

जयजय रामकृष्ण हरि । जयजय रामकृष्ण हरि । जयजय रामकृष्ण हरि । जयजय रामकृष्ण हरि ।

जयजय रामकृष्ण हरि । जयजय रामकृष्ण हरि । जयजय रामकृष्ण हरि । जयजय रामकृष्ण हरि । जयजय रामकृष्ण हरि ।

जयजय रामकृष्ण हरि । जयजय रामकृष्ण हरि । जयजय रामकृष्ण हरि । जयजय रामकृष्ण हरि । जयजय रामकृष्ण हरि ।

सं. क्र. 2222

कीर्तनतरंगिणी

भाग दुसरा

REFBK 0021157

REFBK-0021157

जयजय रामकृष्ण हरि । जयजय रामकृष्ण हरि । जयजय रामकृष्ण हरि । जयजय रामकृष्ण हरि ।

2974

REFB, CC21157

REFBK-0021157

श्रीसमर्थ सदन - प्रकाशन

— ११ —

कीर्तनतरंगिणी

भाग दुसरा

हरिकीर्तनीं शिरावें, धनिकगृहीं जपुनि जेंवि चोरानें ।
न उठावें बहुकार्यें, बहुभारें, जेंवि कुचर ढोरानें ॥

—मोरोपंत

संपादक

वामन एकनाथशास्त्री कर्मकर

व

दामोदर गणेश जोशी

अनुवादक

भालचंद्र शंकरशास्त्री देवस्थळी

प्रकाशक

केशव भिकाजी ठवळे,

श्रीसमर्थ-सदन, बनाम हॉल लेन, गिरगांव, मुंबई

किंमत ६ रुपये

[सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन]

दुसरी आवृत्ति : १९७४

प्रतिरूप मुद्रण : एम्. वाय्. चौधुले, सनदीप प्रोसेस, मुंबई-३१
मुद्रक : पां. बा. बागवे, सुदर्शन आर्ट प्रिंटिंग प्रेस, मुंबई-३१
प्रकाशक : धनंजय बालकृष्ण ढवळे, केशव भिकाजी ढवळे, मुंबई-४

प्रस्तावना

आर्या—मोठा कलिचा गुण हा कीं केशवकीर्तनेंचि सर्व तरे ।
राया हरिचरिताचें जाणें हें वज्र पाप पर्वतरे ॥
गर्व कृतादियुगांचा हरिला वा याचि सद्गुणे कलिनें ।
कर्पूरचंदनांचा स्वसुवासें जेंवि भृगमदें मलिनें ॥

कलियुगाचा हा मोठा गुण आहे कीं, जन केवळ हरिकीर्तनानेच तरून जातात. हे राया, हरिचरिताचें गान हें वज्रासारखें असून त्यापुढें पाप हें पर्वताप्रमाणें होय. ज्याप्रमाणें मलिन कस्तुरीनें कर्पूरचंदनांचा गंध आपल्या सुंदर सुवासानें हरण करावा, त्याचप्रमाणें या नामस्मरणाच्या योगेकरून कलियुगानें कृतादियुगांचा गर्व हरण केला आहे.

महाराष्ट्रांत कीर्तनसंप्रदाय हा आजकालचा नसून तो अनेक वर्षे सारखा चालू आहे. कीर्तनाचे योगानें मनुष्याला आपली ऐहिक व पारमार्थिक उन्नति कशी होईल, याचें उत्तम शिक्षण मिळत असतें. कीर्तन म्हणजे भक्तिमहानदीचा ओघ होय. उत्तम कीर्तनकार होण्यास व्यासवाल्मीकादि पुराण कवींचे, तसेंच ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, रामदास, तुकाराम, मोरोपंत इत्यादि अर्वाचीन कवींच्या ग्रंथांचें परिशीलन होणें अवश्य आहे. कीर्तनकारामध्यें विद्वत्तेपेक्षां भगवन्निष्ठा विशेष पाहिजे. श्रोतृवर्ग स्वकर्तव्यापासून पराङ्मुख होणार नाहीं, असें वेदांतकथन त्याला करितां आलें पाहिजे. निवृत्ति व प्रवृत्ति या दोन मार्गांची सांगड त्याला उत्तम घालतां आली पाहिजे. त्याच्यामध्ये उत्तम प्रकारचें वक्तृत्वसामर्थ्य असावें. कंठमाधुर्य असल्यास तें श्रोत्यांचीं मनें आकर्षून घेण्यास समर्थ होतें. हरिदासाच्या अंगचा सर्वोत्कृष्ट गुण म्हणजे निःस्वार्थता हा होय. उदरनिर्वाहाचें साधन म्हणून कीर्तन करणाऱ्या हरिदासांविषयीं जनांच्या मनांत साहजिकच अनादर उत्पन्न होतो.

कीर्तन म्हणजे स्वोद्धारार्थ आपलें दैन्य दाखवून स्तुतिपूर्वक परमेश्वराची करुणा भाकणें हें होय. कीर्तनभक्तीचे तीन प्रकार आहेत. ते गुणकीर्तन, लीलाकीर्तन आणि नामकीर्तन हे होत. वरील प्रकारांपैकीं गुणकीर्तन किंवा लीलाकीर्तन यांत ज्यांस गम्य नाहीं—ज्यांचें मन तेथें रमत नाहीं—त्यांनीं नामस्मरण करावें. कारण नामस्मरण करणें हें वरील दोनी प्रकारांपेक्षां अत्यंत सोपें व सुलभ आहे. अज्ञानी लोकांस नामस्मरणासारखें भगवत्प्राप्तीचें अन्य साधन नाहीं. नामस्मरणापासून भक्ति उत्पन्न होते आणि भक्तींतच ज्ञानप्राप्ति होते आणि ज्ञान झाल्याशिवाय मुक्ति प्राप्त होत नाहीं.

श्लोक—यथा ज्ञानं विना मुक्तिर्नास्त्युपायशतैरपि ।

तथा भक्ति विना ज्ञानं नास्त्युपायशतैरपि ॥

ज्याप्रमाणें ज्ञानावांचून शेंकडों उपाय केले तरी मुक्ति मिळत नसते, त्याच-
प्रमाणें ज्ञान देखील भक्तीवांचून शतावधि उपाय केले, तरी प्राप्त होत नसतें.
आतां कीर्तनाची योग्यता केवढी आहे, हें संतांच्याच शब्दांत सांगतों.

ओवी—कलियुगीं हेंचि सार, नाम स्मरावें निरंतर ।

करिती नामाचा निजगजर, ते मुक्त नर नृपनाथा ॥

—एकनाथ

अभंग—कलीमाजि सोपें घेतां रामनाम, नाहीं कांहीं श्रम जपतप ॥ १ ॥
नलगे साधन पंच अग्नि धूम्रपान, नामेंचि पावन युगायुगीं ॥ २ ॥
योग याग यज्ञ नलगे येरझारा, नाममंत्र पुरा जप आधीं ॥ ३ ॥
एका जनार्दनीं निश्चयो नामाचा, तेथें कळिकाळाचा रीघ नाही ४

अभंग—हेंचि मागणें विठावाई, पायीं ठेवोनियां डोई ॥ १ ॥
शांति दया अंतःकरणीं, रंगो रामनामीं वाणी ॥ २ ॥
मूळ द्वंद्वंचें विघडो, निजानंदीं वृत्ति जडो ॥ ३ ॥
तुका म्हणे हरी, आतां आपुलेंसें करीं ॥ ४ ॥

श्लोक—हरिचरणसरोजीं चित्सुधासारपानें ।

भ्रमर परम योगी गुंजती नामगानें ॥

हरति सकळ दुःखा हीं सुखाचीं निधानें ।

वद वद वद जिह्वे वासुदेवाभिधानें ॥—नामसुधा, वामनपंडितकृत

ओंव्या—भक्ति-ज्ञान-वैराग्यलक्षण, नीतिन्याय स्वधर्मरक्षण ।
साधनमार्ग अध्यात्मनिरूपण, प्रांजळ बोलावें ॥
प्रसंगें हरिकथा करावी, सगुणीं सगुण कीर्ति धरावी ।
निर्गुणप्रसंगें वाढवावी, अध्यात्मविद्या ॥

—रामदास

असो. कीर्तन कशा प्रकारचें असावें व त्यापासून फलप्राप्ति काय यासंबंधीं
कित्येक संतांचीं वचनें सांगितलीं अशा प्रकारचीं, संतवचनें एकत्र करून तीं
कीर्तनद्वारा लोकांपुढें मांडावीं व त्या योगानें त्यांचीं अंतःकरणें विषयमार्गापासून
परावृत्त करून भक्ति-ज्ञान-वैराग्यादि परमार्थमार्गदर्शक गोष्टींकडे लावावीं, या
उद्देशानें सांप्रतचा प्रयत्न करण्यांत आला आहे. या ग्रंथाचे योगानें होतकरू
हरिदासांना उत्तम प्रकारची मदत होईल, अशी त्याची मांडणी केली आहे. तरी
हा दुसरा भाग प्रथम भागाप्रमाणेंच लोकादरास पात्र होईल, अशी आशा आहे.

भालचंद्र शंकरशास्त्री देवस्थळी

अनुक्रमणिका

					पृष्ठ
१	श्रीसीतास्वयंवराख्यान	१
२	श्रीदेवीप्रादुर्भावचरित्र	१८
३	हरिश्रंद्राख्यान	३१
४	शबर्याख्यान	५६
५	शिवरात्रिचरित्राख्यान	७४
६	उषा-स्वयंवराख्यान	९४
७	दामाजीपंतांचें आख्यान	११२
८	चंद्रहासाख्यान	१३०
९	सुभद्राहरणाख्यान	१५२

॥ श्री ॥

कीर्तनतरंगिणी

भाग दुसरा

श्रीसीतास्वयंवराख्यान

पूर्वरंग

श्रीमन्महागणाधिपतये नमः, श्रीसरस्वत्यै नमः, श्रीगुरवे नमः

मंगलाचरण

श्लोक— स जयति सिन्धुरवदनो देवो यत्पादपङ्कजस्मरणम् ।
वासरमणिरिव तमसां राशीन्नाशयति विघ्नानाम् ॥
अविरलमदजलनिवहं भ्रमरकुलानीकसेवितकपोलम् ।
अभिमतफलदातारं कामेशं गणपतिं वन्दे ॥

या कुन्देन्दुतुषारहारधवला, या शुभ्रवस्त्रावृता ।
या वीणावरदण्डमण्डितकरा, या श्वेतपद्मासना ।
या ब्रह्माच्युतशङ्करप्रभृतिभिर्देवैः सदा वन्दिता ।
सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा ॥

मूकं करोति वाचालं पङ्कं लङ्घयते गिरिम् ।
यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥
गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुः साक्षात्परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

किंवा कित्येक हरिदास खालील पद्धतीनेहि मंगलाचरण करितात. तें असें —

पद—जयजयरामकृष्ण हरी, जयजयरामकृष्ण हरी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
गोवर्धनधर गोपालनरत गोकुलसंकटहारी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥

नवनीरदसम नवनीतप्रिय नवलविनोदविहारी, जयजयरामकृष्ण हरी
दुर्वासोनुत दुःखविमोचक दुर्जनसंगमहारी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
शरणागत दीनां चरणीं नेई, करुणादृष्टिं निहारीं, जयजयरामकृष्ण हरी

पद — बालकृष्णचरणीं लक्ष लागो रे, कीर्तनसंगें रंगांत देह वागो रे ॥

स्वरूपीं मन हें लावितां सौख्य आम्हां, कामक्रोधादिक जाती निजधामा ॥

सारासार वदविता सद्गुरुराय, मंगळधाम जीवन नरहरिपाय ॥

सद्रूप चिन्मय नारायणरूप ध्याऊं, तन्मय होउनी बलवंत प्रेमें गाऊं ॥

भजन — रामचंद्रमहाराज, जय जय रामचंद्रमहाराज ॥

ह्याप्रमाणें मंगलाचरण झाल्यावर देवाला साष्टांग नमस्कार घालून ध्रुवपद म्हणावें.

मूळ पद — जाणें संसारीं कांताची सार ॥ ध्रु० ॥

सती पतिप्रति अतिप्रेम करी ती, मानी इतर असार ॥ जाणें० ॥

पतिव्रतेला पाहुनि झाले, विधि हरि हर कुमार ॥ जाणें० ॥

सतिसदनाच्या पुढें भासतो, स्वर्गहि खचित असार ॥ जाणें० ॥

कीर्तनारंभीं कवि म्हणतात, बाप हो, हा संसार म्हणजे केवळ असार होय ; परंतु ह्यांतहि परमेश्रुपेनें आपणाला सच्छील अथवा पातिव्रत्यपरायण अशा स्त्रीचा लाभ घडेल, तर तो असार संसारहि सार होईल, ह्यांत संशय नाही. ह्या संसारांत मनुष्यप्राणी—

ओंवी — पुत्रलाभें तोष मानी, पुत्रशोकें थोर हानी ।

तैसाचि स्वार्थें गुंते धनीं, नाना प्रयत्नीं जोडावया ॥

येथें जें जें वाढे तितुकें मोडे, सांचे त्याचा वेंच घडे ।

उपजे तितुकें काळदाढे, पडे अवघडें अवचितें ॥

पुत्रलाभानें आनंदित होतो, पुत्रशोकानें थोर हानि पावतो ; तसाच स्वार्थाकरितां नाना प्रयत्न करून संपत्ति जोडावयाला उत्सुक होत असतो. येथें जेवढें म्हणून वाढत असतें, तितकें नाशाला जातें ; जें जें सांचतें त्याचा व्यय होतो आणि जें जें उपजतें तें सर्व अकस्मात् काळदाढेमध्ये चिरडून जातें. असा हा संसार अत्यंत त्रासदायक आहे. ह्या संसाराचें वर्णन एक कवि असें करितात—

आर्या — दुःखांगारकतीव्रः संसारोऽयं महानसो गहनः ।

इह विषयामृतलालसमानस मार्जार मा पिब तत् ॥

हा संसार म्हणजे दुःखांगारांनीं तप्त झालेलें पाकगृहच होय. म्हणून येथील विषयामृताला लुब्ध होऊन हे मनोरूपी मांजरा, त्याचें प्राशन तूं करूं नकोस. हा संसार अरण्यासारखा आहे.

श्लोक — अधिभवाटवि मन्मथवात्यया कलुषितात्मतया निजदिङ्मुखम् ।
अज न वेद्मि तदत्र दयां कुरु भ्रमति मे मतिमेदुरमानसम् ॥

कामरूपी वावटळीच्या योगानें ह्या संसारारण्यांत माझें मन गोंधळून गेल्यामुळें, हे ईशा, तूं कोणत्या दिशेला आहेस हें मला समजत नाहीं, तर माझ्यावर दया कर; आणि माझ्या अंतःकरणांतील अज्ञान दूर कर. ह्या भवनदींतून तरून जाणें अत्यंत कठीण आहे. रामदासस्वामी दासबोधांत संसाराला महापूर म्हणून त्याचें वर्णन करितात —

ओंवी — संसार म्हणजे महापूर, माजी जलचरें अपार ।
डंखूं लागती विखार, काळसर्प ॥
माथां प्रपंचाचें ओझें, घेऊन म्हणे माझें माझें ।
बुडतांहि न सोडी फुंजे, कुळाभिमानें ॥
बहुतेक आवर्ती पडिले, प्राणी वाहतचि गेले ।
जेहीं भगवंतासी बोभाइलें, भावार्थबळें ॥
देवें आपण घालून उडी, त्यांसी नेलें पैलथडी ।
येर तीं अभाविकें बापुडीं, वाहतचि गेलीं ॥

संसार म्हणजे महापूर असून त्यांत अनेक प्रकारचीं जलचरें आहेत. तसेच विषारी काळसर्पहि आहेत. ते सर्वदा दंश करण्याला टपलेले असतात. अशा स्थितींतहि मनुष्य मस्तकावर प्रपंचाचें ओझें घेऊन 'माझें, माझें' म्हणत फिरत असतो. तो ओझ्याखालीं बुडूं लागला तरी कुळाभिमानानें फुगून जाऊन तो भार टाकून देत नाहीं. असे बहुतेक ह्या प्रपंचरूपी भोंवण्यांत सांपडून वाहत गेले आहेत. परंतु जे भावार्थबळानें परमेश्वराची करुणा भाकितात, त्या करितां देव तत्काल उडी घालून येतो व त्यांना सुखरूपणें पैलथडीला नेतो. दुसरीं जीं अभाविक माणसें परमेश्वराला आळवीत नाहीत, तीं तशींच वाहत जातात व नाश पावतात. असा जरी संसार आहे, तरी पतीवर प्रेम करणारी आणि त्यावांचून इतर सर्व असार समजून पातिव्रत्यानें वागणारी स्त्री जर सहधर्मिणी म्हणून मनुष्याला प्राप्त होईल, तर हा अत्यंत त्रासदायक असा संसारहि मनुष्याला परमसुख—नव्हे स्वर्गप्राप्ति करून—देणारा होत असतो. म्हणून कवि म्हणतात —

जाणें संसारीं कांताची सार ॥ ध्रु० ॥

सती पतिप्रति अति प्रेम करी ती, मानी इतर असार ॥ जा० ॥

संसारामध्यें सच्छील कांता असणें म्हणजे मोठ्या भाग्याची गोष्ट होय. ज्याला अशी स्त्री मिळते, त्याचा संसार खरोखरच धन्य होय. कबीर म्हणतात —

नारीनिंदा मत करो नारी है नरकी खान ।
जिस खानीसे पैदा भये भीष्म राम हनुमान ॥

भल्या माणसांनो, 'स्त्रिया ह्या नरकाच्या खाणीच आहेत' म्हणून सर्वदा त्यांची निंदा करित सुटणें हें तुम्हांला उचित नाही. ह्याच खाणीमधून भीष्म, राम, हनुमान् ह्यांसारखीं नररत्नें पैदा झालीं आहेत. स्त्रियांची योग्यता किती थोर आहे ह्याचें वर्णन कवि करितात —

श्लोक — यत्र नायस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥

ज्या गृहीं स्त्रिया आदर पावून सर्वदा पूज्य मानल्या जातात, तेथेंच देवता रममाण होतात. जेथें स्त्रियांना मान मिळत नाही, तेथील सर्व क्रिया निष्फल होत असतात. ह्याविषयीं मुक्तेश्वर म्हणतात —

ओंवी — भार्या सकल श्रमातें हर्ती, भार्या सकल सुखातें कर्ती ।
भार्या पवित्र वंशधर्ती, यश कीर्ति स्त्रीसंगें ॥
स्त्रीसंग धर्म निर्दोष, पुरुष कुमार्गी न पवे भ्रंश ।
भार्या नसतां महादोष, कामादिक पीडिती ॥

भार्या ही सगळ्या श्रमांचें हरण करणारी आहे. तसेंच ती सकल सुखें देणारी आहे. भार्येच्या योगानें कुलाभिवृद्धि पवित्र होते. भार्येच्या योगानें मनुष्याचें भाग्य व कीर्ति हीं सर्वदा वाढत असतात. स्त्रीसंगांत आचरिलेला धर्म निर्दोष होत असतो. कुमार्गी पुरुषहि स्त्रीच्या संगान्त असतां भ्रष्टता पावत नाही. परंतु तीच स्त्री संगतीं नसेल तर महादोष घडतात आणि कामादिक रिपु अत्यंत पीडा देतात. एवढ मोठे शंकरादि देव, परंतु त्यांनींदेखील आपल्या स्त्रियांस मोठेपणा देऊन त्यांस आपल्या अर्धांगी करून ठेविलें आहे. शंकर पार्वतीस आपली अर्धांगी समजून आपण अर्धनारीनटेश्वर बनून हिला आहे. विष्णूनेंही लक्ष्मीला सर्वदा आपल्या अंकावर धारण केली आहे. त्या स्त्रियाहि तशाच पातिव्रत्यधर्मानुसार वागणाऱ्या होत्या. आतां पतिव्रता कोणाला म्हणावें, ह्याविषयीं कवि सांगतात ...

श्लोक — आर्तातें मुदिते दृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा ।
मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥

पति दुःखी झाला असतां जी दुःखी होते; तो आनंदित असतां जिला आनंद होतो; तो प्रवासाला गेला असतां जी मलिन वस्त्र धारण करिते; त्याच्या वियोग-दुःखानें जी झुरत जाते; तशीच जो मृत झाला असतां जी स्वतः प्राणत्याग करिते; अशी जी स्त्री तीच पतिव्रता होय, असें जाणावें. ह्या पतिव्रतांचें तेज कोण वर्णन

करुं शकणार ! त्यांचे तेजापुढें मोठमोठ्या देवांचाहि टिकाव न लागतां त्यांना माघार घ्यावी लागली आहे. उदाहरणार्थ, अनसूयेचें सत्त्व हरण करणाऱ्या इच्छेनें ब्रह्मदेव, शंकर व विष्णु हे अत्र्याश्रमीं गेले, परंतु त्या पतिव्रतेला पाहतांच त्यांचा सर्व मोठेपणा जाऊन ते बाल्यदशा पावले ! म्हणून कवि म्हणतात—

पतिव्रतेला पाहुनि झाले विधि हरि हर कुमार ॥ जाणें० ॥

अशा पतिव्रतांचें सदन म्हणजे प्रत्यक्ष लक्ष्मीचें माहेर व आनंदाचें वसति-स्थानच होय. ती अत्रिक्रुषीची पर्णकुटिका-झोंपडी-होती, परंतु त्या अनसूयेच्या संगतींत त्या झोंपडीपुढें स्वर्गातील सुखेहि त्याला तुच्छ वाटत असत. पतिव्रता-गुणांचें वर्णन एका कवीनें असें केले आहे—

श्लोक—यस्य भार्या शुचिर्दक्षा भर्तारमनुगामिनी ।

नित्यं मधुरवक्त्री च सा रमा न रमा रमा ॥

ज्याची पत्नी शुचि-पवित्र-आहे, जी प्रत्येक काम मोठ्या दक्षतेनें करीत असते, जी सर्वदा पतीला अनुसरणारी असते, जिचे भाषणांत सर्वदा माधुर्य असतें, जिला कोप म्हणजे काय हें मुळींच ठाऊक नसतें, तीच रमा-लक्ष्मी-होय. प्रत्यक्ष रमा तिच्यापुढें रमा नाही-कांहींच नाही. तीं गृहें म्हणजे सर्वदा—

श्लोक—सविप्रपादोदककर्दमानि, सवेदशास्त्रध्वनिगर्जितानि ।

स्वाहा-स्वधाकार-निरंतराणि, स्वानंदतुल्यानि गृहाणि तानि ॥

ब्राह्मणांचे पादोदकाचा जेथें चिखलच होऊन राहिला आहे, जेथें वेदशास्त्रांचे सारखे ध्वनि निघत आहेत, जेथें स्वाहा-स्वधाकार-नित्यशः चालले आहेत. अशीं घरें म्हणजे स्वानंदाचीं वसतिस्थानेच होत. असा संसार जेथें आहे, तेथील सुखा पुढें स्वर्गाचेंदेखील सुख त्या मुनिजनांना त्याज्य वाटावें, ह्यांत नवल नाही असें वैभव फारच थोड्यांच्या वांद्यास येत असतें. तेच पुरुष धन्य असून त्यांच्याच योगानें गृहस्थाश्रम शोभतो आणि म्हणूनच 'धन्यो गृहस्थाश्रमः' असे उद्गार निघत असतात. गृहस्थाश्रमांत—

श्लोक—भक्तिः प्रेयसि संश्रितेषु करुणा श्वश्रूषु नम्रं शिरः

प्रीतिर्यातृषु गौरवं गुरुजने क्षांतिः कृतागस्यपि ।

अम्लाना कुलयोषितां व्रतविधिः सोऽयं विधेयः पुनर्

मद्भर्तुर्दयिता इति प्रियसखीबुद्धिः सपत्नीष्वपि ॥

प्रिय पतीविषयीं प्रेम, आश्रितजनांविषयीं करुणाबुद्धि, सासूसासऱ्यांविषयीं नम्रता, जावांसंबंधी प्रीति, गुरुजनांविषयीं आदर आणि अपराध्यांवर सर्वदा दया दाखविणाऱ्या अशा कुलयोषिता असतात. त्यांचें मुख सर्वदा प्रफुल्लित

असतें. इतकेंच नव्हे, तर आपल्या सवतीवरहि 'आपल्या पतीची आवडती' म्हणून त्या प्रेम करणाऱ्या असतात. कालिदासानेंहि आपल्या शकुंतल नाटकांत कण्वऋषीच्या मुखानें शकुंतलेला असाच उपदेश केला आहे. तो म्हणतो, 'हे शकुंतले, तू सासरीं—

श्लोक—शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥

वाडवडिलांची सेवा करावी; सवतीवर प्रेम करावें; पतीनें कोप केला तरी कधींहि त्याला विरोध दाखवूं नये; सेवकांवर अतिदयार्द्र दृष्टि ठेवावी; चैनीच्या भोग्य पदार्थांपासून दूर रहावें. अशाच रीतीनें स्त्रिया गृहिणीपद पावतात. इतर स्त्रिया कुलाला अधिरूप होतात.' अशा पतिनिष्ठ स्त्रिया जेथें वास करितात, त्या गृहापुढें स्वर्गहि असार होय. म्हणून कवि म्हणतात—

सतिसदनाच्या पुढें भासतो, स्वर्गहि खचित असार ॥ जाणें० ॥

अशा प्रकारच्या कुलभूषण सतीमध्ये सीता ही अग्रभागीं शोभण्यासारखी होती. तिच्या अंगच्या पातिव्रत्यतेजामुळेच ती रावणाच्या हातीं पडली असतांहि तेथून मुक्त होऊन रामाची अर्धांगी झाली. सीता रामाची पत्नी कशी झाली, ह्याविषयींचा मनोरम कथाभाग कवि सीतास्वयंवराख्यानरूपानें कथन करितात.

उत्तररंग

श्लोक — राम उद्धरुनि गौतमजाया, दे निरोप पतिसन्निध जाया ।

कौशिकासह गृहा जनकाच्या, ये स्वयंवर बघूं जन काचा ॥

गौतमऋषीची पत्नी अहल्या हिचा उद्धार करून रामानें तिला आपल्या पतीकडे जाण्याला निरोप दिला. नंतर राम विश्वामित्रासह जनक राजाच्या येथें सीतास्वयंवर पाहण्याच्या उद्देशानें गेला. आतां अहल्येसारख्या पतिव्रता स्त्रियांमध्ये अग्रेसर म्हणून गणल्या जाणाऱ्या स्त्रीचा रामपदानें कसा उद्धार झाला तें थोडक्यांत सांगतो. अहल्या ही ब्रह्मदेवाची कन्या असून अत्यंत रूपवती होती. तिच्याशीं आपला विवाह व्हावा म्हणून इंद्र व गौतम मुनि हे दोघेहि यत्न करित असतां गौतम ऋषीला तिची प्राप्ति झाली. तें पाहून इंद्र क्रोधवश झाला आणि अहल्येचें पातिव्रत्य भंग करण्याच्या निश्चयानें टपून राहिला. पुढें एके वेळीं गौतम

मुनि स्नानाकरितां नदीवर गेला असतां गौतमाचें रूप घेऊन इंद्र अहल्येकडे आला आणि तिला फसवून त्यानें तिच्याशीं समागम केला. पुढे तेथून इंद्र स्वर्गास जाणार, इतक्यांत गौतमहि तेथें येऊन पोचला. त्यानें तपोबलानें इंद्राचें कपट ओळखून तूं सहस्रभगांकित होशील, असा त्याला शाप दिला. त्यानें आपल्या पत्नीला-अहल्येलाहि -तूं एक हजार वर्षे शिळा होऊन अरण्यांत रहा, असा शाप दिला. परंतु अहल्येच्या प्रार्थनेवरून रामावतारीं राम आपल्या पद-स्पर्शानें तुझा उद्धार करील, तोंपर्यंत तूं रामस्मरण करीत रहा, असा उःशाप दिला. तो म्हणाला-

ओंवी — जंव भेटती रामचरण, तंव करावें रामस्मरण ।
रामनामपरतें आन, प्रायश्चित्त जाण असेना ॥

‘रामाचे चरणांचें तुला दर्शन होइपर्यंत, रामस्मरण करीत तू रहा. रामनामाहून दुसरें प्रायश्चित्त तुला नाही.’ त्या शापाप्रमाणें अहल्या रामनामाचिंतनांत शिळा होऊन पडली होती. पुढें त्या वनांत राम येतांच त्याच्या पदस्पर्शानें ती शाप-मुक्त होऊन तिला पूर्वीचें सुंदर रूप प्राप्त झालें. इकडे श्रीराम, विश्वामित्र व लक्ष्मण ह्यांसंगतीं जनकाच्या आमंत्रणावरून मिथिलापुरीस जाण्यास निघाला. जनकानें शंकराचें चाप जो भंग करील त्यासच सीता वरील, असा पण केला होता. जनकानें मिथिला नगरींत येण्याकरितां सर्व राजांना आमंत्रणें पाठविलीं होती. त्याप्रमाणें सर्व राजे, मोठमोठे मुनि, देव, दैत्य, मानव वगैरे सर्व येऊन त्या सभेमध्ये बसले होते. इतक्यांत-

श्लोक — त्रिशत गण शिवाचे सत्वरें त्या धनुष्या,
उचलिति न ढळे जें अन्य देवां मनुष्यां ॥
परि बहु बहु कष्टीं आणिलें चाप रंगीं,
दचकति नृप सारे देखतां अंतरंगीं ॥

शंकराचे तीनश गण तें धनुष्य उचलण्यास लागत असत. दुसऱ्या कोणाहि देवांना किंवा मनुष्यांना तें उचलणें अशक्य होतें. असें तें धनुष्य मोठ्या कष्टानें मंडपांत आणून ठेवलें. तें धनुष्य पाहतांच तेथें जमलेले सर्व राजे दचकले आणि आतां आपण हें धनुष्य कसें उचलणार, ह्याविषयीं त्यांच्या मनांत मोठी काळजी उत्पन्न झाली. तो सभामंडप जनक राजानें अनेक ठिकाणांहून कलाभिज्ञलोक आणून त्यांकडून उत्तम तऱ्हेनें शृंगारविला होता.

श्लोक--रायें मंडप घालुनी मयसभा शृंगारिली कूसरी,
लोपे तें अलकापुरी, सुरपुरी तेही न पावे सरी ।

दूतां धांडुनियां सभेसि जनकें पाचारिलें भूपती,
आले ते महिचे असंख्य नृपती वक्त्रें गणावे किती ? ॥

राजांनै उत्तम मंडप घालून त्या सभेला अनुपम शोभा आणली होती. अलका-पुरी, सुरपुरी इत्यादि ठिकाणांपेक्षांहि त्या मंडपाला विशेष शोभा आणली होती. आपले दूत ठिकठिकाणीं पाठवून पृथ्वीवरील असंख्य भूपति जनकांनै बोलाविले होते. त्या राजांची तोंडानें गणती करणेंहि अशक्य होतें.

श्लोक — अंग वंग भूपती कलिंग शृंग पावती,
गौड गुर्जरादि कामबोज भोज धांवती ।
कामवीर कामरूप काश्मिरादि विक्रमै,
द्राविड प्रभूहि केरळादि येति संभ्रमै ॥

त्या सभेमध्ये अंग, वंग ह्या देशचे, तसेंच कलिंग, शृंग ह्या ठिकाणचेहि राजे अधिष्ठित झाले होते. गौड, गुर्जर, कांबोज, भोज इत्यादि भूपति, कामवीर, कामरूप, काश्मिरादि राष्ट्रांचे मोठमोठे पराक्रमी राजे आणि द्रविडांचा राजा, केरळादि राष्ट्रपतिहि मोठ्या गडबडीनें तेंथें आले होते.

श्लोक — वाटे तयां परम दुर्लभ ती नवोढा,
जेव्हां पुरोहित म्हणे धनु कां न ओढा ।
कोणी धरुनि बसले बसल्याचि ठाया,
उत्साह बुद्धि न मनाप्रति दे उढाया ॥

तें अजस्र धनुष्य पाहून ही नवरी आपणाला मिळणें अशक्य आहे, असें त्यांस वाटलें आणि ते तसेच तटस्थ बसले. पुरोहितानें त्यांना विचारिलें, ' हे राजांनो, असे स्वस्थ कां बसलां ? तुम्ही धनुष्य कां बरें ओढीत नाहीं ? ' परंतु ते राजे बसल्या जाग्यावरून किमपिहि उठले नाहींत; त्यांच्या मनालाच उठण्याविषयीं उत्साह येईना. तेव्हां जनकराजा सभेंत आला आणि म्हणाला—

श्लोक — ते क्षणीं उठोनि भूप बोलिला सभांतरीं,
चाप सज्ज जो करील त्यासि नोवरी वरी ।
ऐकतांचि अंग-वंग-कैकयादि बोलिले,
नाहिं घावि हे म्हणून चाप विघ्न निर्मिलें ॥

' हे राजांनो, जो कोणी हें चाप उचलून सज्ज करील, त्यासच ही नवरी वरील. ' जनकाचें हें भाषण ऐकून अंग, वंग, कैकयादि राजे बोलले, ' ह्याच्या मनांत ही कन्या घावयाचीच नसल्यामुळें त्यांनै हें चापरूप विघ्न मात्र उत्पन्न करून ठेविलें

आहे. ' असा एकच गोंधळ उडून गेला आहे. कोणाला म्हणून उठण्याचें धैर्य होईना. इतक्यांत रावण उठला आणि मोठी गर्जना करून म्हणाला —

श्लोक — गर्जोनि रावण म्हणे जनका विदेहा,
धाडोनि आणसि मुळें नृपति स्वगेहा ।
नेणेसि रे अजुनि तूं मज रावणाला,
कैलास हालवुनि दाविन मी पणाला ॥

‘ हे विदेहाधिपते जनका, तूं राजांना आमंत्रणें पाठवून आपल्या राजधानीला आणलेंस. अजून तूं मला रावणाला ओळखत नाहीस ना? अरे, हें चापच काय, परंतु कैलास पर्वतालाहि हालवून मी पण जिंकीन. अरे, मला आमंत्रण पाठविलें नाहीस, ह्याचें काय बरें कारण, सांग पाहूं ! ’

श्लोक — न वयं किंतु राजेंद्रा नैव वा ब्रह्मशालिनः ।
किं वा सुंदराकाराः कस्मान्नामंत्रणं वद ॥

‘ अरे जनका, मी काय राजा नाही किंवा ब्रह्मवेत्ता ब्राह्मण नाही ? किंवा माझा आकार सुंदर नाही ? मला कां आमंत्रण नाही, त्याचें कारण सांग पाहूं ! ’ त्यावर जनक बोलला —

श्लोक — मध्येवारिधि वासिनो न विषया यूयं नृणां नः परम् ।
निध्याता मनसा न वेति निपुणं ज्ञातुं भवन्तः क्षमाः ॥

‘ आपण समुद्रांत राहत असल्यामुळें आपल्याकडे जाणें आमच्या लोकांस साध्य झालें नाही. आतां आपलें स्मरण आगहांला झालें किंवा नाही, हें आम्ही काय सांगणार ? तें खरें किंवा खोटें तें आपणच विचार करून पाहावें म्हणजे झालें.’ ह्याप्रमाणें जनकानें रावणाचें समाधान केल्यावर तें चाप उचलून सज्ज करण्याकरितां तो उठला—

सवाई — तों दशकंठ अकुंठ विसां भुजिं तें विषकंठधनू उचली,
कष्टत कोष्ठवरी द्विज ओष्ठहि चावुनि ज्या जरि ने खचली ।
त्याउपरी दडपे झडपे मग आननपंक्ति धरे रचली,
वांसुनि दांत मुखांत दहांत पडे मति गाढतमीं पचली ॥

मग त्या कुठेंहि कुंठित न होणाऱ्या रावणानें शंकराचें तें धनुष्य आपल्या वीस हातांनीं उचलण्याचा प्रयत्न केला. त्यानें दंतओष्ठ चावून मोठ्या कष्टानें त्या धनुष्याची दोरी पोटापयत ओढली. इतक्यांत त्याचे छातीवर तें धनुष्य आपटून तो त्याखालींच चेंगरून उताणा पडला. तेव्हां त्याची मुखपंक्ति पृथ्वीवर पसरली.

दांत वासून तो सभामंडपांत पडला, त्या वेळीं त्याच्या मनाला जें दुःख झालें, तें अवर्णनीय होय.

आर्या — हृद्रत धनु मग काढुनि सावधही करुनि तोषवी राजा ।
सांगे पुनरपि सचिवा उठिव अतां या अशेष वीरां जा ॥

रावणाच्या छातीवर पडलेलें तें धनुष्य काढवून राजानें रावणाचें समाधान केलें आणि आपल्या सचिवाला सांगितलें कीं, ' तुम्ही जा आणि राहिलेल्या सर्व वीरांस, कोणाची इच्छा असल्यास त्यानें उठून धनुर्भंग करावा, म्हणून पुन्हा सांग. '

आर्या — राहो गुणाधिरोपण परि एकहि भूप उचलुंही न इला ।
शक्त धनुर्वल्लीला झाली कशि हंत वरिहीन इला ॥

' त्या धनुष्यावर दोरी चढविणें ही गोष्ट बाजूला राहो; परंतु एकाहि राजाला तें धनुष्य नुसतें उचलतां हि येऊं नये, ही मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट आहे. आज पृथ्वी वीरहीन तर झाली नाही ना ? '

आर्या — झाली निर्वीर धरा हें वच रामा न शल्यसैं साहे ।
राहे विमनस्क क्षण आज्ञेच्छू मग गुरूकडे पाहे ॥

' आज पृथ्वी निर्वीर झाली काय, ' हे शल्याप्रमाणें जनकाचे शब्द रामाच्या अंतःकरणाला सहन झाले नाहींत. तो विमनस्क झाला; परंतु गुरूच्या आज्ञेची इच्छा करून त्याच्या (विश्वामित्राच्या) मुखाकडे पाहूं लागला.

श्लोक — म्हणे विश्वामित्र स्वमनिं सकळांचे भरंवसे,
कळों आले आतां मजजवळि विश्वंभर वसे ।
तया या श्रीरामाविण जनकजा अन्य न वरी,
म्हणोनी बोलें कीं उठिं रघुपती साधिं नवरी ॥

विश्वामित्र म्हणाला, सर्व राजांना आपआपल्या विषयीं मोठा भरंवसा होता, परंतु तो व्यर्थ गेला. त्यांचें सामर्थ्य समजून आलें. आतां माझ्याजवळ विश्वपालक श्रीराम बसला आहे, त्यावांचून दुसऱ्या कोणालाहि ही जनककन्या सीता वरणार नाही, हें खचित होय.' असें म्हणून विश्वामित्र रामाला बोलला, ' रघुपते रामा, ऊठ आणि पण जिंकून ही वधू ग्रहण कर ! ' ह्या वेळचें वर्णन सीते-नेच आपल्या मुखानें केलें आहे. तें किती सुरस आहे पाहा !

पद — रघुसिंहशावक तंव उठला, वीरश्रीविभवें भरला ।
गुरूकृपादृगमृतें भिजला, क्षण सस्मित पाहुनि मजला ।
ठेवुनियां गुरुपदिं निटिला, ऋषिसंघ सर्व नामियेला ।

चाल — सांवरुनि कुंतलजाला, कटिं कशिला दद मृगछाला ।
शिवचापासंनिध आला, विप्राशीर्वादसहायें ।
आयकें अये ऋषिजाये, मज वरिलें श्रीरघुरायें ॥

‘ तो सिंहाच्या छाव्याप्रमाणें पराक्रमी रघुकुलांतील रामचंद्र तत्काल उठला, त्या वेळीं त्याच्या सर्व शरीरावर वीरश्री खेळत होती. गुरुकृपादृष्टिरूप अमृतानें त्याचें अंग लिप्त झालें होतें; त्यानें सस्मित होऊन मजकडे क्षणभर दृष्टि फेंकली आणि नंतर गुरुचरणांवर मस्तक ठेविलें व सर्व ऋषिसंघाला नमन केलें. मग त्यानें आपले केंस सांवरिले, मृगचर्म कटीला खोंविलें आणि नंतर सर्व ब्राह्मणांचे आशीर्वाद घेऊन त्या शिवधनुष्याकडे तो आला. अशा रीतीनें हे अनसूये, मला त्या रामचंद्रानें वरिलें.

श्लोक—श्रीराम तेव्हां मुनिपादपद्मा, वंदी जयाचे स्वपदींच पद्मा ।

आज्ञा गुरुची म्हणवोनि साची, करीन बोलोनि उठे तसाची ॥

ज्याचे पदकमलावर लक्ष्मीचा प्रत्यक्ष वास आहे, अशा त्या श्रीरामानें विश्वामित्राच्या पदकमलाला वंदन केलें आणि ‘ गुरुची आज्ञा सत्य करून मी दाखवीन, ’ असें बोलून तो तत्काल उठला. इकडे तें अजस्र धनुष्य आणि ती श्रीरामाची सुकुमार बालमूर्ति पाहून सीतेच्या हृदयांत धस् झालें. ती सीता जात्याच

श्लोक—लज्जावती फार तथापि त्याची, शंका न सीता धरि हो पित्याची ।

म्हणे अहा तात अशा पणातें, केलें तुवां संकट आपणातें ॥

अत्यंत लज्जावती होती. तथापि त्या वेळीं तिनें आपली लज्जाशीलता बाजूला ठेवून जनकाला म्हटलें, ‘ ताता, असा पण करून तुम्हींच आपणांवर संकट ओढून आणलें आहे ! ’

श्लोक—बहु कठोर म्हणे धनु जानकी, निपट कांसवपृष्ठसमान कीं ।

रघुपती तरि हा लघु आपण, अहह ! दारुण तात तुझा पण ॥

मदनशत्रुशरासन हें महा, मदनमूर्तिच केवळ राम हा ।

करिल सज्ज कसें धनु आपण, अहह ! दारुण तात तुझा पण ॥

‘ ताता, हें धनुष्य कांसवाच्या पृष्ठाभागासारखें अतिकठिण व अवजड आहे. आणि हा राम तर अत्यंत सुकुमार मूर्ति आहे ! ताता, हा तुझा पण अत्यंत दारुण आहे, ह्यांत संशय नाही. हें महानधनुष्य त्या मदनशत्रु शंकराचें आहे, आणि हा राम केवळ मदनमूर्ति आहे. हा स्वतः हें धनुष्य कसें सज्ज करूं शकेल ? ताता, हा तुझा पण निःसंशय अतिदारुण आहे.’ अशा प्रकारें ती जानकी आपल्या पित्याला त्या भयंकर पणाबद्दल दोष लावीत आहे, इतक्यांत—

श्लोक — राम ऊठतां सभे तटस्थ भूपमंडळी ,
मेघनीळ बाळ काय कार्मुकासि उचली ।
जानकी विदेह कौशिकादि विप्र अंतरीं,
पूर्ण राघवासि येश चिंतित्ती स्वयंवरीं ॥

श्रीराम उठला, सर्व राजे 'हा मेघश्याम सुकुमार बाल त्या धनुष्याला काय उचलणार ?' असें मनांत म्हणून तटस्थ होऊन पहात बसले. इकडे जानकी, जनक, विश्वामित्रादि ऋषि व ब्राह्मणवर्ग ह्या स्वयंवरामध्ये रामालाच पूर्ण यश मिळो, असें चिंतन करूं लागले.

श्लोक — मोठ्या गजासहि जसा चिमणा हरी तो,
गंडस्थळें अति विदारुनि संहरीतो ।
मोडील हें धनु असें कुशलांसि वाटे ॥
चित्तांत वीररस ये नयनांसि दाटे ॥

मोठ्या मदोन्मत्त गजावर जसा सिंहाचा छावा उडी घालून त्याचीं गंडस्थळें विदारून टाकितो आणि त्यांचा संहार करितो, त्याप्रमाणें हा राम तें धनुष्य मोडील, असें तेथील विचारी माणसांस वाटूं लागलें आणि त्यांच्या चित्तांत व नयनांतहि वीररसाचें वारें खेळूं लागलें.

श्लोक — घे इक्षु वारण जसा करपुष्करानें,
श्रीराम चाप उचली करपुष्करानें ।
मोडी सर्वेचि सकळांसहि लाज आणी,
गेलें नृपाळमुखिचें उतरोनि पाणी,

ज्याप्रमाणें हत्ती आपल्या सोंडेच्या अग्रानें जंस उचलतो, त्याप्रमाणें श्रीरामानें आपल्या करकमलानें तें धनुष्य सहज उचलिलें आणि तें एकदम मोडून टाकिलें. तो रामपराक्रम पाहून ते सर्व राजे लज्जित होऊन गेले आणि लजेनें त्यांच्या मुखावरील तेज उतरून गेलें.

श्लोक — राघवें करीं धरोनियां सुचाप ओढिलें,
ओढि काढितांचि मुष्टिमाजि तें कडाडलें ।
रामहस्त लागला म्हणून गर्जना करी,
धन्य धन्य मी कृतार्थ एक ये महीवरी ॥

रामानें तें चाप हातांत धरून ओढतांच मुष्टिप्रदेशीं तें कडाडून मोठा आवाज झाला. जणुं काय आपणाला रामहस्त लागला म्हणून त्या चापाला मोठा आनंद झाला आणि त्यानें ह्या पृथ्वीवर मीच धन्य म्हणून मोठ्यानें गर्जना केली.

त्या वेळीं सीतेला जो आनंद झाला, तो तिनें केलेल्या वर्णनांत दिसून येत आहे. ती अनसूयेला भेटली, तेव्हां आपल्या विवाहाचें वर्णन करून तिला सांगत आहे —

पद — आयकें अये ऋषिजाये, मज वरिलें श्रीरघुरायें ॥

नवपल्लवकोमल हातें, उचलुनियां शिवचापातें,
दृष्टीचें न लवतां पातें, चढविलें चापिं सीतात ।
ओढिलें सहज भंगातें पावलें, लाज भूपातें ॥

चाल — वर्षती देव कुसुमांला, मी अर्पियली वरमाला ।

वंदितां पादपद्माला, आनंद न मानसिं माये ॥ आयकें० ॥

‘ हे अनसूये, मला श्रीरामानें वरिलें, त्या वेळचें वर्णन मी कसें करूं शकणार ? श्रीरामानें आपल्या नवपल्लवसमान कोमल हातानें तें शिवचाप उचलिलें आणि दृष्टीचें पातें लवतें न लवतें तों धनुष्यावर दोरी चढविली. तें ओढतांच त्याचा सहज भंग झाला, तें पाहून जमलेल्या सर्व राजांनीं तोंडें लजेनें खालीं केलीं, शिवचापाचा भंग होतांच देवांनीं पुष्पवृष्टि केली आणि मीं रामाच्या गळ्यांत वरमाला अर्पण करून त्याच्या पदकमलाला वंदन केलें. माये, त्या वेळचा आनंद माझ्या हृदयांत मावेना. ’ त्या वेळीं —

श्लोक — अर्पी गळां हार जया सुकाळीं, सीता सुखाच्या पडली सुकाळीं ।

विचित्र वाद्यें जन वाजवीती, सीतापतीचें यश गाजवीती ॥

जेव्हां सीतेनें त्या समयीं आनंद रामाच्या गळ्यांत पुष्पमाला घातली, तेव्हां तिला अवर्णनीय सुख झालें. लोकांनीं जिकडेतिकडे वाद्यें वाजविण्यास आरंभ केला आणि अशा रीतीनें सर्वत्र सीतापतीचें यश गाजविलें. पुढें, रामानें शंकरधनुष्याचा भंग करून सीतेला वरिलें, तें आनंदवृत्त जनकांन अयोध्येला पत्र पाठवून दशरथाला कळविलें व मोठ्या आदरानें विवाहाला येण्याविषयीं त्याला आमंत्रण पाठविलें.

श्लोक — गेलीं अयोध्येसि सहस्रपत्रें, कीं राघवें हस्तसहस्रपत्रें ।

भवायुधध्वंस बळांत रंगीं, यशोब्धि केला धवळा तरंगीं ॥

अयोध्येला दशरथाला जनकाचीं अनेक पत्रें गेलीं. त्यांत मजकूर असा होता कीं ‘ श्रीरामानें आपल्या करकमलानें सभामंडपांत शिवधनुष्याचा भंग केला आणि आपला यशोब्धि आपल्या लहरींनीं—पराक्रमानें—शुभ्र केला. ’ सीतेनें हें वर्णन मोठ्या प्रेमळ वाणीनें अनसूयेकडे केलें आहे. ती म्हणते —

पद — धाडुनियां रथगजवाजी, आणविलें त्वरें मामाजी ।

सौवर्णमंडपामाजी, विद्ब्रह्म क्षत्रसमाजीं ।

जनकराय अध्वरयाजी, राघवा यथाविधि पूजी ॥

चाल — रोमांचकंचुकें सजला, स्रवदश्रुनिर्झरें भिजला
राघवा अर्पिलें मजला, जलसहित कनकसमुदायें ॥ आयकें० ॥

जनकानें रथ, गज, घोडे पाठवून मोठ्या त्वरेनें मामंजीना आणविलें आणि त्या सुवर्णविभूषित मंडपामध्ये ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-समाज बसला असतां जनकानें यज्ञ समाप्त केला आणि त्यांत राघवाची यथाविधि पूजा केली, त्या वेळीं श्रीरामाचें सर्व शरीर रोमांचांनीं फुलून जाऊन डोळ्यांतील हर्षबिंदूनीं अगदीं चिंब झालें होतें. मग जनकानें जल सोडून सुवर्णालंकारविभूषित मला त्या रामाला अर्पण केलें. त्या समयीं जनकानें दशरथाला प्रेमपूर्वक पत्र लिहून कळविलें कीं—

श्लोक — भवधनु रघुवीर भंगिलें विश्वसारें,
तुम्हिं सहपरिवारें पत्र वाचूनि सारे ।
निज तनयविवाहालागिं याव प्रभावे,
जनक दशरथातें हें लिही प्रेमभावे ॥

‘ विश्वसार — विश्वनियंता — अशा श्रीघुरवीर रामचंद्रानें शंकरधनुष्याचा भंग केला आहे. त्यामुळे सीतेचें पाणिग्रहण करण्याला आतां तोच समर्थ आहे. म्हणून तुम्हीं हें पत्र वाचतांच सहपरिवार लव्याजम्यानिशीं शीघ्र निघून यावे आणि आपल्या पुत्राचा विवाहसमारंभ साजरा करावा. ’ हें पत्र वाचून दशरथाला अवर्णनीय आनंद झाला आणि सर्व परिवार, अमात्य, योद्धे ह्यांस बरोबर घेऊन दशरथ मिथिलापुरास जाण्याकरितां सिद्ध झाला.

श्लोक — दशरथनृपसंगें सर्व आमात्य योद्धे
इतरहि जन जाती नीघती जे अयोध्ये ।
सजलनयन सारे राघवातें पहाती,
नवल म्हणति यानें मोडिलें चाप हातीं ॥

दशरथ राजाबरोबर, अमात्य, योद्धसमाज आणि सकल आप्त, तसेच इतरहि अयोध्येला आलेले लोक हे मोठ्या आनंदानें मिथिलापुराला जाण्याला निघाले. रामाला पाहतांच सर्वांच्या डोळ्यांतून अश्रु आले आणि अशा ह्या सुकुमार रामचंद्राच्या हातून शिवधनुष्याचा भंग कसा व्हावा, ह्याचें त्यांना मोठें नवल वाटलें. दशरथ राजा नगरासमीप आल्याचें समजतांच —

श्लोक — पूजूनियां जनक त्यां सकळां स्वहातें,
येऊनि दूर बहु सादर ने गृहातें ।

श्रीरामकीर्ति वदनेंचि किता वदावी,
यालागिं चापशकलें नरदेव दावी ॥

जनकराजानें दूरवर येऊन त्या सर्वांची स्वहस्ते पूजा केली आणि नंतर त्यांची राहण्याची सोय करून, त्या श्रीरामाची कीर्ति मुखानें किती म्हणून वर्णन करावी, हा उद्देश लक्षांत आणून त्यानें चापाचीं सर्वत्र उडालेलीं शकलेंच दाखवून त्यांचें समाधान केलें. पुढें जनकानें विवाहाला मुहूर्त ठरविला. मिथिलानगरींत सर्वत्र एकच आनंदीआनंद होऊन राहिला. नगरवासी लोकांनीं आपापलीं गृहे सुशोभित केलीं आणि भोजनसमारंभ सुरू झाले. हां हां म्हणतां विवाहदिवस अगदीं निकट येऊन ठेपला. नृपकन्येला—सीतेला—सुवासिनीच्या हस्तांनीं हळद लाविली आणि वाद्यध्वनि जिकडेतिकडे ऐकूं येऊं लागले. मग ठराविक दिवशीं—

श्लोक — हस्तीचे तालें नोवरा उतरुनी श्रीमंडपा आणिला,
तेव्हां तो मधुपर्क आसनिं द्विजीं बैसोनि आरंभिला ।
सारोनी मधुपर्क अंत्रपट तो मध्यें धरोनी ऋषी,
हर्षें मंगल अष्टकें वदति त शास्त्रज्ञ ते ज्योतिषी ॥

वराला हत्तीवरून मिरवीत श्रीमंडपाकडे आणल्यावर त्याला खालीं उतरविलें आणि आसनावर बसवून ब्राह्मणांनीं मधुपर्कविधीला आरंभ केला. मधुपर्क झाल्यावर वरवधूंना उभें करून त्यांमध्ये ऋषींनीं अंत्रपट धरला आणि मोठमोठ्या शास्त्रज्ञ ज्योतिष्यांनीं मंगलाष्टकें म्हणण्यास आरंभ केला.

श्लोक — अपुण्या म्हणतां परस्परशिरीं त्या अक्षता टाकित्ती,
विप्रीं त्या सुतवूनियां निजकरीं तं कंकणें बांधित्ती ।
लाजाहोम करोनियां वधुवर पूजूनि गौरीहरा,
ग्रंथी देउनियां रघूत्तमकरीं देती वधू सुंदरा ॥

मंगलाष्टकें संपतांच अंत्रपट काढला आणि वरवधूंनीं परस्परांच्या मस्तकांवर अक्षता टाकिल्या. ब्राह्मणांनीं सुतवून तयार केलेलीं कंकणें वरवधूंनीं परस्परांच्या हातांत बांधिलीं. लाजाहोम झाला आणि गौरीहरपूजन झालें. नंतर उभयतांच्या वस्त्रांस गांठ बांधिली आणि अशा रीतीनें रामचंद्र प्रभूच्या हातीं जानकीस दिलें. त्या वेळचें वर्णन जानकी मोठ्या कौतुकानें अनसूयेला सांगत आहे कीं —

पद — द्विजभुक्ति दक्षणा मोठी, मोत्यांनं भरल्या ओटी,
खेळलों हळद फळ गोटी, सहभोजन विडिया ओठी ।
नामग्रहिं कौतुक पोटीं, किति सांगुं कौतुकें कोटी ॥ आयकें० ॥

‘ब्राह्मणांना भोजनें घातलीं, मोठमोठ्या दक्षिणा दिल्या, सुवासिनींच्या ओठ्या मोत्यांनीं भरल्या, खेळ खेळलों, गोठ्या लपविल्यां, एकत्र भोजन केलें, विड्या तोडल्या, परस्परांचीं नांवे घेतलीं, तेव्हां सर्वांना मोठें कौतुक वाटलें. अशा किती तरी कौतुकाच्या गोष्टी केल्या, त्या कोठवर सांगूं? माई अनसूये, रामानें माझें पाणिग्रहण केलें, तेव्हां अशा अनेक आनंदाच्या गोष्टी झाल्या.’ असो. ह्या प्रकारें सीता रामचंद्रांचा विवाह होऊन सर्व पृथ्वीतलावर एकच आनंद होऊन राहिला. सर्वत्र राक्षससत्ता होऊन अधर्म माजला, त्यामुळें यज्ञयागादि राहून जीवात्मे तळमळूं लागले. हें पाहून भगवंत श्रीहरीच रामरूपानें पृथ्वीवर अवतीर्ण झाले व श्रीलक्ष्मी ही जनकनंदिनी सीतारूपानें प्रगट झाली. सीतेविषयीं भागवतकार म्हणतात —

श्लोक — प्रेम्णाऽनुवृत्त्या शीलेन प्रश्रयावनता सती ।

धिया ह्रिया च भावज्ञा भर्तुःसीताऽहरन्मनः ॥

पतिव्रता सीतेनें रामाचें मन पारखून आपल्या प्रेमानें, आज्ञाधारकतेनें, सुशीलानें, विनयशील वृत्तीनें, नम्रपणानें, बुद्धिमत्तेनें व लज्जेनें त्याचें मन वश करून घेतलें. अशा स्त्रिया ज्यांना लाधतात, त्यांचें भाग्य काय वर्णावें? म्हणून कवि म्हणतात —

पद — जाणें संसारीं कांताची सार ॥ ध्रु० ॥

सति पतिप्रति अति प्रेम करी ती, मानी इतर असार ॥ जाणें० ॥

पतिव्रतेला पाहुनि झाले, विधि हरिहर कुमार ॥ जाणें० ॥

सतिसदनाच्या पुढें भासतो, स्वर्गहि खचित असार ॥ जाणें० ॥

अभंग — हेंचि दान दे गा देवा, तुझा विसर न व्हावा ॥ १ ॥

गुण गाईन आवडी, हेचि माझी सर्व जोडी ॥ २ ॥

न लगे मुक्ति धनसंपदा, संतसंग देई सदा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे गर्भवासीं, सुखें घालावें आम्हांसी ॥ ४ ॥

कायेन वाचा मनसेंद्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावात् ।

करोमि यद्यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पये तत् ॥

अच्युतं केशवं रामनारायणं कृष्णदामोदरं वासुदेवं हरिम् ॥

श्रीधरं माधवं गोपिकावल्लभं जानकीनायकं रामचंद्रं भजे ॥

भजन — पावना रामा पतितपावना रामा, पावना रामा पतितपावना रामा ॥

पुंडलीकवरदा हरिविठ्ठल, पार्वतीपते हरहर महादेव,

सीताकांतस्मरण जयजय राम, श्रीगुरुदेव दत्त.

श्रीदेवीप्रादुर्भावचरित्र

पूर्वरंग

श्रीमन्महागणाधिपतये नमः, श्रीसरस्वत्यै नमः, श्रीगुरवे नमः

मंगलाचरण

श्लोक — स जयति सिन्धुरवदनो देवो यत्पादपङ्कजस्मरणम् ।
वासरमणिरिव तमसां राशीन्नाशयति विघ्नानाम् ॥
अविरलमदजलनिवहं भ्रमरकुलानीकसेवितकपोलम् ।
अभिमतफलदातारं कामेशं गणपतिं वन्दे ॥
या कुन्देन्दुतुषारहारधवला, या शुभ्रवस्त्रावृता ।
या वीणावरदण्डमण्डितकरा, या श्वेतपद्मासना ।
या ब्रह्माच्युतशङ्करप्रभृतिभिर्देवैः सदा वन्दिता ।
सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा ॥
मूकं करोति वाचालं पङ्कं लङ्घयते गिरिम् ।
यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥
गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुः साक्षात्परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

किंवा कित्येक हरिदास खालील पद्धतीनेहि मंगलाचरण करितात. तें असें—

पद — जयजयरामकृष्ण हरी, जयजयरामकृष्ण हरी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
गोवर्धनधर गोपालनरत गोकुलसंकटहारी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
नवनीरदसम नवनीतप्रिय नवलविनोदविहारी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
दुर्वासोनुत दुःखविमोचक दुर्जनसंगमहारी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
शरणागत दीनां चरणीं नेई, करुणादृष्टिं निहारीं, जयजयरामकृष्ण हरी ॥

पद — बालकृष्णचरणीं लक्ष लागो रे, कीर्तनसंगे रंगांत देह वागो रे ॥
स्वरूपीं मन हें लावितां सौख्य आम्हां, कामक्रोधादिक जाती निजधामा ॥
सारासार वदविता सद्गुरुराय, मंगलधाम जीवन नरहरिपाय ॥
सद्रूप चिन्मय नारायणरूप ध्याऊं, तन्मय होउनी बलवंत प्रेमें गाऊं ॥

भजन — विठाबाई माउली दया कर, विठाबाई माउली ॥

ह्याप्रमाणें मंगलाचरण झाल्यावर देवाला साष्टांग नमस्कार घालून घुपद म्हणावें.

मूळ अभंग — शुकसनकादिकीं उभारिला बाहो,
 परीक्षितीस लाहो सातां दिसां ॥ १ ॥
 उठाउठीं करी स्मरणाचा धांवा,
 धरवत देवा नाहीं धीर ॥ २ ॥
 त्वरा झाली गरुड टाकियेला मागे,
 द्रौपदीच्या लागें नारायणें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे करी बहुत तांतडी,
 प्रेमाची आवडी लोभ फार ॥ ४ ॥

परम भगवद्भक्त तुकाराममहाराज जनांस उपदेश करितात कीं, 'लोक हो, तुम्ही त्या षड्गुणैश्वर्यसंपन्न नारायणावरच सर्व भार टाकून कर्तव्य करित राहिल्यास तुमचे जीविताची सफलता होईल. विषयासक्त होऊन वागाल, तर देहाचें साफल्य कधींहि होणार नाहीं.' परम तपोनिष्ठ व ज्ञानसंपन्न असे जे शुकसनकादिक मुनि त्यांनींहि हात उभारून हेंच सांगितलें आहे कीं, 'बाप हो, तुम्ही ऐहिक गोष्टींसंबंधीं सर्व चिंता सोडून व त्या परमेश्वरावर अढळ श्रद्धा ठेवून वागा, म्हणजे कृतार्थ व्हाल. अहो परीक्षित राजाचा ह्या निश्चळ श्रद्धेच्याच योगानें केवळ सात दिवसांत उद्धार झाला. तुम्ही सर्व काळ त्या ईश्वराचें स्मरण करा, म्हणजे तो तुमच्या संकटांत धांवून येईल. मग त्याला धीर धरवणार नाहीं.' ह्यासाठीं तुकारामबुवा म्हणतात —

शुकसनकादिकीं उभारीला बाहो, परीक्षितीसि लाहो सातां दिसां ।
 उठाउठीं करी स्मरणाचा धांवा, धरवत देवा नाहीं धीर ॥

ह्याविषयीं प्रत्यक्ष भगवदुक्तिच अशी आहे —

भागवतश्लोक — ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन योगिनः,
 क्षेमाय पादमूलं मे प्रविशंत्यकुतोभयम् ॥

योगी पुरुष आपलें हित साधून घ्यावें, ह्या उद्देशानें ज्ञानवैराग्ययुक्त भक्ति-योगानें माझ्या चरणास शरण येतात. मग त्यांस कोठेंहि भीति उरत नाहीं, परंतु ह्या सर्व गोष्टी त्या प्रभूला प्रथम शरण आल्यावरच होत असतात.

केकावलि — प्रभो, शरण आलियावरि न व्हां कधीं वांकडे,
 म्हणोनि इतुकेंचि हें स्वहितकृत्य जीवांकडे ।
 प्रसाद करितां नसे पळ विलंब बापा, खरें,
 घनांबु न पडे मुखीं उघडिल्याविना पांखरें ॥

प्रभो, आम्ही एकदां तुला अनन्यभावानें शरण आलों, म्हणजे मग तूं कधीं वांकडेपणानें आम्हांशीं वागत नाहीस. म्हणून तुला शरण येणें इतकेंच आमचें कर्तव्य आहे. आम्ही तुला शरण आल्यावर आम्हांवर प्रसाद करण्याला तुझ्याकडून क्षणाचाहि विलंब लागत नसतो. पाऊस पुष्कळ पडूं लागला आणि चातक पक्ष्यालाहि आपण उदक घावें, अशी त्याची पुष्कळ इच्छा असली, तरी त्या चातकानेंच जर आपलें तोंड उघडलें नाहीं, तर त्यांत पावसाकडे काय दोष ? त्याप्रमाणें आम्ही स्वोद्धाराकरितां परमेश्वराची प्रार्थना केली नाहीं, तर त्यांत दोष आमचाच नाहीं काय ? द्रौपदीवस्त्रहरणप्रसंगीं दुःशासनानें द्रौपदीचा अनेक प्रकारें छळ चालविला असतां त्या असहाय द्रौपदीनें परमेश्वराचा धांवा केला, तो —

श्लोक — कृष्ण कृष्ण महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वभावन ।
प्रपन्नां पाहि गोविंद कुरुमध्येऽवसीदतीम् ॥

‘हे कृष्णा, हे कृष्णा, हे महायोगिन्, हे विश्वात्म्या विश्वभावना, तुला मी शरण आलों आहे. हे गोविंदा, कौरवांमध्ये दुःख पावणाऱ्या माझे तूं आतां रक्षण कर !’ त्या वेळीं गरुडालाहि मागे सोडून तो तत्काळ धांवून आला आणि त्यानें अदृश्यपणें तिला सहस्रावधि वस्त्रें पुरवून तिची लज्जा राखिली ! हें भक्तप्रेम किती म्हणून वर्णवें ? परमेश्वरावर एकदां भार टाकला म्हणजे मग तो कधींच आपली उपेक्षा करित नसतो. ह्याविषयीं रामदासस्वामी म्हणतात —

श्लोक — उपेक्षा कदा रामरूपीं असेना, जिवां मानवां निश्चयो तो वसेना ।
शिरीं भार वाहेन बोले पुराणीं, नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥

‘परमेश्वराच्या हातून भक्ताची कधीं उपेक्षा झाली आहे, असें नाहीं, परंतु मनुष्याच्या मनाला तसा निश्चय होत नाहीं, त्याला काय करावें ? प्रभु भक्ताचा भार सर्वदा आपल्या मस्तकावर धारण करितो.’ अध्यात्मरामायणांत सांगितलें आहे —

श्लोक — सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् व्रतं मम ॥

“जो कोणी, एकवार मला शरण येतो आणि ‘मी तुझा आहे, माझे रक्षण कर,’ अशी याचना करितो, तेव्हां मी अशा प्रकारच्या सर्व प्राण्यांना अभय देतो, हें माझे व्रत आहे,” अशी प्रभु रामचंद्राचीच उक्ति आहे. आपल्या भक्तांचें ओझेहि घेण्यास त्या प्रभुरायाला कसलाच संकोच वाटत नाहीं.

श्लोक — दयालूपणें देव राजाधिराजे, शिरीं वाहिजे सर्वही भक्तवोझे ।
जनीं दास देखोनियां दैन्यवाणा, मनामाजि वोसावतो देवराणां ॥

परमेश्वर अत्यंत दयाळू आहे; तो भक्तांचे ओझ सर्वदा मस्तकावर वाहत असतो. आपला दास संकटांत पडला आहे, हे पाहातांच त्या देवरायाला अत्यंत दुःख होते. म्हणून तुकाराममहाराज म्हणतात —

त्वरा झाली गरुड टाकियेला मार्गे । द्रौपदीच्या लागें नारायणें ॥

आतां द्रौपदी ही कृष्णाची बहीण असल्यामुळे, तो तिच्याकरितां धांवून गेला, ह्यांत नवल तें काय? असें म्हणाला, परंतु परमेश्वराच्या ठिकाणीं असा पक्षपात नाही. जे कोणी एकनिष्ठ भक्त आहेत, त्यांची सर्वतोपरि तो काळजी घेतो. केकावलींत मोरोपंत सांगतात —

केकावली — दया प्रकट दाखवी कवण सांग त्या वारणीं ? ।

सतीव्यसनवारणीं, जयजयार्थ त्या वा रणीं ? ॥

अहो, एकटी द्रौपदीच नव्हे, तर असे पुष्कळ भक्त आहेत, कीं ज्यांचे प्रभूनें रक्षण केले आहे. उदाहरणार्थ, त्या हत्तीवर-गजेंद्रावर कोणी बरे दया दाखविली? हा गजेंद्र पूर्वी इंद्रद्युम्न नांवाचा द्रविड देशचा राजा होता. तो एकदां अगस्त्यमुनीच्या शापाने गजयोनींत जाऊन त्रिकूटगिरीवर भ्रमण करीत होता. एकदां हा तृषार्त होऊन पाणी पिण्याकरितां सरोवरांत उतरला असतां एका नक्राने त्याला पकडले. हा नक्रहि पूर्वी गंधर्व असून देवलमुनीकडून शापग्रस्त होऊन नक्रयोनि पावला

होता. गजेंद्र संकटांत पडला असतां त्यांचे सर्व आप्त त्याला सोडून गेले. तेव्हां त्यानें परमेश्वराची करुणा भाकिली —

श्लोक—यस्मिन्निदं यतश्चेदं येनेदं य इदं स्वयम् ।

योऽस्मात् परस्माच्च परस्तं प्रपद्ये स्वयंभुवम् ॥

‘ज्याच्या ठिकाणीं हें विश्व स्थित आहे, ज्यापासून हें उत्पन्न झालें आहे, ज्यानें हें केलें आहे, जो स्वतःच हें विश्व आहे आणि जो ह्या विश्वरूप कार्यापासून आणि त्याच्या महत्त्वादि कारणांपासून भिन्न आहे, त्या स्वतःसिद्ध परमेश्वराला मी शरण जातो.’ ती प्रार्थना ऐकतांच त्या दयाघन श्रीहरीला करुणा आली आणि त्यानें त्वरित धांवून येऊन आपल्या सुदर्शन चक्रानें त्या नकास मारून गर्जेद्रास सोडविलें. तसेंच आपला परमभक्त जो अर्जुन त्याला रणांगणावर जय मिळावा, म्हणून भीष्माशीं, द्रोणाशीं, कर्णाशीं व दुसऱ्याहि शेंकडों बलिष्ठ राजांशीं युद्ध करून त्यांपासून अर्जुनाचें रक्षण केलें. आणखीहि अशीं सहस्रावधि उदाहरणें देतां येतील. परमेश्वराची एकनिष्ठ भक्ति केली असतां आमच्या सर्व संकटांचा भार तो घेतो आणि आम्हांला त्यांपासून मुक्त करितो. म्हणून तुकाराम-महाराज म्हणतात —

तुका म्हणे करी बहुत तांतडी । प्रेमाची आवडी लोभ फार ॥

पुंडलीकवरदा हरिविठ्ठल, पार्वतीपते हरहर महादेव,
जानकीजीवनस्मरण जयजय राम, श्रीगुरुदेव दत्त.

याकरितां सर्व साधनांचें सार हेंच कीं, आपण कोणत्याहि अवस्थेंत, कोणत्याहि व्यापारांत असलों, तरी ईश्वराचे ठिकाणीं दृढ विश्वास ठेवून वागावें, म्हणजे तोच आमचा सहायभूत होतो आणि अनायासेंकरून आमची कृतार्थता होते. सर्वदा भगवंताचे निदिध्यासनानें सर्व पुरुषार्थ प्राप्त होतात. महासंकटें आलीं, तरी तीं निवारण होतात. पहा, महिषासुर किती प्रबल झाला होता आणि त्यानें देवांना किती त्रास दिला होता, परंतु भगवंताच्या आश्रयानें त्यांचें तें संकट क्षणांत निवारण झालें, त्याविषयीं कवि देवीप्रादुर्भावचरित्र निरूपण करितात.

उत्तररंग

श्लोक — पूर्वी देवासुरांचा प्रखर समर जो जाहला कीं शताब्दै,
होता जेथें सुरांचा अधिपवर चमूमाजि तो नाथ शब्दै ।
दैत्यांचा माहिषाख्य प्रभु बलजलधी त्यांत दैत्यानुगांनीं,
जिंकूनी देवसेना स्वपतिस दिधला तोष रंभादिगानीं ॥

पूर्वी देवासुरांमध्ये शंभर वर्षेपर्यंत जें भयंकर युद्ध माजून राहिलें होतें, त्यामध्ये देवसैन्याचा इंद्र हा सेनापति होता; तसाच असुरांचा माहिषासुर नांवाचा

बलसागर असा महाप्रतापी सेनापति होता. त्याने आपल्या दैत्यसेनेला घेऊन देवांना जिंकून थोर पराक्रम गाजविला. त्या वेळीं रंभादिक अप्सरांनीं आपल्या गायनानें त्याला आनंदविलें.

आर्या — समरीं असुरपराजित अमरांसह अमरपति पितामह ते ।

जाति हरिहरांसन्निध निष्प्रभ जे शत्रुनीं पितां मह ते ॥

रणांगणावर असुरांकडून पराजय झाला असतां देवगणांसह अमरपति इंद्र आणि ब्रह्मदेव हे, त्यांचें सर्व तेज शत्रुनीं नाहीसं केलें असतां, निष्प्रभ होऊन हरिहरांजवळ गेले. ते म्हणाले —

आर्या — सूर्येन्द्र-मारुतानल-चन्द्र-वरुण-यममुखाधिकारांतें ।

महिष हरी हरिहर हो ! तद्वशता तशि न वाधि कारा ते ॥

‘हे हरिहरांनो, सूर्य, इंद्र, पवन, अग्नि, चंद्र, वरुण, यम इत्यादिकांचे अधिकार त्या महिषासुरानें हिरावून घेतले आहेत आणि त्यांना अगदीं पराधीन करून सोडलें आहे, बंदिवासांत देखील एवढी पराधीनता कधीं प्राप्त होत नसते.

आर्या — सकळाधिकार चालवि आपण हांकून लोकपाळांसी ।

मनुजांपरि अवनीवरि फिरणें ये आमुच्या कपाळासी ॥

‘ह्या महिषासुरानें सकल लोकपाळांना हांकून त्यांचे अधिकार तो स्वतः चालवीत आहे. आम्हां देवांच्या कपाळीं आतां मनुष्यांप्रमाणें पृथ्वीतलावर फिरणें आलें आहे.

श्लोक — अशी आयकोनि बहू दीनवाणी, धरी रोष चित्तीं हरी शूलपाणी ।

तदा भ्रूयुगें वक्र वक्रें जयांचीं, अती उग्र हो लक्षणें हीं जयाचीं ।

अशा प्रकारचें तें देवांचें दीन भाषण ऐकून श्रीविष्णु आणि शंकर ह्यांना अत्यंत संताप चढला. त्यांनीं आपल्या भुंवया चढविल्या आणि आपलीं मुखें रागानें वक्र केलीं. त्या लक्षणांवरून देवांना अंतीं जय मिळणार, असें दिसूं लागलें.

आर्या — तैं अतिकुपित हरीच्या वदनांतुनि तेविं शिवमुखांतून ।

तेजमिषें क्रोध निघे कीं गेला दैत्य फार मातून ॥

तैसें ब्रह्मेन्द्रादिक सकळ विबुधदेहजन्य तेज निघे ।

जाणों महिषवधार्थचि तेजोमय अमरवृंद तैं जनि घे ॥

त्या वेळीं अत्यंत क्रोधाविष्ट झालेल्या श्रीहरीच्या मुखांतून तसेंच शिवमुखांतूनहि तेजोरूपानें क्रोध बाहेर पडला. कारण महिषासुर फारच माजून गेला होता. ब्रह्मादिक सर्व देवांच्या शरीरांतूनहि तेज बाहेर पडलें. त्या महिषासुराच्या वधार्थच त्या सर्व देवसमुदायानें आज आपापलें तेज एकवटलें आहे कीं काय, असा सर्वास त्या वेळीं भास झाला.

आर्या — नार्याकृति एकवटुनि तैं दिसलें ज्वलित पर्वतापरि तैं ।
झालें अरिनाशोघत सुहृदय तइं त्यजुनि सर्व ताप रितें ॥

त्या सर्व देवांच्या मुखांतून निघालेलें तें तेज एकवटलें आणि त्यामधून एक स्त्री उत्पन्न झाली. तें तेज म्हणजे एक पेटणारा पर्वतच आपल्यापुढें उभा आहे कीं काय, असा भास सर्वास झाला. तें स्त्रीचें शरीर आपला सर्व ताप (दाह) बाजूला साखून अरिवधाकरितां उद्युक्त होऊन राहिलें.

श्लोक — सकलतेजसमुद्भव त शिवा, बघुनि भाविति भावि मनै शिवा ।
शिव तिला मग शूलहि दे करीं, निजरथांगजचक्र तसें हरी ॥

सकळ देवांच्या तेजापासून उत्पन्न झालेली ती शिवा-दुर्गादेवी-पाहतांच सर्वांना लवकरच घडून येणारी शुभावह गोष्ट स्पष्ट दिसूं लागली. मग त्या दुर्गेच्या हातांत शंकरानें आपला शूल दिला आणि विष्णूनें आपलें रथांगचक्र तिला अर्पण केलें.

आर्या — यापरि आयुध-भूषणदानें तिस दानवारि मानवती ।
तंव तीव्र अट्टहासें गर्जे अंबर भरून मानव ती ॥
अंबुधि उचंबळति तैं कांपति भू-गिरि न शक्ति लोकातें ।
जय म्हणति मुदित सुर-मुनि तीतें स्तविती त्यजुनि शोकातें ॥

ह्याप्रमाणें त्या दानवशत्रु अमरांनीं त्या दुर्गेला उत्तमोत्तम आयुधें अर्पण केलीं. इतक्यांत त्या दुर्गेनें मोठ्यानें अट्टहास करून सारें गगन दुमदुमवून सोडलें. सर्व सागर त्या अट्टहासानें उचंबळून गेले, पर्वत कांपूं लागले आणि लोक शक्तिहीन झाले. देव व मुनिगण सर्व शोक टाकून देऊन व आनंदित होऊन, 'हे देवि दुर्गे, तुझा जयजयकार होवो,' म्हणून स्तुति करूं लागले.

घनाक्षरी — असा होय अट्टहास, गमे दानवांस त्रास ।
जंव घेति आयुधांस, मुखें श्वास सोडिती ॥
म्हणे तैंच दैत्यराय, महिष कोपे हें काय ।
शब्दपंथें सबळ जाय, जेथें माय जगाची ॥

त्या अट्टहासानें सर्व दानवांस मोठा त्रास झाला. त्यांनीं तत्काल आयुधें धारण केलीं आणि मुखानें श्वाभोच्छ्वास सोडूं लागले. तेव्हां तो दैत्यराज महिषासुर अत्यंत क्रुद्ध होऊन म्हणाला, 'अरे, हें काय आहे? असें बोलून ज्या बाजूनें शब्द निघत होता व जेथें ती जगन्माता राहिली होती तिकडे तो ससैन्य गेला.

दिंडी — चरणाभारें वसुमती कांपताहे, मुकटकोटी अंबरा टोंचताहे ।
धनुःशब्दें पातालतल क्षोभे, दिशा व्यापुनि भुजशतीं सती शोभे ॥

तिच्या चरणभारानें पृथ्वी कांपत होती, मुकुटाचें टोंक आकाशास टोंचत होतें, तिच्या धनुष्याच्या टणत्कारानें पातालाचा क्षोभ होऊन गेला होता. अशी ती दुर्गादेवी सर्व दिशा व्यापून शतकरांनीं शोभत होती.

दिंडी — जिचें लोकत्रय भरुनि तेज आहे, तया देवीतें दैत्य पाहताहे ।

होय देवीसह समर दानवांचें, शस्त्रअस्त्रें चमकती नभीं साचें ॥

ज्या दुर्गेचें तेज त्रैलोक्याला व्यापून राहिलें होतें, त्या देवीला महिषासुरानें पाहिलें आणि मग त्या दुर्गादेवीबरोबर राक्षसांचें युद्ध सुरू झालें. त्या वेळीं दोन्ही बाजूंकडील शस्त्रास्त्रें आकाशांत चमकत राहिलीं होतीं.

आर्या — यापरि अयुतावधि किति नागीं तुरगीं किति रथावरि ते ।

भट झटुनि कटुनि देवीसह झाले समरिं यमपथा वरिते ॥

किति भिदिपालतोमर पट्टिश किति शक्तिपाश मुसलातें ।

परशूर परशु हाणिति परि उच्छेदी क्षणांत कुशलें ते ॥

ह्याप्रमाणें लक्षावधि राक्षस, कित्येक गजावर, कित्येक अश्वांवर, तर कित्येक रथांवर बसून त्या दुर्गादेवीबरोबर युद्धाकरितां आले आणि तिच्याशीं घोर युद्ध करून शेवटीं मृत्युपथाला गेले. त्या दैत्यांनीं गोफणगुंडे, तोमर, पट्टिश, शक्ति, मुसलें आणि परशु ह्यांचा सारखा मारा त्या देवीवर केला, परंतु त्या सर्व शस्त्रास्त्रांचा नाश तिणें क्षणांत हांहां म्हणतां केला.

श्लोक — देवी त्रिशूलें बहु दानवांतें, मारी किति शक्ति-गदानिपातें ।

खड्गप्रहारें किति भिन्न केले, घंटास्वनं मोहित अन्य ठेले ॥

देवीनें पुष्कळ दानवांना आपल्या त्रिशूलानें मारिलें, कित्येकांना शक्ति आणि गदा ह्यांच्या प्रहारानें मारिलें तर कित्येकांना खड्गप्रहारानें छिन्न केलें व इतरांना घंटानादानें मोहित केलें.

आर्या — जेथें अतितुमुल असें होय महायुद्ध ते दिनीं वाटे ।

पतित गजाश्वशवांहीं दुर्गम अत्युग्र मेदिनी वाटे ॥

त्या दिवशीं ज्या ठिकाणीं अति दारुण युद्ध झालें, तेथें मरून पडलेल्या गज आणि अश्व ह्यांच्या शवांनीं भूमि अत्युग्र दिसत असून तिच्यावरून चालून जाणेंहि कठीण झालें होतें. मग त्या दुर्गेचा वध करावा, या उद्देशानें त्या महिषासुरानें तिच्यावर सारखा शरवर्षाव सुरू केला. परंतु—

श्लोक — वर्षला शरसमुच्चय तीतें, तें गणी श्रम न लेशहि ती ते ।

मेरु जेविं न गणी जलधारा, अंबिका शर तसे अवधारा ॥

त्या महिषासुरानें देवीवर कितीहि बाणवर्षाव केला तरी त्या बाणांचें तिला कांहींच वाटलें नाहीं. मेरुपर्वतावर केवढीहि पर्जन्यवृष्टि झाली, तरी तो जशी तिची किंमंपिहि पर्वा करीत नसतो, त्याप्रमाणें त्या दुर्गेनें महिषाचे शरवर्षावाची यत्किंचितहि गणना केली नाहीं.

आर्या — छेदुनि चापध्वजही सर्व शरीरास निशित शरजाळीं ।
विद्ध करुनि रणरंगीं निज विक्रम तीव्र दाविती जाली ॥

त्या महिषासुराचें चाप, ध्वज आणि त्याचें शरीर ह्यांवर भयंकर शरवृष्टि करून त्या देवीनें समारांगणावर सर्वांना विद्ध करून आपला पराक्रम किती मोठा आहे हें सर्वांना दाखविलें. एकामागून एक राक्षसांचीं प्रेतें रणांगणार पडूं लागलीं.

श्लोक — वधी भिंदिपालेंचि त्या बाष्कलातें,
शरीं ताम्रका, अंधका बाष्कलातें ।
महाहानु, उग्रानना, उग्रवीर्या,
त्रिनेत्रा त्रिशूलें वधी उग्रवीर्या ॥

दुर्गेनें भिंदिपाल (गोफणगुंडा) टाकून बाष्कळ दैत्याचा वध केला; नंतर शरवर्षाव करून ताम्रकाचा आणि व्यर्थ बडबड करणाऱ्या अंधकासुराचा वध केला. तसेंच महाहानु उग्रानन आणि उग्रवीर्य ह्याहि राक्षसांचा त्या पराक्रमी त्रिनेत्रा दुर्गेनें आपल्या त्रिशूलाच्या योगेंकरून वध केला.

आर्या — दुर्धर दुर्मुख दनुजा शरजालें अतिबला विडालातें ।
छेदी सहज असीनें हरिवहना काय मी विडालातें ॥

मग त्या सिंहवाहन दुर्गादेवीनें अतिदुर्धर आणि दुर्मुख अशा विडाल राक्षसावर खड्ग टाकून त्याचा सहज वध केला. त्या वेळीं आपण मांजराचाच वंध करीत आहों, असें तिला वाटलें.

आर्या — ऐसें क्षीण निजबळ प्रेक्षुनियां महिष फार रागावे ।
जें नाम तीच आकृति धरि मग तच्चरित काय सांगावें ? ॥

अशा प्रकारें आपली सेना क्षीण होत चालल्याचें पाहून त्या महिषासुराला अत्यंत कोप आला. मग त्यानें आपल्या (महिष) नामाप्रमाणें आपला आकारहि (महिषाचा) धारण केला आणि तो युद्धास सज्ज झाला. तें त्याचं शौर्याचें चरित्र किती म्हणून वर्णावें ?

श्लोक — तोहि महिष मेंदचि मातला, जो खुरीं करित चूर्ण भूतला ।
शृंगिं शैल उचली अहो बळें, लांगुलें जलनिधी उचंबळे ॥

महिषासुर गर्वोन्मत्त होऊन आपल्या खुरांनीं भूतल चूर्ण करुं लागला. त्यानें आपल्या शृंगांनीं मोठमोठे पर्वत उपटून टाकिले आणि आपलें पुच्छ समुद्रावर आपटून त्यालाहि उचंबळविलें.

श्लोक — शृंगेंकरुनि गगनीं घन भिन्न होती,
श्वासें किती द्रुम उडोनि नभास जाती ।
ऐसा मघांध महिषासुर य हरीतें,
मारावया मति तयासि शिवा करीते ॥

त्या महिषासुराच्या शृंगांनीं आकाशांतील मेघ चूर्ण होऊन गेले; तसेंच त्याच्या श्वासोच्छ्वासाच्या योगेंकरुन कित्येक वृक्ष गगनमार्गीं उडाले. असा तो महिषासुर मदांध होऊन दुर्गेचें वाहन जो सिंह त्यावर धांवून आला. इकडे देवीनेंहि महिषासुराच्या वधाचा निश्चय केला.

श्लोक — पाश घालुनि तया धरि माय, तोंचि तो त्यजुनि माहिषकाय ।
होय सिंह, तयिं पूर्णरुषा ते, मारि तेंचि निरखी पुरुषातें ॥

त्या दुर्गामातेनें महिषासुरावर पाश टाकिले. तों त्यानें आपलें माहिषस्वरूप टाकून सिंहरूप धारण केलें. त्या अत्यंत तापट सिंहाला मारण्याकरितां म्हणून देवी त्यावर घाव घालणार, तों त्यानें पुरुषाकार धारण केल्याचें तिला आढळून आलें.

श्लोक — खड्ग-चर्मधर त्या पुरुषासी, अंबिका निजशिरीं जंव शासी ।
तेंच होऊन महागज राहे, ओढुनि हरिस गर्जत आहे ॥

ढाल तरवार घेऊन पुढें राहणाऱ्या त्या पुरुषास पाहिल्यावर अंबिका त्याच्या वधाकरितां बाण सोडणार, तोंच त्यानें आपला पुरुषाकार बदलून गजाकार धारण केला आणि त्या दुर्गेचें वाहन जो सिंह त्याला ओढून तो मोठ्यानें गर्जना करीत राहिला.

श्लोक — शुंडेनें जो ओढि सिंहास नीच, देवी पाहे रूप सिंहासनींच ।
छेदी खड्गें सोड ती आलियाची, तों तो घेई आकृती हालियाची ॥

आपल्या सोडनें तो नीच महिषासुर त्या सिंहाला ओढीत आहे, हें त्या देवीनें सिंहासनावरून पाहिलें. मग तिनें आपल्याशीं भिडणाऱ्या त्या गजाकार महिषासुराची सोड खड्गानें तोडून टाकली. मग त्या महिषासुरानें हल्याचें रूप धारण केलें.

श्लोक — त्रैलोक्यातें तो खळ त्रास भारी, देई सर्वां त्या गणांसी निवारी ।
तें पाहनी क्रुद्ध ती लोकमाता, मद्य प्राशी शालिनी शत्रुधाता ॥

त्या नीच महिषासुरानें त्रैलोक्याला अत्यंत त्रास दिला, इतकेंच नव्हे, तर युद्धार्थ जमलेल्या देवगणांचेंहि निवारण केलेलें पाहून त्या लोकमाता दुर्गेला अत्यंत

संताप उत्पन्न झाला आणि आपल्या शत्रूच्या घाताकरितां त्या देवीनें सुराप्राशन केले.

सवाई—गर्जन तर्जन सर्व करीं क्षण जोंवरि पीत असें मदिरा मी ।
मूढमते तुज या रणिं मीं वधिं निर्जर गर्जति तें सुरधामीं ॥
यापरि बोलुनि त्या असुरावरि देवि चढे पद ठेवुनि कंठीं ।
दानव तें पदभारनिपीडित एक पळाहि युगासम कंठी ॥

ती म्हणाली, 'हे असुरा, मी मद्यप्राशन करित आहे, तोंवर क्षणभर तुझे गर्जन आणि तर्जन चालूं द्या. हे मूर्खा, आज समरांगणावर तुझा वध मी निश्चयेंकरून करणार !' तें देवीचें भाषण ऐकून स्वर्गांत देवगर्जना सुरू झाल्या. इकडे ती दुर्गादेवी महिषासुराच्या कंठावर पाय ठेवून उभी राहिली. महिषासुर दुर्गेच्या पायाखालीं चिरडून जाऊन इतका त्रास झाला कीं, त्याला प्रत्येक क्षण युगासारखा भासूं लागला.

आर्या—बाहेरि आंत अर्धा, करितो स्पर्धा करुनि समरासी ।

छेदुनि असिनें मूर्धा देवी दे तें प्रमोद अमरांसी ॥

देवीच्या पायांखालीं अर्धा भाग चिरडला गेला, तरी त्या दैत्याची युद्धाची आशा जिरली नव्हती. त्या देवीबरोबर युद्ध करण्याची स्पर्धा अजूनहि त्याला होतीच. तें पाहून देवीनें खड्ग घेऊन त्याचें मस्तक तोडून टाकिलें आणि सर्व देवसमुदायाला आनंदित केले.

आर्या — महिष पडे तें हाहाकार करुनि असुर सकळ पळतीच ।
पळतीच एक समरीं मृतशेष द्रुत पुन्हां न वळतीच ॥

महिषासुराचा वध होऊन तो समरांगणावर पडला तेव्हां सर्व दैत्य हाहाकार करीत पळत सुटले. मृत्युमुखांतून जिवंत सुटलेले ते राक्षस जे एकदां पळू लागले, ते पुनः म्हणून मार्गे कधींच वळले नाहीत.

आर्या — स्तविती मग मुदित विबुध जें आर्याचरित वासवासहित ।
गंधर्व गाति अमरीं नाचति बलि देति आसवांसहित ॥

देव प्रमुदित होऊन त्या दुर्गेला इंद्रासह स्तवू लागले. गंधर्वांनीं देवगणामध्ये नृत्य आरंभिलें आणि सर्वांनीं आनंदाश्रुजलानें बलिदान केलें.

पद — तारीं मला जगदंब, दुर्गे तारीं मला जगदंब ॥
त्वच्चरणाविण देवी नसे मज अन्य जर्गी अवलंब ॥ दुर्गे ता० ॥
तनुमदमहिष मला छळि निशिदिनीं, सोडविं न करिं विलंब ॥ दुर्गे० ॥
अब तुझ्या चरणांबुजिं रुंजो, वामनमनरोलंब ॥ दुर्गे ता० ॥

हे जगदंबे दुर्गे, तूंच आतां माझे रक्षण कर. हे देवि, तुझ्या चरणावांचून मला आतां ह्या जगतांत दुसऱ्या कोणाचाच आश्रय नाही. देहाभिमानानें मला रात्रंदिवस छळिलें आहे. ह्यांतून सोडविणारी तूंच आहेस. तू आतां विलंब करूं नकोस. हे माते, हें माझे वामनमन भ्रमर होऊन तुझ्या चरणकमळीं रुंजी घालो. अशा प्रकारें देवीनें महिषासुराचा नाश करून सर्व देवांना अपरिमित सुख दिलें. त्यांचे सर्व अधिकार महिषासुरानें हरण केले होते, ते त्यांचे त्यांस दिले. ह्यावरून जे अनन्य शरण होऊन भगवंताचें अखंड स्मरण ठेवितात, त्यांच्या रक्षणार्थ प्रभु तत्काळ धांवून येतो. म्हणून तुकाराममहाराज म्हणतात —

अभंग — शुकसनकादिकीं उभारिला वाहो ।
परीक्षितीसी लाहो सातां दिसां ॥ १ ॥
उठाउठीं करीं स्मरणाचा धांवा ।
धरवत देवा नाही धीर ॥ २ ॥
त्वरा झाली गरुड टाकियेला मार्गे ।
द्रौपदीच्या लागें नारायणें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे करी बहुत तांतडी ।
प्रेमाची आवडी लोभ फार ॥ ४ ॥

हैंचि दान दे गा देवा, तुझा विसर न ब्हावा ॥ १ ॥
 गुण गाईन आवडी, हेचि माझी सर्व जोडी ॥ २ ॥
 नलगे मुक्ति धनसंपदा, संतसंग दे गा सदा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे गर्भवासीं, सुखें घालावें आम्हांसी ॥ ४ ॥

आरती

दुर्गे दुर्घट भारी तुजविण संसारीं ॥
 अनाथनाथे अंबे करुणा विस्तारीं ॥
 वारीं वारीं जन्ममरणातें वारीं ॥
 हारीं पडलों आतां संकट नीवारीं ॥ १ ॥
 जयदेवी जयदेवी महिषासुरमथिनी ॥
 सुरवरईश्वरवरदे तारक संजिवनी ॥ जय० ॥ ध्रु० ॥
 त्रिभुवनभुवनीं पाहतां तुजऐसी नाहीं ॥
 चारी श्रमले परंतु न बोलवे कांहीं ॥
 साही विवाद करितां पडिलीं प्रवाहीं ॥
 ते तूं भक्तांलागीं पावसि लवलाहीं ॥ जय० ॥ २ ॥
 प्रसन्नवदने प्रसन्न होसी निज दासां ॥
 क्लेशांपासुनि सोडविं तोडीं भवपाशा ॥
 अंबे तुजवांचून कोण पुरविल आशा ॥
 नरहरि तल्लिन झाला पदपंकजलेशा ॥ जय० ॥ ३ ॥
 कायेन वाचा मनसैंद्रियैवा बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावात्
 करोमि यद्यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पये तत् ॥
 अच्युतं केशवं रामनारायणं कृष्णदामोदरं वासुदेवं हरिम् ॥
 श्रीधरं माधवं गोपिकावल्लभं जानकीनायकं रामचंद्रं भजे ॥

पुंडलीकवरदा हरिविठ्ठल, पार्वतीपते हरहर महादेव,
 सीताकांतस्मरण जयजय राम, श्रीगुरुदेव दत्त,

हरिश्रंद्राख्यान

पूर्वरंग

श्रीमन्महागणाधिपतये नमः, श्रीसरस्वत्यै नमः, श्रीगुरवे नमः

मंगलाचरण

श्लोक — स जयति सिन्धुरवदनो देवो यत्पादपङ्कजस्मरणम् ।
वासरमणिरिव तमसां राशीन्नाशयति विघ्नानाम् ॥
अविरलमदजलनिवहं भ्रमरकुलानीकसेवितकपोलम् ।
अभिमतफलदातारं कामेशं गणपतिं वन्दे ॥
या कुन्देन्दुतुषारहारधवला, या शुभ्रवस्त्रावृता ।
या वीणावरदण्डमण्डितकरा, या श्वेतपद्मासना ।
या ब्रह्माच्युतशङ्करप्रभृतिभिर्देवैः सदा वन्दिता ।
सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा ॥
मूकं करोति वाचालं पङ्कं लङ्घयते गिरिम् ।
यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥
गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुः साक्षात्परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

किंवा कित्येक हरिदास खालील पद्धतीनेहि मंगलाचरण करितात. ते असें—

पद — जयजयरामकृष्ण हरी, जयजयरामकृष्ण हरी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
गोवर्धनधर गोपालनरत गोकुलसंकटहारी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
नवनीरदसम नवनीतप्रिय नवलविनोदविहारी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
दुर्वासोनुत दुःखविमोचक दुर्जनसंगमहारी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
शरणागत दीनां चरणीं नेई, करुणादृष्टिं निहारीं, जयजयरामकृष्ण हरी

पद — बालकृष्णचरणीं लक्ष लागो रे, कीर्तनसर्गे रंगांत देह वागो रे ॥
स्वरूपीं मन हें लावितां सौख्य आम्हां, कामक्रोधादिक जाती निजधामा ॥
सारासार वदविता सद्गुरुराय, मंगलधाम जीवन नरहरिपाय ॥
सद्रूप चिन्मय नारायणरूप ध्याऊं, तन्मय होउनी बलवंत प्रेमें गाऊं ॥

भजन — रघुपति राघव राजाराम, पतितपावन सीताराम ॥

ह्याप्रमाणें मंगलाचरण झाल्यावर देवाला साष्टांग नमस्कार घालून घुपद म्हणावें.

पद — गेला मान सांवरील कोण हरिविणें ॥ ध्रुव० ॥

भक्तांचा पूर्ण काम कर्ता निजमूर्ति राम,

पडों नेदि सर्वथा उणें ॥ गेला० ॥ १ ॥

शरण मनोभावे तया हरीलागीं जावें,

मग कैचें येणेंजाणें ॥ गेला० ॥ २ ॥

निजरंगीं रंग जडो, कीर्तनही हेंचि घडो,

सार्थकता तरिच हें जिणें ॥ गेला मान ॥ ३ ॥

पुंडलीक वरदा हरिविठ्ठल, पार्वतीपते हरहर महादेव,

जानकीजीवनस्मरण जयजय राम, श्रीगुरुदेव दत्त.

गेला मान सांवरील कोण हरिविणें ॥ ध्रु० ॥

कीर्तनारंभीं कविप्रवर व सज्जनशिरोमणि रंगनाथस्वामी जीवांस उपदेश करि-
तात कीं, बाप हो, तुम्ही सर्व संपत्ति, संतति इत्यादि प्रापंचिक सुखांत सर्वदा
रममाण होऊन मानाची इच्छा करीत बसले आहां. एखाद्या वेळीं अदृष्टयोगानें
त्या मानांत कांहीं न्यूनता झाल्याचें दृष्टीस पडतांच द्रव्यनाशापेक्षांहि मनाला अधिक
दुःख होतें. कारण, 'मानो हि महतां धनम्', मोठ्यांचें मान हें धन आहे. असा आपला
अपमान होण्याचा प्रसंग आला असतां तो टळून जावा आणि आपलें महत्त्व कायम
राहावें, अशी इच्छा असल्यास मनोभावानें त्या ईश्वरास शरण जावें. आपला मान
असावा तसा आहे, मग आपणाला ह्या उपदेशाचें काय कारण आहे, असें विचाराल
तर ह्याविषयीं 'प्रबोधसुधाकरां'त जी उक्ति सांगितली आहे, ती ऐकिली म्हणजे
आपलें महत्त्व केवढें होतें आणि सांप्रत आपण कोणत्या स्थितींत आहों, ह्याचें अनुमान
करितां येईल. ती उक्ति अशी आहे—

श्लोक — असावहंकारपरैर्दुरात्माभिनिबध्य तैः पाशशतैर्मदादिभिः ।

चिरं चिदानंदयमो निरंजनो जगत्प्रभुर्दीनदशामनीयत ॥

सर्व जगत्प्रकाशक, अज्ञानरूप कज्जलाचा ज्याला यत्किंचितहि स्पर्श नाही, असा
हा सच्चिदानंद आत्मा असूनहि अहंकारप्रमुख मदमत्सरादि दुष्ट विकारांनीं
ही दशेला आणिला आहे. आत्मा हा सर्वदा आनंदस्वरूप असून आम्ही जन्मभर
विषयसुखाच्या यःकश्चित् लाभासाठीं दिगंतपर्यटन करून आपली केवढी मानहानि
करीत आहों, त्याचप्रमाणें तो आत्मा अजरामर असून यत्किंचित् कारण घडलें.
असतां आपणांस यमनगरीचें प्रस्थान ठेवावें लागत आहे व त्यामुळें आपलें महत्त्व
किती नाहीसें होत आहे, ह्याचा नीट विचार करा. 'प्रबोधचंद्रोदय'कारांनीं एके
ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं, ह्या जीवांस मायेच्या योगानें आपल्या स्वरूपाचेंहि
विस्मरण झालें आहे.

श्लोक — सततधृतिरप्युच्चैःशांतोप्यवाप्तमहोदयो —
 प्यधिगतनयोऽप्यंतःस्वस्थोऽप्युदीरितधीरपि ।
 त्यजति सहजं धैर्यं स्त्रीभिः प्रतारितमानसः,
 स्वमपि यद्यं मायासंगात्पुमानिह विस्मृतः ॥

हा पुरुष (जीव) सर्व काल धृतिमान्, अतिशय शांत, उत्कृष्ट वैभववान्, सर्व न्यायास जाणणारा, अंतःकरणांत सदा स्वस्थ, बुद्धीस प्रेरणा करणारा असा असून स्त्रियांनीं (मनोवृत्तींनीं) त्यास फसविल्यामुळे स्वाभाविक धैर्य सोडतो. किंबहुना मायेच्या समागमानें हा जीव आपल्या स्वरूपासहि विसरला आहे. म्हणून असें आपलें शांत, नित्यानंदघन, निरुपाधि स्वरूप असून आपण तुच्छ विषयसुखाच्या लेशाकरितांहि दीनवाणे होऊन दारोदार भटकत आहों. ह्यावरून आपलें महत्त्व किती गेलें आहे, ह्याचा विचार जर प्रत्येकाच्या मनांत यईल, तर हा जो मान गेला आहे, तो परमात्म्याची कृपा झाल्यावांचून पुनः प्राप्त होणार नाहीं हें त्याला समजेल. हा आशय मनांत आणून रंगनाथस्वामी म्हणतात —

गेला मान सांवरील कोण हरिविणें ॥ ध्रु० ॥

आतां हा श्रीहरि आपल्या अनन्यभक्तांचे सर्व काम पूर्ण करितो, ह्याविषयीं महाभागवत जो प्रल्हाद त्याची श्रीभागवतांत उक्ति आहे. तो म्हणतो —
 तुष्टे च तत्र किमलभ्यमनंत आद्ये किं नैर्गुणव्यतिकरादिह ये स्वसिद्धाः ॥
 धर्मादयः किमगुणे नच कांक्षितेन सारं जुषां चरणयोरुपगायतां नः ॥

प्रल्हाद म्हणतो, ' हे दैत्यबालकांनो, तो अनंत आणि सर्वादि असा परमात्मा श्रीहरि संतुष्ट झाला असतां कोणता पदार्थ अलभ्य आहे ? त्याच्या कृपेनें सर्व कांहीं प्राप्त होतें. परंतु श्रीहरीस प्रसन्न करून मागण्यासारखें कांहीं नाहीं. कोणी म्हणेल धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष हे चार पुरुषार्थ आहेत आणि हे संपादनीय आहेत, मग आपण हेच श्रीहरीकडे मागून घ्यावे. तर ह्याविषयीं प्रल्हाद म्हणतो कीं, धर्मादिक पुरुषार्थ हे सत्त्वादि गुणांच्या संबधानें आपले आपणच सिद्ध होतात. म्हणजे जेव्हां बुद्धीचे ठायीं सत्त्वगुणाचा उत्कर्ष होतो, त्या वेळेस धर्मवृत्ते उदय पावते. ज्या वेळेस रज आणि तम ह्या गुणांचा उत्कर्ष होतो, तेव्हां अर्थकामविषयक वृत्तीचा उद्भव होतो. ह्याप्रमाणें गुणसंबंधानें स्वतःसिद्ध जे धर्म, अर्थ आणि काम ह्यांचें काय प्रयोजन आहे ? आतां मोक्षाची इच्छा करावी, तर भगवच्चरणाचे ठिकाणीं निरंतर रममाण असून त्यांतील सार सेवन करणाऱ्या व त्याचेंच सतत गान करणाऱ्या आम्हां प्रेमभक्तिरसिकांस गुणरहित जो मोक्ष त्याची तरी इच्छा करून काय फळ ? तात्पर्य, खरे हरिभक्त भगवद्भजनानेंच पूर्णकाम होतात. कारण श्रीहरि त्यांस

कांहींच उणें पडूं देत नाहीं. सामान्य योनीमध्ये जन्म पावूनहि मनुष्य केवळ भक्तीचेच योगानें भगवत्प्रेमाला पात्र होतो, ह्याविषयीं कवि सांगतात—

ओंवी — सामान्य योनीमाजी जन्म, भक्तिभाग्यें भगवत्प्रेम ।
जेथें ब्रह्मादि सकाम, वर्णाश्रयभ्रम सांडूनी ॥

सामान्य योनीमध्ये जन्म पावलेल्या लोकांना आपल्या अनन्यभक्तीच्या योगानें भगवत्प्रेम संपादन करितां येतें. आपल्या वर्णश्रेष्ठतेचा भ्रम सोडून ब्रह्मदेवहि त्या भक्तीची इच्छा करितो.

खुद्द भगवंतांनींच म्हटलें आहे —

श्लोक — अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥

जे लोक माझें अनन्यभक्तीनें ध्यान करीत असतात, त्या माझ्या ठायीं सर्वभावानें जडलेल्यांच्या योगक्षेमाची काळजी मी वाहतों.

म्हणून रंगनाथस्वामी म्हणतात—

भक्तांचा पूर्ण काम, कर्ता निजमूर्ति राम ।
पडों नेदी सर्वथा उणें ॥ गेला मान० ॥

आतां अशा प्रभूलाच अनन्यभावेकरून शरण जावें. कारण त्याची अनन्यभक्ति केल्यास ती मातेप्रमाणें त्या भक्तांस अखंड सुख देते. संसाराच्या तापत्रयापासून त्यांची सुटका होऊन त्यांस ब्रह्मानंदप्राप्ति होते. म्हणून सर्वदा, एकनिष्ठतेनें निदान त्याचें नामस्मरण तरी करावें. ह्याच उद्देशानें कविवर्य मोरोपंत प्रभु रामरायाकडे मागतात—

आर्या — रामा, मेघश्यामा, कामारातिप्रिया, रमाधामा, ।
बा माय जशी आमा या माझ्या दे मुखीं सदा नामा ॥

हे मेघश्यामा, मदनशत्रुप्रियकरा, लक्ष्मीच्या निवासस्थाना रामा, आई जशी आपल्या लंकराच्या मुखांत स्तन देते, त्याप्रमाणें तूं माझ्या मुखांत सर्वदा तुझे नामाची आवड दे. त्याचप्रमाणें प्रल्हादाची उक्ति आहे ; तो म्हणतो —

श्लोक — अधोक्षजालंभमिहाशुभात्मनः शरीरिणः संसृतिचक्रशातनम् ।
तद् ब्रह्म निर्वाणसुखं विदुर्बुधास्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरम् ॥

ह्या नरजन्मांत येऊन अधोक्षज म्हणजे इंद्रियज्ञान ज्यापासून खाली आहे, अर्थात् 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादि श्रुतिप्रतिपादित जो सर्वेंद्रियांस अगोचर परमात्मा, त्याची प्राप्ति करून घेणें हेंच ह्या मानवदेहधारी दुःखी जीवास

जन्ममरणरूप संसारचक्राचा नाश करणारे मुख्य साधन आहे व तेच ब्रह्मसुख तसें मोक्षसुखहि आहे, असें ज्ञाते म्हणत असतात. ह्यास्तव बाप हो, तुम्हीदेखील आपल्या हृदयाचे ठिकाणीं बुद्धिनियंता जो परमेश्वर त्यासच भजावें. अनंतावधि योनींत जन्म घेऊन ह्या भवप्रवाहांत अनादिकालापासून आजपर्यंत भ्रमण करीत आपण आलों आहों आणि आपलें सर्वाधिक महत्त्व नाहीसें झालें आहे. तर ती जन्ममरणपरंपरा चुकवून आपलें निरतिशय महत्त्व किंवा मान आपल्यास प्राप्त व्हावा, अशी इच्छा असल्यास त्या श्रीहरीलाच अनन्यभावानें शरण जावें. कारण त्यावांचून आपलें नाहीसें झालेलें महत्त्व कोणी देणार नाही. अशा आशयानें रंगनाथस्वामी म्हणतात —

शरण मनोभावें तथा हरीलागीं जावें, मग कैचें यण जाणें ॥ गेला० ॥

एकनिष्ठभावानें त्या हरीला शरण गेल्यास तुझी जन्ममरणपरंपरा चुकून तूं महत्त्व पावशील. असें न करून तूं संसारांतच आसक्त होऊन राहशील तर —

पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननीजठरे शयनम् ।

इह संसारे खलु दुस्तारे कृपया पारेऽपाहि मुरारे ॥

ह्यांतून तरून जाण्यास कठीण व परतीर नसलेल्या संसारांत पुनः पुनः जन्म, पुनः पुनः मरण आणि पुनः पुनः आईच्या पोटीं गर्भवास हीं दुःखें प्राण्यास भोगावीं लागतात. म्हणून हे मुरारे कृष्णा, तूंच त्यांचें रक्षण कर. ह्या सर्व गोष्टी लक्षांत आणून मनुष्यानें आधींच परमेश्वराला भक्तिपूर्वक शरण जाणें इष्ट आहे. एकदां आम्ही त्या प्रभूला शरण गेलों, म्हणजे आपली पूर्ण जबाबदारी घेण्यास तो सर्वदा सज्ज असतो, म्हणून सर्व सोडून एका परमेश्वराच्याच भजनांत आम्हीं रंगून जावें आणि नित्य कीर्तन करून त्याचें यश गावें. असें केलें तरच आमच्या जिण्याची सार्थकता होईल. रंगनाथस्वामी म्हणतात —

निजरंगीं रंग जडो, कीर्तनहि हेंचि घडो,

सार्थकता तरिच हें जिणें ॥ गेला मान० ॥

पुंडलीकवरदा हरिविठ्ठल, पावतीपते हरहर महादेव,

सीताकांतस्मरण जयजयराम, श्रीगुरुदेव दत्त ॥

आतां परमात्म्यानें महासंकटसमयांत कोणाचा मान राखिला, ह्याविषयीं कवि हरिश्चंद्राख्यान निरूपण करितात.

उत्तररंग

आर्या — श्रीमान् गुणरत्नाकर भूप हरिश्चंद्र भानुचे वंशी ।
ज्याची कीर्ति सुरनदीहुनि एकींहि उणी नसे अंशी ॥

पूर्वी सूर्यवंशी राजांमध्ये हरिश्चंद्र नांवाचा एक प्रख्यात राजा होऊन गेला. तो सर्व गुणांचा सागर होता. त्याची कीर्ति गंगेच्या कीर्तीशीं तोलून पाहिली असतां एकाहि अंशानें उणी होणार नाही, अशी होती.

साकी — एक समयमों विधिसुत नारद अयोध्यापुरमों आया ।
निरखि भूपकी थोर वढाई अतिसुख मनमों पाया ॥

कोणी एके वेळीं अयोध्या नगरीमध्ये ब्रह्मपुत्र नारदमुनि आला असतां त्यानें हरिश्चंद्र राजाचें थोर ऐश्वर्य पाहिलें. तें पाहून त्याला अत्यंत सुख झालें.

दिंडी — जाउनीयां सन्मुख तये वेळे, पूज्य आसनिं आणूनि बैसवीलें ।
रायें प्रेमें सत्कार बहू केला, मुनी होउनियां तुष्ट नभीं गेला ॥

नारद आल्याचें ऐकून हरिश्चंद्र सामोरा गेला आणि त्यानें नारदाला आणवून पूज्यासनावर बसविलें. हरिश्चंद्रानें प्रेमपूर्वक त्याचा थोर सत्कार केला. त्यामुळें त्याला अति संतोष झाला, नंतर राजाचा निरोप घेऊन नारद आकाशमार्गे निघून गेला.

आर्या — तो मग सुरर्षि नारद, बसले असतां समेत देवर्षी ।
कथि तें परिसुनि त्यातें डोलवि माथा वसिष्ठ बहु हर्षी ॥

मग देवर्षि नारद स्वर्गांत गेल्यावर एके वेळीं सभेमध्ये थोरथोर देव आणि ऋषि एकत्र बसले असतां तेथें त्यानें हरिश्चंद्राचें वर्णन केलें. तें ऐकून वसिष्ठाला अति आनंद झाला आणि त्या हर्षभरांत त्यानें स्तुतिपूर्वक आपलें मस्तक डोलविलें.

ओंवी — ऐकुनि नारदवचनातें, गाधिजहृदयीं क्रोधाग्नि चेतें ।
वरी वसिष्ठवाक्याचेनि घृतें, शिखा नभातें कवळिती ॥

नारदाचें भाषण ऐकून विश्वामित्राच्या हृदयांत क्रोधाग्नि प्रज्वलित झाला. त्यावर वसिष्ठवाक्यरूपी घृताची आहुति पडतांच तो अग्नि भडकून त्याच्या ज्वाला जणुं काय आकाशाला जाऊन भिडल्या.

साकी — येरु म्हणे त्वां नष्ट सत्वरें करितां त्या नृपनाथा ।
पूर्वज निरयीं पचूनि माझे पापें अगणित माथां ॥

वसिष्ठ विश्वामित्राला म्हणाला, 'हे विश्वामित्रा, तूं त्या राजाचें सत्त्व हरण केलेंस, तर माझे पूर्वज नरकांत पडतील आणि अनंत पापें माझ्या मस्तकावर

येरु म्हणे त्वां नष्ट सत्वरें करितां त्या नृपनाथा ।
पूर्वज निरयीं पचूनि माझे पापें अगणित माथां ॥

बसतील.' असे त्या दोघांचें बोलणें झाल्यावर विश्वामित्रानें हरिश्रंद्राचें सत्त्व हरण करण्याची प्रतिज्ञा केली आणि तो अयोध्येला निघून आला.

साकी — इकडे विश्वामित्र अयोध्येनिकटीं सत्वर आला ।

अनुष्ठान तं क्रूर करुनि माया रचिता झाला ॥

ह्याप्रमाणें विश्वामित्र हरिश्रंद्राचें सत्त्व हरण करण्याकरितां अयोध्येच्या जवळ आला आणि भयंकर अनुष्ठान करून त्यानें माया निर्माण केली. मग त्यानें —

ओंवी — हरिश्रंद्राचे राष्ट्रीं, व्याघ्र सोडिले अकरा कोटी ।

तेव्हां प्रजा होऊनि हिंपुटी, पीडित झाल्या अतिशयें ॥

त्यानें हरिश्रंद्राचे राष्ट्रांमध्ये अकरा कोटी वाघ सोडिले; त्यांच्या त्रासानें प्रजा अति पीडित झाल्या.

आर्या — ग्रामकपाटें लावुनि बसती पशु नर गृहांत उपवासी ।

कळविति नृपा महाजन वृत्त तदा जे सदा नगरवासी ॥

गांवच्या वेशी बंद करून पशु आणि मनुष्ये आपापल्या गृहीं उपवासी बसून राहिलीं. तेव्हां नगरवासी महाजनांनीं तें वृत्त राजास जाऊन कळविलें.

ओंवी — राजा म्हणे प्रजा पीडिती, मग मी कासया नृपती ।

लेंकरापेशा प्रीतीं, प्रजा निश्चितीं पाळीन मी ॥

राजा म्हणाला, 'माझे प्रजाजन जर पीडा पावूं लागले, तर मग मी राजा असून काय उपयोग? माझ्या लेंकरांप्रमाणेंच मी प्रजांचें पालन सत्य सत्य करीन.' मग एकदां —

आर्या — तो सम्राट् शूर वनीं गेला कुतुकें करावया मृगया ।

दैवें द्यसनभरीं मन भरतां ओढुनि दूर ने मृग या ॥

तो शूर सार्वभौम हरिश्रंद्र राजा तारामतीसह कौतुकानें मृगया करण्याकरितां एकदां निघाला असतां दैवयोगानें त्याला संकटांत घालण्याकरितांच कीं काय विश्वामित्रानें निर्माण केलेल्या कपटमृगानें त्याचे मनाला भुरळ घालून त्याला लांबवर ओढून नेलें. तेथें —

आर्या — एके त्रायस्व असा तरुणस्त्रीशब्द तो अरण्यांत ।

हरिणातें त्यजुनि म्हणे 'मा भषीः' ख्यात जो शरण्यांत ॥

त्यानें अरण्यांत 'महाराज, माझे रक्षण करा,' असा कोणा तरुणस्त्रीचा शब्द ऐकिला. तो ऐकतांच शरणागतांचें रक्षण करण्यांत अग्रेसर अशा त्या हरिश्रंद्रानें हरणाचा नाद सोडून 'हे स्त्रिये, भिऊं नकोस, हा मी आलों,' असें म्हटलें. इतक्यांत विश्वामित्रानें —

ओंवी — विश्वामित्रें देउळामाजी तये क्षणीं, शिकवुनि धाडिल्या मांगिणी ।

अप्सराचि लावण्यगुणें तैशा त्यांनीं, केलें प्रसन्न नराधीशा ॥

दिंडी — वरं ब्रूहि एकतां म्हणति राया, वरीं आम्हां त्यागुनी पट्टजाया ।

ऐकतां हें तन्मंत्रि पिटिति त्यांसी, येउनी त्या सांगती मुनीपार्शीं ॥

विश्वामित्रानें कांहीं मातंगस्त्रियांना शिकवून जेथें देवळांत हरिश्रंद्र उतरला होता, तेथें त्यांना पाठविलें. त्यांचें लावण्य अप्सरांसारखें होतें. त्यांनीं राजाला संतुष्ट केलें. राजानें 'वर मागा' म्हणून सांगतांच त्या म्हणाल्या, 'हे राजा, तूं आपल्या पट्टराणीला सोडून आम्हांला वरावें, अशी आमची इच्छा आहे.' हें त्या स्त्रियांचें भाषण ऐकतांच जे राजाचे मंत्री तेथें होते, त्यांनीं त्या स्त्रियांस पिटून घालवून दिलें. मग त्या स्त्रिया विश्वामित्रापार्शीं गेल्या आणि झालेलें वृत्त त्यांनीं त्याला सांगितलें.

ओंवी — ऋषि क्षोभूनि आला देउळा, म्हणे राज्यमदें तूं नृपाला ।

मम दासींचा अपमान केला, आणि श्वापदें वधियेलीं ॥

विश्वामित्राला अत्यंत संताप आला आणि तो म्हणाला, 'हे राजा, तुला राज्य-मद फार झाला आहे. त्यामुळेंच तूं माझ्या दासींचा अपमान केलास आणि माझीं श्वापदेंहि वधिलींस.' त्यावर राजा त्याला हात जोडून विनंतिपूर्वक म्हणाला —

आर्या — श्रीविश्वामित्रातें विनवी कर जोडुनी असें राजा ।

स्वामी अपराध नव्हे वेदगुरुप्रोक्त धर्म हा माझा ॥

'महाराज, ह्यांत माझा कांहीं अपराध नाही. मी वागलों तें वेद आणि गुरु ह्यांच्या सांगण्याप्रमाणेंच वागलों आहे. हा माझा धर्म आहे.' असें हरिश्रंद्रानें त्याला सांगितलें.

ओंव्या — राव परम चिंताक्रांत, निद्रा करी एक मुहूर्त ।

तारामती मांडी देत, उसा रायासी तेधवां ॥

तेव्हां रायें देखिलें स्वप्न, एक तपस्वी आला ब्राह्मण ।

तयाचे चरण धुवून, राज्यदान दिधलें ॥

ब्राह्मण म्हणे तेच क्षणीं, अंकुश मुद्रिका लगाम लेखणी ।

राया दे मजलागुनी, रायें ते क्षणीं दीधलीं ॥

सर्वेचि नृप झाला जागृत, तारामतीतें स्वप्न सांगत ।

तों आणीक वेष पालतून त्वरित, विश्वामित्र पातला ॥

राजा फार चिंताग्रस्त झाला आणि एक घटकाभर झोंपीं गेला. तारामतीनें आपली मांडी त्याला उशी म्हणून दिली. तेव्हां राजाला स्वप्न पडलें. त्यांत एक तपस्वी ब्राह्मण त्याकडे आला. त्यानें त्या ब्राह्मणाचे पाय धुतले आणि सर्व राज्य त्याला अर्पण केलें. त्यावर त्या ब्राह्मणानें अंकुश, मुद्रिका, लगाम आणि लेखणी हीं देण्याविषयीं राजाला सांगतांच तींहि हरिश्रंद्रानें त्याला देऊन टाकलीं. इतकें

होत आहे, तों राजा जागृत झाला आणि त्यानें तारामतीला सर्व वृत्तांत निवेदन केला. तों विश्वामित्र वेष पालून राजाकडे आला आणि म्हणाला —

दिंडी — म्हणे राया तूं नाथ अनाथांचा, पांग फेडीं मम तूंचि दुबळियाचा ।
 औटभार स्वर्ण तूं मशीं घावें, राव बोले देईन गृहा यावें ॥
 बोलुनीयां यापरी सर्वें त्यासी, भूप आला घेऊनि मंदिरासी ।
 गृहाअंतरिं येऊनि भूपतीसी, राणि विनवी अर्पिजे ऊदकासी ॥

‘ राजा, तूं अनाथांचा नाथ आहेस, तरी माझे दुबळ्याचे पांग फेड. आज तूं औटभार सोनें मला घावें, अशी मी याचना करितों. ’ त्यावर राजा म्हणाला, ‘ महाराज, गृहीं यावें, म्हणजे मी आपली इच्छा तृप्त करीन. ’ असें बोलून राजा त्या ब्राह्मणास घेऊन मंदिराला आला. तारामतीला सर्व वृत्तांत समजतांच ती साध्वी म्हणाली, ‘ प्राणनाथ, आपण दान दिलें आहे, तरी उदक सोडावें, म्हणजे आपल्या म्हणण्याला सत्यता येईल. ’ राजानें औटभार सुवर्णाचें उदक सोडतांच तो ब्राह्मण म्हणाला—

छंद — स्वप्निं मागतां दान तूजसी, अखिल राज्य त्वां अर्पिलें मशीं ।
 काय रे तुझें मेदिनीवरी, राहिलें असे पाहिं अंतरीं ॥

‘ राजा, स्वप्नामध्ये तुजजवळ मी राज्याची याचना केली असतां तूं सर्व राज्य मला अर्पण केलेंस. अरे, ह्या पृथ्वीवर आतां तुझें असें काय आहे, ह्याचा विचार करून पहा पाहूं ! अरे, माझें ऋण तूं आतां कसें फेडणार ? ’

श्लोक — नृपालागीं तेव्हां वदत मुनि तो क्रोधवचनीं,
 न राहें या देशीं निकट अथवा जाण विपिनीं ।
 तदा राजा बोले नवशकलधात्रीहि परती,
 असे काशी तेथें चलुनि ऋण फेडीन निगुतीं ॥

तो ब्राह्मण क्रोधाविष्ट होऊन राजाला म्हणाला, ‘ तूं आतां ह्या देशांत अथवा जवळच्या अरण्यांतहि राहूं नये. ’ तेव्हां राजा म्हणाला, ‘ ह्या नवखंड पृथ्वी-बाहेरील जें दशमखंड काशीपुर म्हणून आहे, तेथें जाईन आणि तुझें ऋण पूर्णपणें फेडीन. असें म्हणून राजा हरिश्चंद्र, राणी तारामती आणि पुत्र रोहिदास अशीं तिघें काशीला जावयास निघालीं.

दिंडी — तिघे तेव्हां चालतां घोर पंथीं सुकूमारा करपून जाय कांती ।
 कडे पुत्रा घेऊनि राज्ञि अंगें, हळू ती कीं जातसे नृपामागें ॥

त्या भयंकर रस्त्यानें तीं तिघें चाललीं असतां, त्यांची सुकुमार कांति करपून गेली. ती राणी तारामती आपल्या रोहिदास पुत्राला कडेवर घेऊन राजामागून हळूहळू जाऊं लागली.

ओंव्या — रोहिदास तेधवां म्हणे ताता, तृषेनें गा चालिला प्राण आतां ।
मग कडेहून पडून खालता, लोळे गडबडां रडुनियां ॥
तेव्हां माता धरुनि पोटीं, कुरवाळी मुख करसंपुटीं ।
म्हणे बाळा उघडूनि दृष्टी, मजकडे पाहें ॥

रोहिदासानें तेव्हां टाहो फोडून म्हटलें, ' ताता, तृषेनें आतां माझे प्राण चालले. ' मग त्यानें आईच्या कडेवरून खालीं उडी घेतली आणि तो जमिनीवर गडबडां लोळू लागला. त्या वेळीं आई तारामतीनें त्याला पोटाशीं धरिलें आणि आपल्या हातांनीं त्याचें मुख कुरवाळलें. ती त्याला म्हणाली, ' बाळा, डोळे उघडून मजकडे पहा ! '

ओंवी — राजा धुंडी जल कांतारीं, तडाग-सरिता-सरोवरीं ।
बिंदुमात्रहि न दिसे वारी, परतुनी ये कष्टी ॥
कवळुनि स्नेहें बाळकासी, वारा घालितो पल्लवसीं ।
रडती देखुनियां त्यासी, दुःखी पशुपक्षी ॥

राजानें उदकार्थें तें सर्व अरण्य धुंडून पाहिलें ; तलाव, नद्या, सरोवरे ह्यांचाहि त्यानें शोध केला, परंतु बिंदुभरहि पाणी कोठें मिळेना. तेव्हां तो कष्टी होऊन परतून आला. पुत्रप्रेमानें त्यांनीं त्या बालकाला पोटाशीं कवटाळून धरिलें आणि तीं आपल्या वस्त्राच्या पदरानें त्याला वारा घालूं लागलीं. त्या मुलाला पाहून त्यांना रडूं कोसळलें. तो देखावा इतका करुणास्पद होता कीं त्या अरण्यांतील पशुपक्षीहि रडूं लागले. इतक्यांत अरण्याला वणवा लागला.

साक्या — वणवा येउनि अंगीं झोंबे बालक मातेकंठीं ।
मिठी घालुनी रडतां जननी धरि त्या कवळुनि पोटीं ॥
भूप म्हणे मग मरण तिघांही आलें निश्चय आतां ।
विप्रक्रुणाचें मोचन नोहे बसलें दृढतर माथां ॥

त्या वणव्यानें रोहिदासाच्या अंगाची सारखी लाही होऊन त्यानें मातेच्या कंठाला मिठी मारली. तो मोठ्यानें आक्रोश करूं लागला. तेव्हां आईनें त्याला पोटाशीं कवटाळून धरिलें. राजा हरिश्चंद्र त्या वेळीं म्हणाला, ' हायहाय ! आम्हां तिघांचाहि आज मरणकाळ येऊन ठेपला आहे. माझ्या मस्तकावरील विप्रक्रुणाचें ओझे कमी न होतां उलट दृढतर झालें आहे. '

साक्री — बालक कडिये घेउनियां मग भूपति अग्रीं जात ।
आडरानिं ते एकट राज्ञी चुकलीच भरण्यांत ॥

मग मुलाला कडेवर घेऊन हरिश्चंद्र राजा पुढें निघाला. इकडे तारामती आडरानांतून एकटी जात असतां वाट चुकली ! मग काय विचारतां ?

ओंवी — सभोंवतीं पाहे घाबरून, म्हणे पतिपुत्र गेले जळून ।
आतां काय मी वांचून, दे वा वहे, ठाव पोटीं ॥

तारामती घाबरून सभोंवतीं नजर टाकून पाहूं लागली तों तिला पति व पुत्र कोठेंहि दिसेनात. पतिपुत्र जळूनच गेले असावे, असें तिला वाटलें आणि ती म्हणाली, 'बापा वहे, तूंच आतां मला पोटांत ठाव दे !'

ओंवी — म्हणे तान्हया रोहिदासा, कोठें चुकलासी गा राजसा ।
हे प्राणपते, रविवंशावतंसा, कां हो मजसी उपेक्षिलें ॥

तारामती शोक करूं लागली, 'हे तान्ह्या राजसा रोहिदासा, तूं कोठें चुकलास ? हे प्राणपते रविकुलभूषणा, मला आपण आज कां बरें उपेक्षिलें ?'

आर्या — ऐसा विलाप करुनी घाया स्वप्राण होय सिद्ध सती ।
प्रार्थुनि धर्मशिलेवरि जाया अनलीं उभी प्रसिद्ध सती ॥

असा विलाप करून ती पतिव्रता तारामती अग्नीमध्ये प्राण अर्पण करण्याकरितां सिद्ध झाली. त्या वेळीं प्रख्यात पार्वतीच दक्षयज्ञांत आपला प्राण अर्पण करण्याकरितां धर्मशिलेवर चढली आहे, असा लोकांस भास झाला.

आर्या — ऐसें देखुनि मुनिनें वैश्वानर शुद्ध शांत तो केला ।
वृद्धब्राह्मणवेषें सतिसन्मुख येउनी उभा ठेला ॥

हें पाहून त्या विश्वामित्र ऋषीनें अग्नि शांत केला आणि वृद्ध ब्राह्मणवेषानें त्या सतीपुढें येऊन तो उभा राहिला. इकडे तारामती सारखा विलाप करीत राहिली होती. ती म्हणाली —

दिंडी — अहो मजला टाकून कुठें गेलां, पिता तेंवी सुत एकमती झालां ।
उदक नाहीं तें दिलें रोहिदासा, म्हणुनि रुसलां कीं काय हो उदासा ॥

'अहो तुम्ही पितापुत्र एकमताचे होऊन कोठें गेलांत ? रोहिदासाला मी उदक दिलें नाहीं, म्हणून तो उदास झाला काय ? हे प्राणनाथ, तुम्ही असा रुसवा धरून मला सोडून जाणें योग्य नाहीं.'

ओंवी — ऐसा विलाप करितां सती, अस्तमाना गेला गभस्ती ।
ऋषि म्हणे वृथा शोक किती, करिसी चाल मम गृहीं ॥

तारामती असा शोक करीत आहे, तों सूर्य अस्तास गेला. तेव्हां ऋषि तारामतीला म्हणाला, 'कन्ये, तूं असा व्यर्थ शोक किती वेळ करीत बसणार ? बाळे, माझ्या घरीं चल !' त्यावर तारामती बोलली —

ओंवी — पतीसर्वें आग्नि घेईन, येरू म्हणे तुझे पतीस ऋण ।
आहे म्हणून केलें श्रवण, फेडिल्यावीण गति नाहीं ॥

‘ पतीच्यां शवाबरोबर मी अग्नींत जाळून घेईन, असा माझा निश्चय आहे. ’ तेव्हां तो ब्राह्मण म्हणाला, ‘ तुझ्या पतीला ऋण आहे, असें मी ऐकिल आहे. ऋण फेडल्या-शिवाय मनुष्याला सद्गति केव्हांहि प्राप्त होणार नाही. ’

ओंवी — सती तळमळून तये वेळे, अकस्मात उघडी डोळे ।

तों हरिश्चंद्र रोहिदास आले, त्याच वाटे तत्काळीं ॥

तारामतीनें तळमळून अत्यंत शोक केला. नंतर कांहीं वेळानें डोळे उघडून तिन पाहिलें, तों हरिश्चंद्र आणि रोहिदास त्याच वाटेनें येत आहेत, असें तिच्या दृष्टोत्पत्तीस आलें. मग तेथून तीं तिघें काशीला जाण्याकरितां निघालीं.

पद — चरणचालिं चालतां तिघें तीं काशीक्षेत्रीं आलीं ।

श्रीविश्वेश्वर बिंदुमाधवा चरणाप्रती लागलीं ।

भागिरथीचें स्नान करुनियां शुद्धवपू जाहलीं ।

विश्वामित्रें त्वरा करुनियां धांव तिथें घेतली ॥

चाल — मग रायाप्रति तो म्हणे, हिंडावें किति ब्राह्मण ।

जरि न देशील दक्षिणे, तरि लाजिरवाणें जिणें ।

मर्यादेचा दिवस आज मम द्रव्य अखिल दे मला ।

सत्त्वशील हरिश्चंद्र सतीसह जर्गी धन्य जाहला ॥

तीं तिघें पायीं चालत चालत काशीपुराला आलीं आणि विश्वेश्वर बिंदुमाधवाच्या चरणावर त्यांनीं लोटांगण घातलें. मग भागीरथीचें स्नान करून तीं शुद्ध झालीं. इतक्यांत विश्वामित्रहि तेथें त्वरा करून आला. तो हरिश्चंद्राला म्हणाला, ‘ अरे, ब्राह्मणानें तुझ्याकरितां किति म्हणून हिंडावें ? अरे, ही माझी दक्षिणा जर तूं नाही दिलीस, तर मग हें तुझें जिणें लाजिरवाणें होईल, ह्यांत संशय नाही. तुझ्या बोलीप्रमाणें मर्यादेचा दिवस म्हणजे आजचा होय. माझें सर्व द्रव्य मला देऊन टाक पाहूं ! ’ सत्त्वशील हरिश्चंद्र राजा आणि त्याची पत्नी सती तारामती हीं जर्गी खरोखरच धन्य होत. मग हरिश्चंद्र म्हणाला —

आर्या — भूप म्हणे द्विजवर्या भरला कृतपूर्ण वायदा साचा ।

आजी सूर्यास्तावरि नाही विश्वास काय दासाचा ॥

‘ हे ब्राह्मणश्रेष्ठा, तुझा वायद्याचा दिवस आज पूर्ण होतो, हें खरें आहे. आज सूर्यास्त होईपर्यंत ह्या दासाचा तुला विश्वास वाटत नाही काय ? ’

आर्या — गाधिज म्हणे बहु बरें जातों येतों फिरोनि आजि मला ।

देतां न दक्षिणा तूं शापिन मग मी नृपा नव्हेचि भला ॥

मग रायाप्रति तो म्हणे, हिंडावें किति ब्राह्मणें ।
जरि न देशील दक्षिणे, तरि लाजिरवाणें जिणें ।
मयादिचा दिवस आज मम द्रव्य अखिल दे मला ।
सत्त्वशील हरिश्चंद्र सतीसह जर्गी धन्य जाहला ॥

विश्वामित्र म्हणाला, 'ठीक आहे, मी आतां जातो, संध्याकाळीं फिरून येईन. जर तूं माझी दक्षिणा तोंपर्यंत दिली नाहीस, तर मी तुला शापीन. मग मी भला नव्हे, हें लक्षांत ठेव.

दिंडी — नृपाहस्तीं मुद्रिका त्रिशंकूची, विकूनी तो तृणपेंडि घे तयाची ।
हाटवार्टीं बांधूनि तृणा माथां, राव बोले आमूतें घ्याचि आतां ॥

राजानें आपल्या हातांत त्रिशंकूची अंगठी होती, ती विकून एक गवताची पेंडी विकत घेतली आणि भरबाजारांत ती पेंडी मस्तकावर ठेवून तो बोलला, 'लोक हो, आम्हांला कोणीतरी विकत घ्या.'

दिंडी — चारि बाजुनिं पावले लोक पाहीं, विलोकाया कौतूक तये ठायीं ।
राज्ञि बोले रायासि तेधवां ते, विका आधीं निजकरें स्वयें मातें ॥

चोहोंकडून लोक तें कौतुक पाहण्याकरितां तेथें जमले. तेव्हां राणी हरिश्रंद्राला म्हणाली, 'प्राणनाथ, आपण आधीं आपल्या हातानें मला विकून टाका !'

आर्या — भूप म्हणे मी झालों निष्ठुर तुजकारणें विकायाला ।
राक्षस पिशाच येतिल मजपाशीं कठिणपण शिकायाला ॥
ज्या कोणाला दासी व्हावी कार्यें करावया गेहीं ।
तो येउनि घेवो ही जोंवरि आहेत मदसु या देहीं ॥

राजा म्हणाला, 'तारामति, मी तुला विकायला आज निष्ठुर झालों आहे. राक्षस, पिशाच वगैरे घातकी प्राणी आतां मजकडे निष्ठुरपणा शिकायला येतील.' असें बोलून हरिश्रंद्र म्हणाला, 'ज्या कोणाला आपल्या घरांतील कार्यें करण्याला दासी पाहिजे असेल, त्यानें माझ्या शरीरांत प्राण आहेत, तोंवर येऊन ही विकत घ्यावी.'

छंद — मग सतीचिया मस्तकीं तृणा, बांधुनी उभी केलि त्या क्षणा ।
देखतां जिचें वदन लोचनीं, होय क्षीण तो चंद्र लाजुनी ॥

जिचें वदन पाहतांच प्रत्यक्ष चंद्रानेंहि लाजून क्षीण व्हावें, अशा त्या सती तारामतीच्या मस्तकीं गवत ठेवून मग तिला चवाळ्यावर उभी केली !

साकी — तों त्या समयीं कालकौशिक द्विजवर तेथें आला ।
घेउन सतिला एक भार तें कांचन देता झाला ॥

त्या वेळीं तेथें कालकौशिक नांवाचा एक ब्राह्मण आला. त्यानें एकभार सोनें देऊन त्या तारामती सतीला विकत घेतलें.

आर्या — न वदे करी कर पुढें होय हरिश्रंद्र शोकहतचित्त ।
तद्वल्कलांचलीं तो बांधी आपणचि भूमिसुर वित्त ॥

हरिश्चंद्र कांहींच बोलला नाही. त्याने हात मात्र पुढे केला. तेव्हा वस्त्राच्या पदराला त्या ब्राह्मणाने एकभार सोने बांधले. मग तारामती डोक्यांत आंसवे आणून त्याच्या मागे निघाली.

श्लोक — तो विप्र बोले तिस चाल बाई, येरी निघे लागुनि कांतपार्यी ।
आतां म्हणे दुर्लभ पाय झाले, बोलूनि कष्टे मग शीघ्र चाले ॥

तो ब्राह्मण तारामतीस म्हणाला, 'बाई, चल आतां!' तेव्हा तिने हरिश्चंद्राच्या पायांला नमन करून 'आतां हे पाय मला दुर्लभ झाले,' असे मोठ्या कष्टाने म्हटले आणि ती तेथून शीघ्र निघाली.

आर्या — विप्रे सतीस नेतां शिशु शोकें म्हणुनि अंब अंब रडे ।
पाहुनि वत्सासम त्या फोडितसे माय गाय हंबरडे ॥

तो ब्राह्मण तारामतीस नेत असतां रोहिदास 'आई, आई' म्हणून मोठ्याने शोक करू लागला. त्या पुत्राचा तो शोक पाहतां वत्साला पाहतांच ज्याप्रमाणे गाय हंबरडा फोडते, त्याप्रमाणे त्या तारामतीची स्थिति होऊन तिनेही मोठ्याने आक्रोश केला. रोहिदास म्हणाला—

पद — आई, नको त्यजुन तूं जाउं मला ॥ ध्रु० ॥
येतो तुझिया संगतिं माते, गहिवर येतो मला ॥ आई ॥ १ ॥
घेउनि बाळा स्तनपान-देई, घालित मीठि गळां ॥ २ ॥
कौशिक ताता परिसें विनती, बाळक घेई दयाळा ॥ ३ ॥

'आई, तूं माझा त्याग करून जाऊं नकोस! आई, तूं आपल्याबरोबर मलाहि घेऊन जा. मला गहिवर येतो आहे पहा! आई, मला एकदां घेऊन स्तनपान दे पाहू!' असे म्हणून परस्परांनीं एकमेकांच्या गळ्यांत मिठी घातली. मग तारामतीने त्या ब्राह्मणाची प्रार्थना केली, 'हे ताता कौशिका, तूं थोर दयाळु आहेस, म्हणून माझी विनंति ऐक आणि ह्या बाळकालाहि विकत घे!'

ओंवी — करुणा येउनि द्विजोत्तमा, त्याने अर्धभार देउनि हेमा ।
कुमारासहित राजभामा, स्वकीय धामा आणिली ॥

त्या ब्राह्मणवर्याला तो त्यांचा शोक पाहून दया आली आणि त्याने अर्धभार सोने देऊन रोहिदास पुत्रालाहि विकत घेतले. मग त्या पुत्रासह ती राजभार्या तारामती त्याने आपल्या गृही आणिली.

साकी — मग तो अपुले माथां बांधी तृण तें विकुनी घ्याया ।
चहुटिं राहुनी उभा जनांसी बोले मजसी घ्या या ॥

नंतर हरिश्चंद्रानें आपल्या मस्तकावर तृण ठेविलें आणि चवाळ्यावर उभा राहून म्हणाला, ' जन हो, कोणी तरी या आणि मला विकत घ्या. '

पद — घ्या रे विकत मला, विकत मला, सुखें देह हा विकला ॥ घ्या रे ॥ ध्रु० ॥

ब्रह्मस्वाचे साठीं, विकतो शरीर हें जगजेठी ॥ १ ॥

विप्रापासुनि सोडा, उचलिन पायींचा करिं जोडा ॥ २ ॥

देउनि विप्रसुवर्णा, घ्या मज लागतसें मी चरणां ॥ ३ ॥

धन्य धन्य नृपराया, लागे नारायण हरिपायां ॥ ४ ॥

' जन हो, मला विकत घ्या, विकत घ्या, मी सुखानें हा देह विकीत आहे. हे जगजेठी, ब्रह्मस्वाकरितां हें माझे शरीर मी आज विकत आहे, अहो, ह्या विप्राच्या देण्यापासून मला सोडवाल, तर मी तुमच्या पायांतील जोडा हातांत धरीन. ब्राह्मणाचें सोनें देण्यास्तव कोणी तरी मला विकत घ्या. मी तुमच्या पायां पडतो. ' नारायण कवि हरिपायांला लागून सांगतो कीं ' धन्य धन्य त्या राजा ह रिश्चंद्राची '

आर्या — ऐशी संसाराची होतां दवेंकरून बंडाळ ।

ये विकत हरिश्चंद्र प्रभुला घ्यायासि उग्र चंडाळ ॥

अशा प्रकारें त्या हरिश्चंद्र राजाच्या संसाराची दैवयोगानें धूळघाण झाली असत, त्याला विकत घेण्याकरितां एक उग्र चांडाळ पुढें आला.

साकी — धनाढ्य मोठा वीरबाहु तें महार ग्राहक आला ।

दोन भार तें कांचन देउनि नृपास घेता झाला ॥

वीरबाहु नांवाचा एक मोठा श्रीमंत महार ग्राहक पुढें आला आणि त्यानें दोन भार सोनें देऊन त्या राजा हरिश्चंद्राला विकत घेतलें. मग त्या हरिश्चंद्र राजानें—

ओंवी — औटभार सुवर्ण, विश्वामित्रासि अर्पून ।

रायें धरिले चरण, म्हणे म्यां श्रमविलें स्वामीसी ॥

अशा रीतीनें औटभार सुवर्ण विश्वामित्राला अर्पण करून त्याचे पाय धरिले आणि म्हणाला, ' महाराज, माझ्यामुळें आपणाला फार त्रास झाला. '

श्लोक — झाडूनी सद्नांगणासि गदळा नेऊनि टाकी दुरी,

घेऊनी शिरिं घागरी जळ भरी धांवूनि गंगातिरीं ।

गाधीजें तंव गुप्तरूप घट तो भंगूनियां पाडिला ;

तेव्हा आणिक डोंबपत्निजवळी मागूनियां घेतला ॥

गृहांगण झाडून सर्व केरकचरा दूर नेऊन टाकावा आणि मस्तकावर रांजण घेऊन गंगातीरावरून पाणी भाणून भरावें, हें काम हरिश्चंद्रकाडे दिलें होतें. हरिश्चंद्राचें सत्व

हरण करणाच्या गाधिपुत्र विश्वामित्रानें गुप्तरूपानें हरिश्चंद्राच्या मागे जाऊन त्याचा उदकघट फोडून टाकला, तेव्हा हरिश्चंद्रानें घट फुटल्याचें सांगून डोंबाच्या पत्नीकडून दुसरा घट मागून घेतला.

ओंवी --- तोही फोडून टाकित, राजा थरथरां कांपत ।
महारीण येऊनियां लाथ, मारी हरिश्चंद्रातें ॥

दुसराहि घट विश्वामित्रानें फोडून टाकिला. तें पाहून राजा हरिश्चंद्र थरथर कांपू लागला. रांजण फुटल्याचें पाहतांच महारीणहि बाहेर आली आणि हरिश्चंद्राला लाथ मारून त्याला अभद्र बोलू लागली. दैवयोग कसा आहे तो पहा ! ज्या राजाची सार्वभौम सत्ता, ज्याच्या तोंडचा शब्द झेलण्यास हजारों लोक तत्पर, ज्याच्या येथील सुवर्णघट पाण्यानें भरण्यास प्रत्यहीं हजारों तरुण सुवासिनी तत्पर असावयाच्या, त्याच राजाचा विपरीत काळ आला असतां त्याला मातीचे रांजण मस्तकीं घेऊन नीचवर्ण डोंबाचे घरीं पाणी भरण्याचा प्रसंग आला ! इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या लाथाहि खाव्या लागल्या.

अभंग --- हरिश्चंद्र राजा ख्यात, डोंबाघरीं पाणी भरित ॥ १ ॥
दैव असतां प्रतिकूल, काय करितो भूपाळ ॥ २ ॥
ऐसा प्रारब्धमहिमा, तुका म्हणे न कळे सीमा ॥ ३ ॥

एवढा मोठा प्रख्यात हरिश्चंद्र राजा, परंतु त्यालाहि डोंबाघरीं पाणी भरावें लागलें. दैव एकदां प्रतिकूल झालें म्हणजे राजा तरी काय करणार ? हा प्रारब्धमहिमा असा आहे. ह्याची सीमा कधीं कोणाला कळली आहे असें नाही.

आर्या --- नित्य नवा वेष मुनी भक्षी घेऊनि पानगे चारी ।
बोले एसी तृप्ती प्राप्त नव्हे स्वर्गच्याहि उपचारीं ॥

विश्वामित्र प्रत्येक दिवशीं नवा वेष धारण करून हरिश्चंद्राकडे येऊन त्याचे पानगे खाऊन जात असे. तो म्हणे कीं, ' ह्या पानग्यांनीं जशी माझी तृप्ति होते, तशी स्वर्गातील उपचारांनींहि कधीं झाली नाही. ' अस दिवस जातां जातां एक वर्ष लोटलें. अन्नावांचून राजा हरिश्चंद्र दिवसेंदिवस क्षीण होत चालला. तो महार व त्याची स्त्री ह्यांस आपलें सोनें व्यर्थ गेल्यासारखें वाटू लागलें. इकडे सती तारामती त्या कालकौशिक ब्राह्मणाचे गृहीं आपल्या रोहिदास पुत्रासह राहिली होती.

साकी --- इकडे तेव्हां काळकाशिकासदनीं राह्यी असतां ।
उसंत नोहे अहोरात्रही कष्टें धंदा करितां ॥

तिला रात्रंदिवस काबाडकष्ट करितां एक दिवसहि कशी ती विश्रांति मिळाली नाही. त्या कालकौशिकाचे अनेक शिष्य होते, त्यांचे संगतींत तो रोहिदास राहून आपला काळ कसातरी काढीत असे. एके वेळीं रोहिदास त्या शिष्यांसह वनांत गेला असतां —

छंद — पातलीं वना सर्व बालकें, तुळसिदर्भ ते घेति कौतुकें ।
कमळ देखुनी वनसरोवरीं, रोहिदास तो शिरत अंतरीं ॥

त्या सर्वांनीं दर्भ आणि तुळशी मोठ्या कौतुकानें गोळा केल्या. पुढें त्या वनसरोवरामध्यें त्या मुलांना एक कमळ दिसलें, तें पाहून रोहिदास त्या सरोवरांत उतरला. इतक्यांत —

ओंवी — तंव सपें डंखिला हातास, हाक फोडी रोहिदास ।
बत्तीसलक्षणी डोळस, मूर्च्छित पडे धरणीवरी ॥
तंव बोले तुम्ही गृहासी, जातां माता पुसेल मजसी ।
माझा प्रणाम सांगा तिजसी, न करूं द्या शोका ॥

त्याच्या हातास सर्पानें दंश केला. रोहिदासानें आरोळी ठोकली; परंतु सर्पविषापासून सोडविणारा कोणी नसल्यामुळें तो बत्तीसलक्षणी सुकुमार मुलगा पृथ्वीवर मूर्च्छित होऊन पडला. त्याआधीं त्यानें ऋषिशिष्यांस सांगितलें, 'गड्यांनो, तुम्ही घरीं गेल्यावर माझी आई मजविषयीं चौकशी करील; तिला माझा प्रणाम सांगा आणि ती विशेष शोक करणार नाही, असें करा.' असें सांगून रोहिदासानें प्राण सोडला.

ओंवी — बालें रडतचि गृहा आलीं, तारामतीतें कथितीं झालीं ।
परिसुनि माता शरीर घाली, धरणीवरी दुःखें ॥

ते ऋषिशिष्य रडत रडत घरीं आले आणि त्यांनीं रोहिदासाचें वृत्त तारामतीला सांगितलें. तें ऐकून त्या मातेनें दुःखभरानें आपलें शरीर पृथ्वीवर घालून घेतलें आणि शोक केला —

आर्या — एकुलतें मम बालक नेलें तें केविं निष्ठुरें कालें ।
कालेंकरुनि नृपासी भेटलिया दाबुं कैवि मुख कालें ॥

'हाय हाय ! माझा एकुलता एक बाळ रोहिदास ! त्याला त्या निष्ठुर कालानें ओढून कसें बरें नेलें ! आतां माझे पति भेटले असतां हें माझे कालें तोंड मी त्यांस कसें बरें दाखवूं ? त्या बालकांस घेऊन तारामती त्या सरोवराकडे निघाली. तेथें येऊन —

ओंवी — आडवें घेतलें प्रेत, प्रेमपान्हा स्तनीं दाटत ।
मुखीं तयाचे स्तन घालित, हृदयीं दृढ आलिंगी ॥

तारामतीनें तें पुत्रप्रेत आडवें घेतलें; तों तिच्या स्तनांत प्रेमपान्हा दाटून आला. तिनें त्याच्या मुखांत स्तन घातला आणि त्याला दृढालिंगन दिलें.

ओंवी — मग रूप पालटोनी, विश्वामित्र पुढें येउनी ।

म्हणे तूं कोण या वनीं, रडसी किमर्थ आक्रोशें ॥

मग वेषांतर करून विश्वामित्र तेथें आला आणि म्हणाला, 'बाई, तूं कोण आहेस आणि ह्या वनांत असा आक्रोश करीत आहेस, ह्याचें कारण काय?' तारामती म्हणाली—

साकी — सती म्हणे वा सर्पें डंखुनि वधिलें मम पुत्रासी ।

विप्र वदे तरि आतां रात्रीं दहन करावें यासी ॥

'हे ब्राह्मणश्रेष्ठा, ह्या माझ्या पुत्राला सर्पानें दंश करून वधिलें आहे.' त्यावर विश्वामित्र म्हणाला, 'बाई, तर मग आतांच रातोरात ह्याचें दहन केलें पाहिजे.' असें बोलून विश्वामित्रानें सरण रचिलें आणि—

ओंवी — पुत्र घातला सरणांत, म्हणे तूं रुदन न करीं येथ ।

पैल तो श्मशान रक्षित, आलिया जाळूं न देचि ॥

ब्राह्मण तेथें गुप्त जाहला, तारामतीनें शोक मांडिला ।

कोलाहल हरिश्चंद्रें ऐकिला, धांवूनियां आला ते स्थानीं ।

चितेवर त्या पुत्राला ठेवून विश्वामित्र म्हणाला, 'हे बाई, तूं आतां रडूं नकोस. तो पाहा पलीकडे श्मशानरक्षक आहे. तो येऊन पाहील, तर जाळूं देणार नाही.' असें म्हणून ब्राह्मण गुप्त झाला. इकडे तारामतीनें शोक करण्यास आरंभ केला. तो कोलाहल श्मशानरक्षक हरिश्चंद्राच्या कार्नीं पडतांच तो तत्काळ तेथें धावून आला. राजानें रोहिदासाला पाहतांच हा कोणीतरी राजपुत्र असला पाहिजे, असें तत्काळ जाणलें आणि त्या स्त्रीला म्हटलें—

आर्या — राजा म्हणे अहाहा कोण कसा हो महा महीपतिचा ।

वाळक काळकवळ हा नाही परिहार मृत्युच्या गतिचा ॥

'अहाहा ! कोणातरी सार्वभौम राजाचा हा पुत्र कालवश होऊन येथें पडला आहे ! मृत्यूच्या गतीला कोठेंच परिहार म्हणून नाही ! बाई, तूं कोण व हा पुत्र कोणाचा ?' त्यावर तारामती म्हणाली—

आर्या — राव अयोध्यापतिची भार्या मी रोहिदास सुत त्याचा ।

तक्षकदंशें मेला, मालविला वंशदीप सवित्याचा ॥

२२६
२११५६

‘ अयोध्याधीश हरिश्चंद्र राजाची मी पत्नी असून हा गोहिदास नांवाचा त्याचा पुत्र आहे. ह्याला सापाने दंश करून वधिले आहे. आज सूर्यवंश मालवल्यासारखा झाला आहे. ’ तारामतीने त्यालाही तूं कोण म्हणून विचारिले, तेव्हा—

श्लोक — तारामती बोलत जाण त्यातें, तूं कोण तें सत्य निरूपिं मातें ।
सांगे हरिश्चंद्र असें तियेसी, मातें जनीं बोलति निश्चयेंसीं ॥

तो म्हणाला, ‘ माझे नांव हरिश्चंद्र असून लोकांमध्येही मी त्याच नांवाने प्रख्यात आहे. ’

ओंवी — कालकौशिकें तुज नेलियावरी, म्यां विकूनि घेतलें डोंबाघरीं ।
मज अन्न नाहीं वर्षभरी, सांप्रत श्मशान रक्षितों ॥

‘ तारामती, कालकौशिकाने तुला नेल्यावर मी डोंबाच्या घरीं मला विकून घेतले. मला एक वर्षभर खाण्याला अन्न मिळाले नाही. सांप्रत हे श्मशानरक्षणाचे काम मजकडे आहे. ’

ओंवी — मग एकमेकांचे गळां पडून, शोक करिती अति दारुण ।
रायें पुत्रप्रेत कवळून, मांडिला विलाप आक्रोशें ॥

मग तीं दोघें एकमेकांच्या गळां पडून अति दारुण शोक करूं लागलीं. हरिश्चंद्र राजा एवढा मोठा धैर्यवान्, परंतु तोहि तें पुत्रप्रेत कवटाळून मोठ्याने विलाप करूं लागला.

ओंवी — मग आज्ञा घ्यावया डोंबसदनीं, नृप जातां मुनी येउनी ।
तारामतीस म्हणे ये स्थानीं, विवशी तुज भक्षील ॥

कांहीं वेळाने हरिश्चंद्र सावध झाला आणि डोंबाची आज्ञा घेण्याकरितां त्याच्या घरीं निघाला. राजा गेल्याचे पाहून विश्वामित्र परत तेथे आला आणि तारामतीला म्हणाला, ‘ बाई, ह्या ठिकाणीं तूं राहिलीस, तर तुला विवशी खाऊन टाकील. ’

साकी — देवालय तें पैल असे त्यामाजी क्षणभरि बैसें ।
मग ती प्रेता घेउनि आली देउळिं ऐकुनि ऐसें ॥
दुःखिं निजेनें तीस व्यापितां विप्रें फाडुनि प्रेत ।
आंतडिं काडुनि तन्मुख लिंपी शोणित लावुनि तेथ ॥

तो म्हणाला, ‘ बाई, तें पाहा पलीकडे देऊळ आहे. तेथे क्षणभर बैस. ’ हे त्याचे भाषण ऐकतांच ती तारामती तें पुत्रप्रेत घेऊन देवळांत जाऊन बसली. दुःखाने तिला झोप आली आणि ती झोपेत असतां विश्वामित्राने तें प्रेत फाडले आणि आंतडीं काढून तें रक्त तिच्या मुखाला लाविले.

साकी — शंखध्वनि मग करीत आपण बाहिर येता झाला ।
वेसकराप्रति म्हणे लांब ही आलयिं भक्षित बालां ॥

विश्वामित्र मोठ्यानें शंखध्वनि करीत देवळाबाहेर आला आणि वेसकराला म्हणाला, 'ही पाहा लांब ह्या देवळांत मुलांना खात बसली आहे.' मग वेसकरानें डोंबाला त्या लांबेचें शासन करण्याला सांगितलें. तेव्हां —

ओंवी — वीरबाहु म्हणे हरिश्चंद्रालागून, इचें करीं शिरच्छेदन ।
येरू म्हणे आज्ञा प्रमाण, ओळखी निधान तारामती ॥

वीरबाहु हरिश्चंद्राला म्हणाला, 'इचें शिरच्छेदन करून टाक.' त्यावर त्यानें 'आज्ञा प्रमाण' असें म्हटलें आणि ती स्त्री म्हणजे स्त्रीरत्न तारामतीच होय, असें ओळखलें.

छंद — स्वर्धुनीजळीं स्नान सारुनी, उभि वधासि ती केलि ते क्षणीं ।
येरि अंतरीं स्मरुनि माधवा, होय मागती हेंचि तेधवां ॥

गंगेच्या पाण्यांत तारामतीनें स्नान केलें; मग तिला वधाकरितां उभी केली. तारामतीनें अंतःकरणांत माधवाचें स्मरण केलें आणि त्याकडे मागितलें —

आर्या — नाथ हरिश्चंद्र असो जन्मोजन्मीं गुरु वसिष्ठ मुनी ।
सुत रोहिदास याचक कौशिक मागे असें सती नमुनी ॥

तारामती म्हणाली, 'हे प्रभो माधवा, जन्मोजन्मीं मला हरिश्चंद्रासारखा पति, वसिष्ठासारखा गुरु, रोहिदासासारखा पुत्र आणि विश्वामित्रासारखा याचक मिळावा, हीच माझी तुझ्या चरणीं नम्र विनंति आहे.'

आर्या — राव वधाया उचली कर तंव हां हां म्हणूनी ये हरि तो
नृपकर सशस्त्र आकळि स्मरणें अधनग समस्त जो हरितो ॥

राजा हरिश्चंद्रानें तारामती सतीचा वध करण्याकरतां आपला हात उगारला, तों ज्याच्या स्मरणानें समस्त पापपर्वत जळून खाक होतात, तो प्रभु नारायणच हां हां म्हणतां तेथें प्रगट झाला आणि त्यानें राजाचा सशस्त्र हात धरला.

ओंवी — राया आलिंगी जगजेठी, येर चरणीं घातली मिठी ।
रोहिदास उठवी अमृतदृष्टी, हृदयीं धरी राजीतें ॥

प्रभु नारायणानें हरिश्चंद्राला आलिंगन दिलें; मग राजानें त्याच्या चरणीं मिठी घातली. प्रभूनें आपली अमृतदृष्टि रोहिदासावर टाकून त्याला उठविलें आणि तारामतीला पोटाशीं धरिलें. मग प्रभु म्हणाला —

आर्या — राव वधाया उचली कर तंव हां हां म्हणूनी ये हरि तो ।
नृपकर सशस्त्र आकळि स्मरणें अघनग समस्त जो हरितो ॥

आर्या — तप-दम-सत्य-तितिक्षा-प्रमुख गुणांहीं प्रसन्न मी झालों ।
घालों सुखें असैं मी तुजला म्हणवावया असैं आलों ।

हे हरिश्चंद्रा, तुझ्या अंगच्या तप, दम, सत्य, तितिक्षा इत्यादि प्रमुख गुणांनीं मी प्रसन्न झालों आहे. मी तुजवर संतुष्ट होऊन 'तूं आतां सुखानें रहा, तूं माझा आहेस,' असैं तुला सांगण्याकरितां आलों आहे.

ओंवी — विश्वामित्रें रूप प्रकटिलें, हरिश्चंद्रा हृदयीं धरिलें ।
तारामतीस आलिंगिलें, कडे घेतलें रोहिदासा ॥

इतक्यांत विश्वामित्रही तेथें प्रगट झाला. त्यानें हरिश्चंद्राला आणि तारामतीला पोटाशीं धरिलें आणि रोहिदासाला कडेवर घेतलें.

आर्या — साश्रु हरिश्चंद्र सुता आलिंगुनि सुचिर मस्तकीं हुंगी ।
न सुटे मिठी तयाची मधुर रसीं जेंवि गुंतली मुंगी ॥

डोळ्यांत आंसवें आणून हरिश्चंद्रानें आपल्या पुत्राला आलिंगन दिलें आणि त्याचें मस्तक हुंगिलें. मधुर रसाला ज्याप्रमाणें एकदां मुंगी चिकटली असतां तिची मिठी सुटत नाही, त्याप्रमाणें हरिश्चंद्राची स्थिति झाली.

साकी — अयुताब्देवरि सुराज्य केलें राय हरिश्चंद्रानें ।
स्वपुरीसह मग वैकुंठातें गेला आनंदानें ॥

अयुतवर्षांहूनही अधिक वर्षेपर्यंत हरिश्चंद्रानें पृथ्वीवर सुराज्य केलें आणि मग आपल्या सर्व पुरवासी जनांसह तो आनंदानें वैकुंठाला गेला. अशा प्रकारें अनेक संकटें आलीं असतांही तो पुण्यश्लोक हरिश्चंद्र राजा आपल्या अंगच्या सत्य, सत्त्व, परमेश्वराच्या ठिकाणीं एकनिष्ठ भक्ति, तितिक्षा इत्यादि अनेक गुणांनीं सर्व संकटें तरून गेला. जगन्नियंत्या प्रभूनें त्याला त्याच्या अंगच्या एकनिष्ठ-अनन्य-भक्ति-गुणानेंच दुःखमुक्त केलें. अशीच प्रीति सर्व प्राण्यांनीं परमेश्वरावर ठेवली असतां त्यांच्या जन्माचें साफल्य होईल. म्हणून रंगनाथस्वामी जनांस उपदेश करितात —

पद — गेला मान सांवरील कोण हरिविणें ॥ ध्रु० ॥ इत्यादि ॥
हेंचि दान दे गा देवा, तुझा विसर न व्हावा ॥ १ ॥
गुण गाईन आवडी, हेचि माझी सर्व जोडी ॥ २ ॥
नलगे मुक्ति धनसंपदा, संतसंग दे गा सदा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे गर्भवासीं, सुखें घालावें आम्हांसी ॥ ४ ॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावात् ।
करोमि यद्यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पये तत् ॥

भजन — हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ।
हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ॥

अच्युतं केशवं रामनारायणं कृष्णदामोदरं वासुदेवं हरिम् ।
श्रीधरं माधवं गोपिकावल्लभं जानकीनायकं रामचन्द्रं भजे ॥

पुंडलीकवरदा हरिविठ्ठल, पार्वतीपते हरहर महादेव,
सीताकांतस्मरण जयजय राम, श्रीगुरुदेव दत्त.

शबर्याख्यान

पूर्वरंग

श्रीमन्महागणाधिपतये नमः, श्रीसरस्वत्यै नमः, श्रीगुरवे नमः ।

मंगलाचरण

श्लोक — स जयति सिन्धुरवदनो देवो यत्पादपङ्कजस्मरणम् ।
वासरमणिरिव तमसां राशीन्नाशयति विघ्नानाम् ॥
अविरलमदजलनिवहं भ्रमरकुलानीकसेवितकपोलम् ।
अभिमतफलदातारं कामेशं गणपतिं वन्दे ॥
या कुन्देन्दुतुषारहारधवला, या शुभ्रवस्त्रावृता ।
या वीणावरदण्डमण्डितकरा, या श्वेतपद्मासना ।
या ब्रह्माच्युतशङ्करप्रभृतिभिर्देवैः सदा वन्दिता ।
सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा ॥
मूकं करोति वाचालं पङ्कं लङ्घयते गिरिम् ।
यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥
गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुः साक्षात्परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

किंवा कित्येक हरिदास खालील पद्धतीनेही मंगलाचरण करितात. तें असें—

पद — जयजयरामकृष्ण हरी, जयजयरामकृष्ण हरी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
गोवर्धनधर गोपालनरत गोकुलसंकटहारी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
नवनीरदसम नवनीतप्रिय नवलविनोदविहारी, जयजयरामकृष्ण हरी
दुर्वासोनुत दुःखविमोचक दुर्जनसंगमहारी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
शरणागत दीनां चरणीं नेई, करुणादृष्टिं निहारीं, जयजयरामकृष्ण हरी

पद—बालकृष्णचरणीं लक्ष लागो रे, कीर्तनसंगें रंगांत देह वागो रे ॥
स्वरूपीं मन हें लावितां सौख्य आम्हां, कामक्रोधादिक जाती निजधामा ॥
सारासार वदविता सद्गुरुराय, मंगळधाम जीवन नरहरिपाय ॥
सद्रूप चिन्मय नारायणरूप ध्याऊं, तन्मय होउनी बलवंत प्रेमें गाऊं ॥

भजन — रामकृष्ण हरि जयजय राम राम ॥

ह्याप्रमाणें मंगलाचरण झाल्यावर साष्टांग नमस्कार घालून ध्रुवपद म्हणावें.

मूळ पद—राग काफ़ी—सुखकर कर साधूचा संग, सुखकर० ॥ ध्रुवपद ॥
 क्षणभंगुर तनु जाणुनि हरिगुण—श्रवण—कीर्तनी रंग ॥ सुखकर० ॥
 जाइजणें हें सर्वहि जाइल, रथगजधेनुतुरंग ॥ २ ॥ सुखकर० ॥
 वस्त्रें भूषणें कैंचीं अंतीं, कोठें छपरपलंग ॥ ३ ॥ सुखकर० ॥
 आत्मारामीं बोध ठसावुनि, दृढतर राहें अभंग ॥ ४ ॥ सुखकर
 कर साधूचा संग ॥

पुंडलीकवरदा हरि विठ्ठल, पार्वतीपते हरहर महादेव, सीताकांतस्मरण
 जयजय राम, श्रीगुरुदेव दत्त.

कीर्तनारंभीं कविवर्य आत्मारामबुवा हे जनांस उपदेश करितात, 'बाप हो, तुम्हांला ही अत्युपयोगी परंतु क्षणभंगुर नरतनु प्रारब्धयोगानें प्राप्त झाली असतां तुम्ही गृह, धन, दारा इत्यादि विषयसुखांत सर्व काळ मग्न होऊन ईश्वरदत्त बुद्ध्यादि शक्तींचा तत्तद्विषयसंपादनांत अपव्यय करित आहां, त्यामुळें नित्या-नंदघन परमेश्वराला बहिर्मुख झाले आहांत. हें विषयसुख किती तुच्छ आहे, हें समजून तुमची मनःप्रवृत्ति त्या सच्चिदानंदघन आत्मस्वरूपाकडे व्हावी आणि त्या योगानें तुम्हांला आत्मसाक्षात्कार व्हावा, म्हणून तुम्हांला अत्यंत सुखकर आणि सुलभ असें साधन सांगतो, तें हें कीं—

सुखकर कर साधूचा संग, सुखकर कर० ॥

आत्मस्वरूपसाक्षात्कार होण्यास मुख्य साधन सत्समागम हेंच होय. सत्समागमानें भगवद्गुणश्रवण-कीर्तनाचे ठिकाणीं प्रीति उत्पन्न होते; ती भगवद्गुणश्रवण-कीर्तनप्रीति उत्पन्न झाली असतां देहादि अनात्मवर्ग आणि स्त्रीपुत्रगृहादि भोग्य वर्ग ह्यांच्या ठिकाणीं हळुहळु विरक्ति होते. त्या योगानें आत्मज्ञान होऊन साधकांस कृतार्थता प्राप्त होते. आतां सत्संगति ही आत्मज्ञानास मुख्य साधन आहे, अज्ञा-विषयीं आचार्य म्हणतात —

श्लोक — सत्संगाद्वासनात्यागादात्मविद्याविचारणात् ।

प्राणस्पंदनिरोधाच्च जयेदादौ स्वकं मनः ॥

सत्समागमानें, वासनात्यागानें, आत्मविद्येच्या विचारानें आणि योगाभ्यासाच्या योगानें प्रथमतः मनोजय करावा. मन हें विषयसंस्कारयुक्त असल्यामुळें आत्मस्वरूपाभिमुख कधींच व्हावयाचें नाहीं. ह्यासाठीं आधीं मनोजयच केला पाहिजे. त्यास उपाय म्हटला म्हणजे आधीं सत्संग करणें हा होय. सत्समागमानें दिवसानु-दिवस ऐहिक व पारलौकिक विषयवासनांचा त्याग करून आत्मविद्येचा विचार

आणि प्राणस्पंदनिरोध म्हणजे योगाभ्यास ह्यांच्या योगानें मनोजय करणें सुलभ होतें. मनःशुद्धि झाली असतां तें मन अंतर्मुख होऊन आत्मस्वरूपीं रममाण होतें. ह्यावरून आत्मज्ञानास मुख्य साधन सत्संगागम हेंच होय. सत्संगाविषयीं सुभाषितकार म्हणतात —

श्लोक—सत्संगाद् भवति हि साधुता खलानाम्,
साधूनां न हि खलसंगमात् खलत्वम् ।
आमोदं कुसुमभवं मृदेव धत्ते,
मृद्गंधं न हि कुसुमानि धारयन्ति ॥

ह्याचें प्राकृत भाषांतर एका कवीनें केलें आहे, तें असें —

दिंडी — खला येतें साधुत्व साधुसंगें, दुष्टसंगें साधुत्व तें न भंगे ।
पुष्पसंगें मातीस वास लागे, मृत्तिकेचा पुष्पांत गुण न वागे ॥

सत्संगतीनें दुष्टांना साधुत्व प्राप्त होतें, परंतु सज्जनांना खलसंगमानें खलत्व कधींही प्राप्त होत नाही. मृत्तिकेला पुष्पाचा सुवास प्राप्त होतो, परंतु पुष्पांना मृत्तिकागंध कधींही येत नाही. आतां सत्संग साधून प्रथमतः काय करावें, ह्याविषयीं कवि सांगतात—

क्षणभंगुर तनु जाणुनि हरिगुण-श्रवण-कीर्तनीं रंग ॥ १ ॥ सुखकर ० ॥

हा देह सकल पुरुषार्थसाधक असल्यामुळें अमूल्य आहे. परंतु क्षणभंगुर आहे, म्हणजे आतां आहे, तसाच उत्तरक्षणीं राहिल, ह्याचा नेम नाही ! म्हणून असलेल्या आयुष्यांत सर्वकाळ हरिगुणश्रवण व हरिकीर्तन ह्यांच्या ठिकाणीं तुम्ही रममाण व्हा. श्रवणकीर्तन केल्यावांचून खरें सत्संगाचें फल जें हरिभजन तें पूर्णपणें प्राप्त होत नाही. ह्याविषयीं कवि लिहितात —

आर्या — यदि न श्रवणेऽभिरुचिर्न श्रुतपूर्वोत्तरानुसंधानम् ।
नार्द्रा धीर्मूलदृशिर्न च गुरुहस्तः कथं भजनपूर्तिः ॥

जर हरिगुणश्रवणाविषयीं आवड नसेल, पूर्वीं ऐकिल्याचें अनुसंधान जर उत्तर-कालीं नसेल, त्याचप्रमाणें भूतमात्राच्या ठिकाणीं आर्द्रबुद्धि जर नसेल, तसेंच मूळ स्वरूपावर दृष्टि नसेल आणि इतकेंही असून सद्गुरुचा वरदहस्त मस्तकावर नसेल, तर भजनाची पूर्णता म्हणजे परमात्मैक्यज्ञान तें कोठून होईल ? ह्यांत श्लेषानें कवीनें दुसराही अर्थ साधला आहे. तो हा कीं जर श्रवणे-श्रवण नक्षत्राच्या ठिकाणीं अभिरुचि नसेल, तसेंच श्रुत म्हणजे प्रसिद्ध ज्या पूर्वा आणि उत्तरा त्यांचें अनुसंधान नसेल, आर्द्राविषयीं धी म्हणजे ज्ञान जर नसेल, त्याचप्रमाणें मूळ

नक्षत्रावर दृष्टि नसेल आणि त्यांत गुरु-श्रेष्ठ-असें हस्तनक्षत्र जर नसेल, तर भजनाची-नक्षत्रसमूहाची-पूर्णता कशी होईल ? देहाच्या क्षणभंगुरत्वाविषयी योगवासिष्ठकार लिहितात —

श्लोक — तडित्सु शरदभ्रेषु गंधर्वनगरेषु च ।
स्थैर्यं येन विनिर्णीतं संविश्वसितु विग्रहे ॥

राम म्हणतो, ' विद्युलतांच्या ठिकाणीं, शरदतूतील अभ्रांच्या ठिकाणीं आणि गंधर्व-नगरांच्या ठिकाणीं ज्यानें स्थिरत्वबुद्धि निश्चित केली असेल, त्यानें क्षणभंगुर अशा देहाच्या ठिकाणीं विश्वास धरावा. तात्पर्य, विद्युलतांप्रमाणेंच देह क्षणमात्रानें नष्ट होणारा आहे. आतां निरंतर श्रवणकीर्तन होण्यास प्रतिबंधक जें गृह, धन, पशु, इत्यादिकांचें चिंतन तें टाकण्यास उपायभूत व वैराग्याचें मुख्य बीज जें विषयांचें मिथ्यत्वानुसंधान त्याविषयीं दुसरे आणि तिसरे चरणांत सांगतात —

जाइजणें हें सर्वहि जाइल, रथगजधेनुतुरंग ।
वस्त्रें भूषणें कैचीं अंतीं, कोठें छपरपलंग ॥ सुखकर० ॥

रथ, गज, धेनु, अश्व, वस्त्रें आणि अलंकार हें सर्व अनित्य आहे, असें पूर्णपणें जाणून त्याविषयीं उदासीनत्वानें असावें. लक्ष्मी, कलत्र इत्यादिकांच्या चंचलत्वाविषयीं कवि म्हणतात —

श्लोक — रायः कलत्रं पशवस्सुतादयो गृहा मही कुंजरकोशभूतयः ।
सर्वेऽर्थकामाः क्षणभंगुरायुषः कुर्वन्ति मर्त्यस्य कियत्प्रियं चलाः ॥

संपत्ति, स्त्री, पशु, पुत्रादिक, गृहें, पृथ्वी, गजशाला, खजिन्यांतील संपत्ति व सर्व भोग्य पदार्थ हे सगळे नश्वर आहेत. हे अल्पायु आपलें काय कल्याण करणार आहेत ? लक्ष्मीचा वास्तविक उपयोग करून तिचें अनित्यत्व लक्षांत आणून तिजविषयीं अत्यासक्ति धरूं नका. अशा प्रकारें अंतःकरण वैराग्यशील झालें असतां सदुपदिष्ट आत्मतत्त्वज्ञान दृढ होतें. ह्याविषयीं ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात —

ओंवी — वैराग्येंचीण कांहीं, ज्ञानासि तंव तगणें नाहीं ।
हें विचारुनि ठायीं । ठेविलें देवें ॥

वैराग्यावांचून ज्ञान व्यर्थ होय. म्हणून आत्मतत्त्वज्ञानाची योग्यता विशेष आहे. तें आत्मज्ञान होण्यास सत्पुरुषच कारण आहेत. ह्याप्रमाणें प्रपंचीं वैराग्यपूर्वक सत्समागम झाला असतां काय होतें, अशाविषयीं शेवटील चरणांत सांगतात —

आत्मारामीं बोध ठसावुनि दृढतर राहें अभंग ॥ सुखकर० ॥

आत्मा हाच राम आहे असा दृढतर बोध होऊन मग तू कालत्रयीं अखंडदंडा-
यमान म्हणून अभंग असा राहाशील. ह्याकरितां असें सकलपुरुषार्थशिरोमणिभूत
जें मोक्षपद त्यास अव्यभिचारी जें अद्वितीय साधन अर्थात् आत्मज्ञान तें प्राप्त व्हावें,
अशी इच्छा असेल तर हे जीवा, तू हेंच कर कीं—

कर साधूचा संग । सुखकर० ॥ ध्रु० ॥

आतां सत्समागमानें आत्माच राम असा बोध होऊन कोणास मोक्षसुख प्राप्त झालें,
अशाविषयीं कवि शबर्याख्यान निरूपण करितात.

उत्तररंग

आर्या — मलयाद्रितटीं होता एक पुलिंदाख्य मुख्य तो शबर ।
जो मार्गीं स्वकुलाचें भरण करी बहु लुटोनि विप्रवर ॥

मलयपर्वताच्या तटीं एक पुलिंद नांवाचा शबर राहत असे. तो मार्गावर जे कोणी
विप्र आढळतील, त्यांस लुटून आपल्या कुलाचें उदरभरण करीत असे.

साकी — कन्या त्याची शबरीनामक खेळतसे लडीवाळ ।
शांत सुशीला वागुनि गेहीं यापरि कंठी काळ ।
बुध हो परिसा चरिताला, माना स्वमनीं सुखमाला ॥

त्या शबराची मुलगी शबरी ही सर्वदा लडिवाळपणें खेळांत निमग्न असे. ती
जात्या शांत आणि सुशील स्वभावाची होती. आपला काळ ती अशाच साधुरीतीनें
वागून कंठीत असे. रसिक हो, तिचें चरित्र ऐका. तें ऐकल्यानें तुम्हांला सुख होईल.
एकदां —

ओंवी — कोणी एक द्विजाचे घरीं, अंगणीं खेळति कुमरकुमरी ।
तेथें येऊनियां शबरी, क्रीडा करी कौतुकें ॥

कोणी एका ब्राह्मणाच्या घरीं अंगणांत कुमार व कुमारी खेळत होत्या. शबरीही
तेथें येऊन मोठ्या कौतुकानें खेळूं लागली. तेव्हां तो ब्राह्मण तिला बोलला —

कामदा छंद — विप्र बोलिला ऐक सत्वरी, खेळुं तूं नको व्यर्थ मंदिरीं ।
खेळणें जरी तातमाय गे, त्यागुनि सुखें येथ राहिं गे ॥

दिंडी — वदे शबरी तें मुनीराजयाला,
तातमाता त्यागुनी जीवनाला ।
करूं कैसें अजि कथा तेंचि स्वामी,
करिन अंगें राहुनी याचि धामीं

‘ हे शबरी, तूं आधीं माझें ऐक. ह्या मंदिरांत व्यर्थ खेळणें हें तुला योग्य नाहीं. तूं प्रथमतः आईबापांचा त्याग कर आणि येथें सुखानें रहा. मग आनंदानें खेळत जा. ’ तेव्हां शबरी म्हणाली, ‘ आईबापांचा त्याग करून उदरपोषण कसें होणार तें आधीं सांगा, मग मी त्याग करून ह्याच गृहीं वास करीन. ’ नंतर ब्राह्मण शबरीला म्हणाला —

आर्या — बोले विप्र तियेतें जाउनि मलयीं सुचंदना आण ।
चंदनविक्रय करुनी पोषण करिं उदर मानसीं जाण ॥

‘ हे शबरी, ह्या मलयपर्वतावर जाऊन तूं चंदन आण आणि तो विकून तूं आपलें उदरपोषण कर. ’ त्या ब्राह्मणाचें वचन मान्य करून शबरी त्याच्या गृहीं राहू लागली. ब्राह्मणसंगतींत तिला प्रत्येक दिवशीं रामनामाचा छंद लागला. गृहकृत्यें करतांना तिला रामनामाशिवाय दुसरें कांहींही आठवत नसे. असें होतां होतां एके दिवशीं —

श्लोक — कोणी एक दिनीं वनांत शबरी ती स्वार्थ साधावया,
जातां पर्वतगह्वरीं सुनयनीं कौतूक पाहूनियां ।
धाली पूर्ण मनीं तदा मग म्हणे धेनू पहा वाघ तो,
एके ठायिं कसे सदा वसति हो सद्योग हा भासतो ॥

ती शबरी वनांत चंदन आणण्याकरितां गेली असतां पर्वतगुहेंत थोर कौतुक पाहून तिला मोठा संतोष झाला आणि ती म्हणाली, ‘ हा योगायोग किती आनंदाचा आहे म्हणून सांगूं! ही धेनु आणि तो वाघ एके ठिकाणीं नित्य मजेंत राहात आहेत हें कसें ? ’ पुढें ती शबरी —

आर्या — त्या गिरिवरि तोडुनियां चंदन उदरार्थ ती सुमति वाहे ।
तों तेथें एक गुहा निविडध्वांता मनोरमा पाहे ॥

त्या मलयपर्वतावर चंदन तोडून तो विकण्याकरितां स्कंधावर घेऊन ती जाऊ लागली, तों तेथें एक मनोरम गुहा तिच्या दृष्टीस पडली. त्या गुहेंत दाट अंधकार पडला होता.

पद — मलयगह्वरीं अद्भुत शोभा पाहूनियां शबरी,
संतोषुनियां जाय भीतरी पाहे नेत्रभरी ॥ ध्रु० ॥
मांजरमूषक, सर्पखगपति, अद्वय वनिं चरती,
पंचानन-मृग पशुपक्षी ते सौख्यामधि वसती ॥
तेजोमय तनु कनकासनिं श्रीयोगिनि भाग्यवती,
स्वरूप सुंदर मुक्तलतेपरि शोभा बहु दिसती ॥

चाल — माथां शोभे कबरीभार, भस्मउटी अक्षमणिहार ।

लागली समाधि थोर, सखाराम म्हणे जाउनि

भिल्लिणी वंदी बद्ध करीं । संतोषुनियां जाय भीतरी पाहे नेत्रभरी ॥

त्या मलयपर्वताच्या गुहेतील तो अद्भुत चमत्कार पाहून शबरीला अत्या-
नंद झाला आणि ती मोठ्या हर्षाने आंत गेली. तेथे मार्जार-मूषक, सर्प-गरुड
हे परस्परांमधील द्वेषभाव सोडून एकत्र वास करित आहेत; तसेच सिंह, हरिण,
पशुपक्षी मोठ्या सुखामध्ये एकत्र क्रीडासक्त झाले आहेत, असे तिच्या दृष्टीला पडले.
तेथे एक मोठी तेजस्वी भाग्यवान् योगिनी सुवर्णासनावर अधिष्ठित झालेली तिने
पाहिली. मुक्तलतेसमान तिचे स्वरूप अति सुंदर होते, तिच्या मस्तकावर कबरीभार
शोभत होता, सर्वांगाला भस्माची उटी असून गळ्यांत अक्षमण्यांचा हार विराजत
होता. तिला समाधि लागली होती. शबरीने हात जोडले आणि त्या योगिनीला वंदन
केले. त्या वेळीं शबरीच्या मनांत आले —

आर्या — योजी मनांत ऐसें सुमति शिवाचीच काय ही रमणी ।

जीचा विख्यात जर्गी पुत्र तपस्येंत तो कुमारमणी ॥

ही योगिनी म्हणजे जिचा पुत्र कार्तिकस्वामी तपस्येंत परमप्रख्यात म्हणून
गणला आहे, ती शंकराची पत्नी पार्वती तर नसेल ना? असा विचार मनांत
आणून शबरी प्रेमपूर्वक म्हणाली —

साकी — बडे प्रेमसे बोलत शबरी धन धन तेरी काया ।

कोन तुमारा माता पिता गुरु कैसा-जोग कमाया ॥

‘ हे भगवति, तुझ्या शरीराची धन्यता किती म्हणून वर्णन करूं? तुझा पिता
कोण, माता कोण, गुरु कोण आणि ही योगविद्या तूं कुठे संपादन केलीस? ’

पद — (विश्वामित्र समे आला, मागतो माझ्या रामाला—या चालीवर)

शबरी बोले योगिनिला, परिसा माझ्या विनतीला ॥ ध्रुवपद ॥

कैसा प्राप्त झाला योग, तेणे भोगितसां सुखभोग,

परमार्थाचा साधुनि लाग, साधिला परलोकांचा वेग ॥

चाल — कारण सांगावे मजला, परिसा माझ्या विनतीला ॥ १ ॥

दावीं माते श्रीरघुराव, प्रार्थितें मनि धरुनी दृढभाव ।

सद्ये सत्वर तूं मज पाव, पावन ज्याचे कीं बहु नांव ।

चाल — यास्तव मम जीव भ्रमला, परिसा माझ्या विनतीला ॥ २ ॥

त्या शबरीने त्या योगिनीला विनंति केली, ‘ हे भगवति, तूं कृपा करून
माझी विनंति ऐक. हा योग तुला कसा प्राप्त झाला तें मला सांग. ज्याच्या

योगानें तुला सर्व सुखभोगांची प्राप्ति झाली असून, परमार्थ आणि परलोक तूं संपादन करूं शकलीस तें मला सांग. हे सदये, मी तुला भक्तिपूर्वक विचारीत आहे, कीं ज्याचें नांव अत्यंत पवित्र आहे, तो प्रभु रामचंद्र कुठें आहे? माझ्या सत्वाला तूं पाव. माझा जीव भ्रांत झाला आहे, तर तूं माझ्या विनंतीला ऐक आणि सांग. '

त्यावर ती योगिनी शबरीला मोठ्या प्रेमानें म्हणाली —

पद — सुन सखि अब तुम बचनहि मनमें समझैये ।
 संतसमागम हरिकीर्तनमों सदा रम रहिये ॥ ध्रु० ॥
 करुनाकर गुरुराज महातमकाननमों सुनिये ।
 दना लेना तजकर सारा दयाधरम करिये ॥ सुन सखि० ॥
 सतगुरुबिन हर कबही न मिले येहि खातर जाना ।
 महाराज मातंगपदजुग धरके भव तरना ॥ सुन सखि० ॥

‘ हे सखि, आतां तूं माझ्या म्हणण्यावरून संतसमागम आणि हरिकीर्तन ह्यांत सर्वदा रममाण हो. तो करुणासागर गुरुराज ह्याच काळोख्या अरण्यांत राहात असतो, हें लक्षांत ठेव. तूं सर्व सांसारिक देवघेव सोडून एक दयाधर्म करीत जा आणि ध्यानांत हेंच ठेव कीं संतकृपेशिवाय परमेश्वरप्राप्ति कधींही होत नसते. महाराज मातंगमुनि ह्यांच्या पदकमलाच्या आश्रयानें हा संसारसमुद्र तूं तरून जाशील. ’ असें त्या योगिनीचें भाषण ऐकिल्यावर —

कामदा — वचन ऐकतां शीघ्र चालली, तिथुनियां त्वरें वावरी भली ।
 मुनिपदांबुजीं लक्ष ठेविलें, निकटिं राहिली कौतुकें बळें ॥

मुनिपदकमलाच्या ठिकाणीं लक्ष ठेवून ती शबरी तेथून निघाली, ती जवळच गुरुच्या वाटेवर येऊन राहिली. गुरु ज्या वाटेनें स्नानाला जात असत, तो मार्ग तो स्वच्छ करून ठेवीत असे. परंतु —

ओंवी — मातंगमुनीची शिष्यमंडळी, सन्निध असतां वेळोवेळीं ।
 गुरुचरणदर्शन हेळीं, प्राप्त नोहे शबरीतें ॥

मातंगमुनीची शिष्यमंडळी वेळोवेळीं त्यांच्या अगदीं जवळ असल्यामुळें त्या शबरीला मात्र गुरुचरणदर्शन कधीं होत नसे. असें होतां होतां एके दिवशीं —

आर्या — स्नानार्थ तो प्रभातीं गेला मातंग ऋषि तये वाटे ।
 तेथें पुष्परचित पथ पाहुनि आश्चर्य तें मनीं वाटे ॥

स्नानाकरितां मातंगमुनि त्याच वाटेनें जात असतां आपला मार्ग पुष्परचित केलेला पाहून तो आश्चर्यचकित झाला आणि —

पद — (मजला वरिल सुभद्रा काय — या चालीवर)

आश्रमिं येउनि मुनिवर तो, बोले शिष्यांसी ॥ ध्रुवपद ॥
स्नान जातां लक्षुनि घाट, झाडितो कवण स्वांगें वाट ॥
उच्चनीच हरळ करुनि सपाट, करितो थाट गुप्तत्वे ॥ आश्रमिं ० ॥ १ ॥
तुम्ही जाउनियां सत्वर, जाउनि आणा नारी नर ॥
तोषविन देउनियां सद्दर, न करा विलंब झडकरि जा ॥ आश्रमिं ० ॥ २ ॥

सत्वर आश्रमांत येऊन आपल्या शिष्यांस म्हणाला, 'मी स्नानाला जाण्याच्या वेळेस वाट कोण बरे झाडीत असतो? सर्वत्र वाढलेले गवत कापून गुप्तपणे मार्ग सपाट कोण करीत असतो? तुम्ही शीघ्र चला आणि त्या पुरुषाला अथवा स्त्रीला घेऊन या. असें केल्यास मी तुम्हांला उत्तम वर देईन. चला, उशीर लावूं नका.'

ओंवी — ऐसें ऐकूनियां वचन, शिष्य निघाले तेथून ।

उत्तररात्रीं पहाती येऊन, तंव तेथें कौतुक देखिलें ॥

आर्या — पथ झाडितांचि धरिली नेली गुरुच्याचि संनिधीं शबरी ।

तत्पदकमल विलोकुनि झाली ते लुब्ध कीं जशी भ्रमरी ॥

ऐसें वचन ऐकून ते शिष्य तेथून निघाले आणि उत्तररात्रीं येऊन पाहातात, तों शबरी मार्ग स्वच्छ करीत असल्याचें पाहून त्यांना थोर कौतुक वाटलें. शबरी मार्ग झाडीत आहे, तोंच त्या शिष्यांनीं तिला धरिली आणि गुरुच्या जवळ नेली. गुरुच्या संनिध पोंचतांच गुरुचें पदकमल पाहून ती भ्रमरीप्रमाणें त्या ठिकाणीं अत्यंत लीन झाली.

श्लोक — मुनिवरनयनांतें पाहुनी पूर्ण धाली ।

चरणकमल वंदी खिन्नता ती निवाली ।

रघुपति मज दावा राम कैवल्यदानी ।

तुजविण मज नाहिं कोणि बापा निदानी ॥

त्या मुनिवराची दृष्टि शबरीवर पडतांच ती अत्यंत समाधान पावली आणि तिनें त्याच्या पदकमलाचें वंदन केलें. त्याबरोबर तिची सर्व खिन्नता नाहीशी झाली आणि ती म्हणाली, 'कैवल्यदानी राम आपण मला दाखवा; आपणावांचून ह्या निदानकालीं मला दुसरा कोणी साहाय्यकर्ता दिसत नाही. आपणच मला वडिलांसारखे आहां.' तेव्हां त्या मुनीस शबरीची दया आली आणि तो म्हणाला,

आर्या — मुनि शबरीस म्हणे कीं शुद्धे या आश्रमांत तूं राहें ।
उच्छिष्टें भक्षुनियां चित्त पुराणींच सर्वदा वाहें ॥

‘ हे शुद्धे, तूं सर्वदा ह्याच आश्रमांत राहा. उच्छिष्टाचें भोजन कर आणि सर्व काल पुराणश्रवणांत घालीव. ’ ती गुर्वाज्ञा मान्य करून शबरी त्याप्रमाणें वागूं लागली.

दिंडी—सदुच्छिष्टें तिस आत्मबोध झाला, जन्मशतकृतअघसंघ तें जळाला ।
मुनी बोले शबरीस त्रिजग कैसें ? ज्ञानदृष्टीनें सांग मला ऐसें ॥

त्या आश्रमांत संतमंडळीच्या उच्छिष्टभक्षणानें आणि नित्यशः पुराणश्रवणानें शबरीला आत्मबोध झाला आणि शेंकडों जन्मांतील तिचीं सर्व पापें जळून खाक झालीं. मुनीनें तिला विचारिलें, ‘ हे शबरि, तूं आतां मला हें जगत्रय कसें चाललें आहे, तें ज्ञानदृष्टीनें सांग पाहूं ! ’

श्लोक — होतांचि आज्ञा मग सर्व सांगे, ती सिद्धियोगें किमपी न मागे ।
ब्रह्मा हरी शंकर शक्र यांचा, सांगे समाचारहि योग्य साचा ॥

गुरुची आज्ञा होतांच शबरीनें सिद्धियोगानें विचारिलेल्या सर्व गोष्टी यथा-स्थित निवेदन केल्या. तिनें गुरुपाशीं कोणतीही याचना केली नाही. तिनें ब्रह्मा, विष्णु, शंकर आणि इंद्र ह्यांचाही समाचार कथन केला. तेव्हां गुरु म्हणाले —

श्लोक — अल्पकाळ सरतां रघुराम, प्राप्त होइल वनीं सुखधाम ।
शिष्यांसह भजें जगपाळा, घेउनी निशिदिनीं जपमाळा ॥

‘ हे शबरि, अल्प काळांतच तो सुखधाम श्रीरघुनाथ ह्या वनांत येईल. तोंपर्यंत तूं ह्या माझ्या शिष्यांसह रात्रंदिवस हातांत जपमाळ घेऊन त्या जगत्पाळ राम-रायाचें भजन करीत राहा. ’

आर्या — प्राणांतीं गुरु बोले शुद्धे या आश्रमांत तूं राहें ।
मग थोड्या दिवसांतचि अत्यद्भुत रामरूप तें पाहें ॥

साक्री — यापरि सांगुनि निजशिष्यांतें मुनिवर निजतनु त्यागी ।
ब्रह्म सुशाश्वत पद पावे तो मुक्त जहाला वेगीं ॥

मग प्राणांतकाळ जवळ आला असतां मुनि म्हणाला, ‘ हे शुद्धे शबरि, तूं ह्याच आश्रमांत राहा. थोड्याच दिवसांनीं तुला अत्यद्भुत असें रामरूप दिसेल. ’ शिष्यांसही तसेंच सांगून त्या मातंगमुनीनें निजतनुत्याग केला आणि शाश्वत अशा ब्रह्मपदाला जाऊन तो सत्वर मुक्त झाला

पद — (चाल — ती भीमाची वार्ता परिसुनि धर्मराज तळमळी)

मातंगाश्रमिं राहे शबरी जाणुनियां द्विजवर,
बहिष्कृति घालिति आश्रमावर ॥ ध्रु० ॥
कर्मभ्रष्ट हे ब्राह्मण झाले गुहेंत ठेविति बरी,
शबरि सती द्विजसेवन आदरी ।
अनाचार हा काय मांडिला दिसे कपट अंतरीं,
कथावें जाउनि त्यां कितितरी ॥

चाल — वर्ततां असें तें प्रभु सानुज पातला,
काननीं भ्रमे जो सुखकर मनिं भावला ॥
निजभक्तरक्षणा खळजनिं फुंपावला ॥

चाल — सखारामप्रभु आला परिसुनि उचंबळे सागर ॥
भक्तिचा शबरीसी झडकर ॥ मातंगाश्रमिं० ॥

त्या मातंगाश्रमांत शबरी येऊन राहिल्याचें समजल्यावर सर्व ब्राह्मणांनीं त्या आश्रमावर बहिष्कार घातला. ते म्हणाले, 'काय हा अनाचार ! हे ब्राह्मण कर्मभ्रष्ट झाले आहेत. त्यांनीं शबरीला आणून आश्रमांत ठेविली आहे आणि ती ब्राह्मणांची नित्यशः सेवा करीत आहे ! ह्यावरून ह्यांच्या मनांत कांहींतरी कपट असलें पाहिजे. त्यांजकडे गाव्हाणें घेऊन कितीदां म्हणून जावें ?' असें इकडे चाललें आहे, तों काननांत राम आला आहे म्हणून ज्याविषयीं सुखकर कल्पना ती शबरी करीत बसली होती, तोच स्वतः आपल्या कनिष्ठ बंधूसह — लक्ष्मणासह — आपल्या भक्तांचें रक्षण करून दुष्टांची खोड मोडावी, ह्या हेतूनें तेथें येऊन पोचला. श्रीरामचंद्र प्रभु आल्याची वार्ता कानीं पडतांच शबरीला तत्काळ भक्तीचा उमाळा आला. तो तिचा आनंद कोण वर्णन करूं शकणार ?

आर्या — द्विज गांठिति प्रभुसि मग सांगति मातंगवृत्त हर्षनिं ।
जे विप्रताप राम श्रीष्मजनितताप जेंवि वर्षनिं ॥

त्या ब्राह्मणांनीं रामाला गांठून त्याला त्या मातंगऋषीच्या आश्रमांतील सर्व वृत्त मोठ्या हर्षनिं सांगितलें. त्यांना वाटलें कीं राम आपलें म्हणणें मान्य करील व त्या शबरीस हांकून देईल; परंतु त्या प्रतापी रामानें श्रीष्मानें उत्पन्न केलेला ताप जसा पर्जन्याच्या योगानें तत्काल शमतो, त्याप्रमाणें त्या ब्राह्मणांचा ताप मोठ्या युक्तीनें दूर केला. इकडे श्रीरामाची मोठ्या उत्सुकतेनें वाट पाहात शबरी दिवस कंठीत होती.

श्लोक — कोणी जाउनि सांगती शबरितें श्रीराम आला वर्नीं,
सौमित्रासह सौख्यमूर्ति परिसें त्रैलोक्यचिंतामणी ॥

ऐसें ऐकुनि जाय ती हरिख तो चितीं नसे मावला,
मातंगें मज बोधिला दिन म्हणे तो आज कीं पावला ॥

कोणी जाऊन श्रीरामचंद्राच्या आगमनाची वाट पाहात बसलेल्या शबरील सांगितलें कीं 'हे शबरि, त्रैलोक्यचिंतामणि सौख्यमूर्ति श्रीराम जानकीसह ह्या अरण्यांत आला आहे.' तें आनंदवृत्त ऐकतांच तिला जो हर्ष झाला, तो चित्तांत मावेना. ती म्हणाली, 'माझे भाग्य किती म्हणून वर्णू? अहाहा! मातंगऋषीनें मला जो दिवस सांगितला होता, तो शेवटीं आज येऊन ठेपला !'

आर्या — न्यावे उपायनातें यास्तव विपिनांत जाउनी शबरी ।

वृक्षावरि वैद्युनियां बदरफळें तोडि निरखुनीच बरीं ॥

श्लोक — कट्टाम्लतिकरसहीन फलांस टाकी,

जीं गोड गोड तितुकीं वसनांत झांकी ।

ओंटी भरी चतुर ते उतरुनि भूमी,

चितीं म्हणे 'नयनिं पाहिन तो विभू मी' ॥

श्रीराम प्रभूला कांहींतरी भेट न्यावी, ह्या उद्देशानें शबरी अरण्यांत गेली आणि बोरीच्या वृक्षावर चढून तिनें कांहीं बोरें चांगलीं आहेत, असें पाहिलें आणि तीं तोडून घेतलीं. कडू, आंबट, तिखट, रसहीन अशीं जीं फळें तिला

आढळलीं, तीं तिनें टाकिलीं आणि जीं केवळ गोड होतीं, तींच आपल्या पदरांत झांकून घेतलीं. ओंटीभर फळें झाल्यावर ती चतुर स्त्री खालीं उतरली. अत्यानंदांत 'केव्हां एकदां त्या प्रभु रामाला आपण पाहूं,' असें तिला होऊन गेलें. तिनें रामाला पाहिलें त्या वेळीं ती अगदीं आश्चर्यचकित होऊन गेली.

त्याच्या मस्तकावरील त्या लांबलांब जटा, कमरेला गुंडाळलेले वल्कल, पाठीवर लोंबत असणारा भाला पाहून ती शबरी बावरी होऊन गेली. ती नम्र होऊन रामाला म्हणाली —

अंजनीगीत — विनवी शबरी तें रघुराया, आहे विनती माझी पायां ।
दासीवरती करुनि माया, छाया करिं रामा ॥
शतजन्मींचें सुकृत फळलें, तुझे चरण वा म्हणुनि देखिले ।
मनिं तव सुंदर रूप रेखिलें, जाहला नवलाव ॥

‘हे रामा, तुझ्या चरणीं माझी एक विनती आहे. ती ही कीं, तूं मज दासीवर माया करून आपल्या कृपेची छाया कर ! माझ्या शंभर जन्मांचें पुण्य आज फळास आलें, म्हणूनच हे तुझे पाय माझ्या दृष्टीस पडले. तुझें सुंदर रूप माझ्या मनांत ठसून मला मोठें नवल वाटत आहे.’

श्लोक — बहू दीससि राघवा तूं भुकेला, तुवां पाहिजे वा फलाहार केला ।
तुझ्याकारणें म्यां फळें गोड रामा, अगा आणिलीं सेविं सीताभिरामा ॥

‘हे राघवा, तूं फार भुकेला दिसत आहेस. तर तूं फलाहार अवश्य केला पाहिजे. हे रामा, तुजकरितां मीं गोड फळें आणिलीं आहेत. हे सीतापते, तीं तूं भक्षण कर.’

श्लोक — चंचूक्षते हीं नव्हतीं दयाळा, म्यां कां तशीं आणिन हा कपाळा ।
म्यां आपुल्या चावुनि शुद्ध दांतें, चाखोनि घें मी शिवतें पदातें ॥

‘हे दयाळा, हीं फळें चंचूनीं टोंचलेलीं दिसत आहेत, परंतु तीं तशीं नाहीत. हाय हाय ! मी तशीं फळें कां बरें आणीन ? मी तुझ्या चरणांची शपथ घेऊन सांगतें कीं मीं आपल्या शुद्ध दांतांनीं हीं फळें चाखून पाहिलीं आहेत.’

श्लोक — मधुरतर फळांची घेउनी पूर्ण गोडी,
मग मज नरपाळा, ठेविता होय खोडी ।
निरखुनि रघुनाथें भाव त्या भिल्लिणीचा,
अनुचित फल भक्षी ईश जो हृत्तटींचा ॥

‘हे नरपाळा रामा, ह्या अत्यंत मधुर अशा फळांची तूं आधीं गोडी चाखून घे ! तीं गोड नसल्यास मग मला खोड ठेव !’ रघुनाथानें त्या शबरीचा भाव पाहिला आणि हृदयांतरीामीं वास करणाऱ्या त्या ईशस्वरूप रामचंद्रानें, लोकांना जरी ती गोष्ट अनुचित दिसली, तरी तीं फळें भक्षण केलीं. नंतर शबरीनें हात जोडले आणि रामाला प्रार्थनापूर्वक म्हटलें —

गीत — तुज सन्निध मज ठेवीं रामा, विरह न साहे पूरितकामा ।
याविण न रुचे मंगलधामा, अन्य मला कांहीं ॥

‘ हे रामा, मला तुझ्या सन्निध ठेव. तूं भक्तांच्या कामना पूर्ण करणारा आहेस, म्हणूनच मागते कीं हा विरह मला सहन होत नाही. हे मंगलधामा, तुझ्या सान्निध्यावांचून दुसरी कोणतीही गोष्ट मला रुचत नाही. ’ त्यावर रामानें शबरीला सांगितलें —

श्लोक — अहं जन्मांतरे कृष्णस्त्वं सुभद्रा भविष्यसि ।
तत्रावयोश्चिरं भूयात् सुखदायी समागमः ॥

‘ मी अन्यजन्मीं कृष्ण होऊन भूतलावर अवतरेन, तेव्हां तूं सुभद्रा होशील. मग त्या वेळीं तुझा व माझा चिरसमागम होईल, ह्यांत संशय नाही. ’

ओंवी — शबरी म्हणे देवासी, मी जातां पतिगृहासी ।
तूं तेथें यावें निश्चयेंसी, निमित्त कांहीं करुनियां ॥

शबरी देवाला म्हणाली, ‘ हे रामराया, मी पतिगृहीं गेलें असतांही तूं तेथें वारंवार कांहीं ना कांहीं निमित्त योजून यावें, अशी माझी इच्छा आहे, तरी ती पुरीव ! ’

श्लोक — श्रीराम ऐकुनि म्हणे तिजलागिं जेथें,
जाशील मी नियत येइत जाण तेथें ।
जन्मांतरीं हय तुझ्या पतिचे धुवाया,
लाजें न मी शबरि गे, बसुं एक ठाया ॥

श्रीरामानें शबरीचें भाषण ऐकून म्हटलें, ‘ हे शबरि, जेथें जेथें तूं जाशील, तेथें तेथें मी खरोखर येईन. एवढेंच नव्हे, तर तुझ्या पतीचे घोडे धुण्याचीही मला कधीं लाज वाटणार नाही. आपण मग एक ठायीं बसूं ! ’ इकडे रामानें शबरीनें उच्छिष्ट केलेलीं बोरें खालीं, हें लक्ष्मणास रुचलें नाही. तें पाहून राम लक्ष्मणाला बोलला —

दिंडी — राम बोले कौतुका परिस आतां, प्रेमभावं आणिलीं फळें ताता ।
म्हणुनि मजला बहु इष्ट गमति बारे, नको संशय मानसीं भक्षि बोरें ॥

‘ हे लक्ष्मणा, तूं त्या शबरीनें केवढ्या प्रेमभावानें तीं बोरें आणून दिलीं, तें लक्षांत घे. म्हणूनच तीं बोरें मला एवढीं इष्ट वाटत आहेत. लक्ष्मणा, तूंही मनांत संशय आणूं नकोस आणि तीं भक्षण कर. ’

ओंवी — ऐसै ऐकुनियां वचन, तेथुनि रामाज्ञा घेऊन ।

शबरी पावली निज स्थान, नामस्मरणीं निमग्न हो ॥

रामानें अन्य जन्मीं तुझा आपल्याशीं समागम होईल, म्हणून शबरीला

सांगितलें तेव्हां ती रामाज्ञा घेऊन तेथून निघाली आणि नामस्मरणांत सर्वदा निमग्न होऊन आपल्या आश्रमीं येऊन राहिली.

आर्या — अवलोकनार्थ मुनिनें पाठविला ते स्थळीं ऋषिकुमार ।
होतें विपरीत कसें पाहुनि सांगे द्विजां समाचार ॥

शबरीची रामावरील अनन्यनिष्ठा त्या अरण्यांतील कित्येक ऋषींना माहीत होती आणि आतां राम तेथें आला असतां तिला काय काय देतो, हें पाहावें, ह्या उद्देशानें कोणी मुनीनें एक ऋषिकुमार त्या ठिकाणीं पाठविला होता. त्यानें रामाच्या हातून कसें विपरीत आचरण होत आहे, ह्याचें यथातथ्य वर्णन त्या ब्राह्मणांकडे जाऊन केलें.

श्लोक — ऐकूनी मग यापरी अनलसे क्रोधावले सन्मुनी ।
चित्तामाजि पहा तदा म्हणति हो भ्रष्टत्व आलें जनीं ॥
स्पर्शास्पर्शविचार तो करुनियां त्या वालका मुंडिलें ।
प्रायश्चित्त नदीजळीं करवितां तें रक्तता पावलें ॥

त्या ऋषिकुमाराचें भाषण ऐकून ते मुनि अग्नीसारखे क्रोधानें तप्त झाले. त्यांनीं मनांत म्हटलें, 'हाय हाय ! लोकांचें भ्रष्टत्व वाढत चाललें, ह्याला काय करावें ?' मग त्यांनीं त्या ऋषिकुमारासंबंधीं स्पर्शास्पर्शविचार करून त्याचें मुंडन केलें आणि प्रायश्चित्त म्हणून त्याला नदीजळांत स्नान घातलें. त्यामुळें त्या नदीचें पाणी लाल झालें.

साकी — पाहुनि यापरि घावरले द्विज म्हणती रामा घ्यावें ।
प्रायश्चित्त वदे विभु उत्तम उक्त असें सांगावें ॥

ह्याप्रमाणें त्या नदीच्या पाण्याला लाली येतांच ते सर्व ब्राह्मण भ्याले आणि रामाकडे जाऊन त्याला म्हणाले, 'रामा, तुझ्या भ्रष्ट आचरणामुळेंच ह्या नदीच्या पाण्याला तांबडेपणा आला, तर आतां तूं प्रायश्चित्त घ्यावें हें बरें.' राम म्हणाला, 'घेतों, कोणतें प्रायश्चित्त मला योग्य आहे, तें सांगा.' त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें —

ओंवी — मलप्रभा गंगेमाजी जाण, श्रीराम करितां जाऊनि स्नान ।
मांसग्रंथी न लागतां क्षण, अकस्मात् जाहल्या ॥

आर्या — करितां स्नान रघूत्तम ग्रंथमयी जाहली नदी सारी ।
द्विज म्हणती सर्वाघांहुनि शबरीस्पर्शदोष हा भारी ॥

रामानें मलप्रभा नदींत जाऊन स्नान केलें, तों त्या नदीच्या पाण्यांत सर्वत्र मांसग्रंथी झाल्या. हें पाहून ब्राह्मण म्हणाले, 'रामा, सर्व पापांपेक्षां शबरीचा स्पर्शदोषच ह्या सर्व संकटांना कारण झाला आहे.'

ओंवी — सर्व व्यवसाय राहिला, रामचंद्रासन्निध तये वेळां ।

पातला अरण्यमुनींचा मेळा, म्हणती शरण सर्वस्वें ॥

पाण्यामध्ये मांसग्रंथी उत्पन्न झाल्यामुळे त्या ऋषींचे सर्व उद्योग राहिले, त्यामुळे सर्व ऋषिसमुदाय त्या वेळीं रामाजवळ आला आणि त्याला म्हणाला, 'रामा, आम्ही सर्व तुला शरण आलों आहों.' त्यांनीं रामचंद्राची प्रार्थना करून मागितलें —

पद — श्रीमद्राघव पूर्णपरात्पर सच्चित्सुखदाता ।

रविकुलभूषण दाशरथे नृपमुकुटमणे ताता ॥ ध्रु० ॥

भवजलनिधिमग्नंलागीं तारक चरण तुझे देवा ।

नेणुनि महिमा छळ बहु केला मत्सर मनिं हेवा ॥ श्री० ॥ १ ॥

अभिमानानें त्रस्तचि केलें न सुचे अजि कांहीं ।

कोसलनृपते कृपा करुनियां कूर्मदृष्टि पाहीं ॥ श्री० ॥ २ ॥

कर्मठपण हें काय दीधलें दूषण अपणासी ।

व्यर्थ तयानें अशुद्धसरिता शुद्ध करीं तिजसी ॥ श्री० ॥ ३ ॥

पाणी पाणी करिती बाळें कर्महि चालेना ।

शोणितमांसें भरली गंगा कष्टचि हे नाना ॥ श्री० ॥ ४ ॥

सखारामप्रभु बोले शक्ती कांहीं नसे माझी ।

शुद्ध कराया समर्थ शबरी तीस करा राजी ॥ श्री० ॥ ५ ॥

'हे रामचंद्र प्रभो, हे पूर्णपरात्परा, हे सच्चिदानंददात्या, हे रविकुलभूषणा, हे ताता नृपश्रेष्ठ दाशरथे रामा, आम्हां प्रपंचसागरांत मग्न झालेल्या मनुष्यांना सर्वदा तुझेच पाय तारक आहेत. आम्ही तुझा महिमा न जाणून तुझा बहुत प्रकारें छळ केला आणि सर्वदा मनामध्ये तुझ्याशीं हेवा धरला. आम्हांला अभिमानानें त्रस्त करून सोडल्यामुळे कांहीं सुचत नाहीसं झालें आहे. हे कोसलाधीशा, तूच आम्हांवर कृपा कर आणि आम्हांवर कूर्मदृष्टि टाकून आमचें रक्षण कर. आम्हीं आपणास दूषण दिलें, तें केवळ आमच्या कर्मठपणानेंच होय. त्या योगानें स्वर्ग नदी व्यर्थ होऊन अशुद्ध झाली आहे. त्या नदीला, हे रामा, तूच शुद्ध कर ! आमचीं बाळें 'पाणी, पाणी' करित आहेत, त्यामुळे आमचीं सर्व कर्मे राहिलीं आहेत. रक्तमांसानें नदी भरून गेल्यामुळे आम्हांला नाना प्रकारचे कष्ट होत आहेत.' अशा रीतीनें त्या ऋषींनीं प्रार्थना केल्यावर श्रीराम म्हणाला, 'ह्या ठिकाणीं माझी कांहीं शक्ति चालेल, असें मला वाटत नाही. नदीला शुद्धता आणावयाला एरु शबरीच समर्थ आहे. तिला संतुष्ट करा, म्हणजे झालें.'

आर्या — शुद्ध नदीजल व्हावें हें तुमच्या मानसीं असेल जरी ।

शबरीसि शरण जावें ती संकटसागरीं तुम्हांस तरी ॥

तुमच्या मनांत नदीजल शुद्ध व्हावें, असें जर असेल, तर तुम्हीं त्या शबरीलाच शरण जावें हें योग्य आहे. तुमच्या संकटसागरांत तुमचें रक्षण करणारी तीच होडी आहे.

आर्या — रामाज्ञा परिसुनि मुनि जाती द्रुत योगिनीचिया ठाया ।
ध्याया दर्शन सत्वर म्हणती माते करीं कृपाछाया ॥

रामाज्ञा ऐकून ते सर्व मुनि तत्काल त्या योगिनी शबरीकडे गेले आणि तिला भेटून म्हणाले, 'माते, आम्हांवर कृपाछाया कर.' त्यावर शबरीनें विचार केला कीं —

श्लोक — ये रामभक्तिविमुखास्तेषां मा भूत्समागमः ।
इति ज्ञात्वैव शबरी आश्रमांतर्गृहं गता ॥

'जे रामभक्तीला विमुख आहेत, त्यांच्याशीं मला समागम नको.' असें म्हणून ती शबरी आश्रमाच्या अंतर्गृहांत जाऊन बसली. त्यावर ते ब्राह्मण पुनः रामाकडे गेले आणि म्हणाले —

कामदा — विप्र सांगती जानकीपते, नाढळे अम्हां नायकेच ते ।
भिल्लिणी बसे गुप्त जाउनी, युक्त वा कथीं लोकपावनी ॥

'हे जानकीनाथा, ती आम्हांला आढळली नाही आणि ती आम्हांला वळेल असेंही वाटत नाही. ती भिल्लीण गुप्त ठिकाणीं जाऊन बसली आहे, तर आम्हांला तूंच लोकपावन अशी कांहीं बुद्धि सांग !'

त्यावर राम त्यांना म्हणाला —

(पद — ज्याचे वंशीं कुलधर्म रामसेवा हो, या चालीवर)
राम बोले ऋषिलागीं तुम्हीं जावें हो ।
चरणरज शबरीचे स्वकरीं घ्यावे हो ॥ ध्रु० ॥
तचि नेउनी सरितेमाजी टाका हो ।
गंगा शुद्ध होईल नेत्र झांका हो ॥ राम० ॥ १ ॥
सखाराम प्रभु म्हणे विप्रवृंदा हो ।
सुखें जाउनी शबरीसी मनें वंदा हो ॥ राम० ॥ २ ॥

श्रीराम ऋषींना म्हणाला, 'तुम्ही जाऊन त्या शबरीचे चरणरज हातांत घ्या, ते नेऊन नदींत टाका आणि आपले डोळे झांकून घ्या, म्हणजे नदी शुद्ध होईल.' श्रीराम ब्रह्मवृंदाला सांगतो कीं, 'अहो ब्राह्मणांनो, तुम्ही आधीं जाऊन अंतःकरणपूर्वक त्या शबरीस वंदन करा !'

ओंवी — रामाज्ञेनें ते सर्व ब्राह्मण, शबरीचे पदरज घेऊन ।
मलप्रभेत टाकितां नेऊन, शुद्ध उदक जाहलें ॥

रामाच्या आज्ञेनुसार त्या ब्राह्मणांनीं शबरीचे पदरज हातांत घेऊन मलप्रभा नदींत टाकतांच तिचें उदक शुद्ध झालें. ह्याप्रमाणें त्या शबरीनें श्रीरामप्रीत्यर्थ मातंगमुनीचा समागम करून त्यांच्या सेवेनें आणि तदुपदिष्ट योगाच्या अनुष्ठानानें ह्याच देहांत श्रीरामदर्शनाचा परम लाभ जोडला. एवढेंच नव्हे, तर आत्माच राम असा बोध अंतःकरणांत दृढ ठसून सर्वकाल अभंग अशा स्वरूपसुखांत ती निमग्न झाली. म्हणून कवि म्हणतात —

पद — सुखकर कर साधूचा संग, सुखकर ॥ ध्रु० ॥

क्षणभंगुर तनु जाणुनि हरिगुण-श्रवण-कीर्तनीं रंग ॥ १ ॥ सुखकर०

जाइजणें हें सर्वहि जाइल, रथगजधेनुतुरंग ॥ २ ॥ सुख० ॥

वस्त्रें भूषणें कैचीं अंतीं, कोठें छपरपलंग ॥ ३ ॥ सुख० ॥

आत्मींरामीं बोध ठसावुनि दृढतर राहें अभंग ॥ ४ ॥ सुख० ॥

कायेन वाचा मनसैद्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावात् ॥

करोमि यद्यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पये तत् ॥

अच्युतं केशवं रामनारायणं कृष्णदामोदरं वासुदेवं हरिम् ।

श्रीधरं माधवं गोपिकावल्लभं जानकीनायकं रामचंद्रं भजे ॥

भजन — हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ।

हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ॥

पुंडलीकवरदा हरिविठ्ठल, पार्वतीपते हरहर महादेव,

सीताकांतस्मरण जयजय राम, श्रीगुरुदेव दत्त ॥

शिवरात्रिचरित्रारव्यान

पूर्वरंग

श्रीमन्महागणाधिपतये नमः, श्रीसरस्वत्यै नमः, श्रीगुरवे नमः ।

मंगलाचरण

श्लोक — स जयति सिन्धुरवदनो देवो यत्पादपङ्कजस्मरणम् ।
वासरमणिरिव तमसां राशीन्नाशयति विघ्नानाम् ॥
अविरलमदजलनिवहं भ्रमरकुलानीकसेवितकपोलम् ।
अभिमतफलदातारं कामेशं गणपतिं वन्दे ॥

या कुन्देन्दुतुषारहारधवला, या शुभ्रवस्त्रावृता ।
या वीणावरदण्डमण्डितकरा, या श्वेतपद्मासना ।
या ब्रह्माच्युतशङ्करप्रभृतिभिर्देवैः सदा वन्दिता ।
सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा ॥

मूकं करोति वाचालं पङ्कं लङ्घयते गिरिम् ।
यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥
गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुः साक्षात्परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

किंवा कित्येक हरिदास खालील पद्धतीनेही मंगलाचरण करितात. ते असें —

पद — जयजयरामकृष्ण हरी, जयजयरामकृष्ण हरी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
गोवर्धनधर गोपालनरत गोकुलसंकटहारी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
नवनीरदसम नवनीतप्रिय नवलविनोदविहारी, जयजयरामकृष्ण हरी
दुर्वासोनुत दुःखविमोचक दुर्जनसंगमहारी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
शरणागत दीनां चरणीं नेई, करुणादृष्टिं निहारीं, जयजयरामकृष्ण हरी

पद — बालकृष्णचरणीं लक्ष लागो रे, कीर्तनसंगें रंगांत देह वागो रे ॥
स्वरूपीं मन हें लावितां सौख्य आम्हां, कामक्रोधादिक जाती निजधामा ॥
सारासार वदविता सद्गुरुराय, मंगलधाम जीवन नरहरिपाय ॥
सद्रूप चिन्मय नारायणरूप ध्याऊं, तन्मय होउनी बलवंत प्रेमें गाऊं ॥

भजन — विठाबाई माउली दया कर, विठाबाई माउली ॥

ह्याप्रमाणें मंगलाचरण झाल्यावर देवाला साष्टांग नमस्कार घालून ध्रुवपद म्हणावें.

मूळ पद — भज भज भवजलधिमाजि मनुजा शिवाला ॥ ध्रु० ॥

सांडुनियां विषयवमन, झडकरि करिं षडरिदमन ।

पूजिं मन हें करुनि सुमन, गिरिजाधवाला ॥ भज भज० ॥ १ ॥

घडिभरि मन करुनि विमल, धरिशिल दृढ चरणकमल ।

तरिच सकल पाप शमल, त्यज रे भवाला ॥ भज भज० ॥ २ ॥

सावध हो करिशि काय, शंकर गुरु बाप माय,

चितुनि कवि राम पाय, हृदयीं निवाला ॥ ३ ॥

कीर्तनारंभीं कविराय रामजोशीबुवा जीवांना संसारसमुद्र तरून जाण्याविषयीं उपदेश करितात कीं 'हे मनुजा, तूं ह्या संसारसागरांत बुडून जात आहेस, ह्यांतून पार पडण्याची तुझी इच्छा असल्यास त्या परमात्म शिवालाच भज.'

भज भज भवजलधिमाजि मनुजा शिवाला ॥

आतां 'भज भज' म्हणून द्विरुक्ति केली आहे, तिचें कारण इतर व्यासंगांत प्राणी मग्न झाले आहेत, त्यांना सावध करण्याकरितां द्विरुक्ति केली आहे, कीं ह्या द्विरुक्तीनें तरी त्यांचें लक्ष तिकडे लागावें. कोणी म्हणेल कीं इतके देव सोडून शिवालाच भजण्याविषयीं तुम्ही आग्रह करितां, ह्याचें कारण काय? तर शंकरा-सारखा संकटांत त्वरित धांवून येणारा दुसरा देव नाही. ह्याविषयीं नीलकंठचंपूत कवि म्हणतात —

श्लोक — दृष्ट्वा कौस्तुभमप्सरोगणमपि प्रक्रांतवादा मुहु-

गीर्वाणाः कति वा न संति भुवने भारा दिवः केवलम् ।

निष्क्रांते गरले द्रुते सुरगणे निश्चेष्टिते विष्टपे,

मा भैष्टेति गिराऽऽविरास धुरि यो देवस्तमेव स्तुमः ॥

समुद्रमंथनसमयीं जेव्हां कौस्तुभ, अप्सरा, अमृत इत्यादि वस्तु निर्माण होऊं लागल्या, तेव्हां त्या आपणास मिळाव्या, म्हणून एकमेकांशीं वाद करणारे असे स्वर्गलोकास केवळ भारभूत देव पुष्कळ होते. परंतु जेव्हां भयंकर कालकूट निघालें, तेव्हां भयानें सर्व देव पळू लागले आणि त्रैलोक्य अचेतनप्राय झालें. अशा महत्संकटाच्या वेळीं जो 'भिऊं नका, भिऊं नका' म्हणून सर्वासमक्ष प्रगट झाला आणि ज्यानें विष प्राशन करून सर्वांचें संकट दूर केलें, त्याच देवाची आम्ही स्तुति करितों. तात्पर्य, शंकर सर्व देवांपेक्षां संकटसमयीं त्वरित धांवून येऊन सोडविणारा असा देव आहे. हा शंकर ऐहिक व पारमार्थिक अशा दोन्ही सुखांचा दाता आहे, ह्याविषयीं कवि चमत्कारानें वर्णन करितात —

श्लोक — पार्वतीफणिवालेंदुभस्ममंदाकिनीयुता ।

पवर्गरचिता मूर्तिरपवर्गप्रदायिनी ॥

शंकराची मूर्ति पवर्गानें युक्त आहे. पवर्ग म्हणजे प, फ, ब, भ आणि म. ह्यांत अर्धांगी प्रकारयुक्त पार्वती, गळ्यांत व हातांत फणि (सर्प), मस्तकीं बालेंदु (बालचंद्र), सर्व शरीरास भस्म आणि जटांत मंदाकिनी (भागीरथी), ह्याप्रमाणें पवर्गरचित जरी शंकराची तनु आहे, तथापि ती (अपवर्ग) पवर्ग नव्हे तो अपवर्ग, म्हणजे मोक्ष देणारी आहे. कोणी म्हणेल, शंकर हा स्वभावानें, आचरणानें व वेषानेंही अमंगल आहे, तर ह्याविषयीं पुष्पदंत म्हणतात —

श्लोक—श्मशानेष्वक्रीडा स्मरहर पिशाचाः सहचराः,
चिताभस्मालेपः मृगपि नृकरोटीपरिकरः ।
अमंगल्यं शीलं तव भवतु नामैवमखिलम्,
तथापि स्मर्तृणां वरदपरमं मंगलमसि ॥

‘हे (स्मरहर) कामनाशना शंकरा, श्मशानांत क्रीडा, पिशाच सोबती, चिताभस्माचें लेपन, नरमुंडांची माला, ह्याप्रमाणें तुझा स्वभाव स्थूलदृष्ट्या अमंगलासारखा वाटतो, तथापि जे तुझें स्मरण करितात, त्यांस तूं परम मंगलरूपच आहेस. ‘शिवेति मंगले नाम’ ह्यावरूनही सर्व अमंगल पदार्थांस मंगलरूप देणारा तो शंकरच आहे. म्हणून त्याचेंच भजन करावें. तें कसें करशील, तर —

रामजोशी म्हणतात—

सांडुनियां विषयवमन, झडकरि करिं षडरिदमन ।
पूजिं मन हें करुनि सुमन, गिरिजाधवाला ॥ भज भज० ॥

‘विषयांना ओकारीप्रमाणें त्याज्य समजून कामादि षड्विपूंचें सत्वर दमन कर आणि मनाला पुष्प समजून तें गिरिजाधव शंकराला अर्पण कर व त्याचें पूजन कर. म्हणजे तो तुला शीघ्र पावेल.’

श्रीशंकराचार्यांनींही ह्या भवारण्यांतून पार तरून जाण्यास श्रीशंकराचीच आराधना सांगितली आहे. ते शंकराला वेगवेगळ्या नांवानें हांक मारून आपलें रक्षण कर म्हणून मागत आहेत —

श्लोक—हे चंद्रचूड मदनांतक शूलपाणे, स्थाणो गिरीश गिरिजेश महेश शंभो,
भूतेश भीतिभयसूदन मामनाथं संसारदुःखगहनाज्जगदीश रक्ष ॥

हे चंद्रशेखरा, हे मदनांतका, हे शूलपाणे, हे शंकरा, हे कैलासाधिपते, हे पार्वतीनाथा, हे महेशा, हे शंभो, भूताधीशा, हे भीतिनाशना जगदीशा, मज अनाथाचें संसाररूप गहन दुःखापासून रक्षण कर.

कविश्रेष्ठ मयूरपंतही शंकराला अनन्यभावानें प्रार्थितात—

आर्या—श्रीसांबा नित्य तुझा माझ्या ठायीं कृपाकटाक्ष असो ।
कमळीं मधुपकुल तसें त्वच्चरणयुगीं मदीय चित्त वसो ॥
मंत्र 'श्रीशिव जय शिव जयजय शिव' हा मनीं मुखीं राहो ।
आमरण ग्रंथ रचुनि हरिहरचरणीं मयूर हा वाहो ॥

'कमळाच्या ठिकाणीं ज्याप्रमाणें भ्रमरांचें कुल, त्याप्रमाणें तुझ्या चरणांच्या ठायीं माझे चित्त सर्वदा असो. हे श्रीसांबा, माझ्या ठायीं तुझा नित्य कृपाकटाक्ष असो. माझ्या मनांत, त्याप्रमाणें माझ्या मुखांतही सर्वदा 'श्रीशिव, जय शिव, जयजय शिव' हा मंत्र राहो. त्या योगानें माझ्या हातून उत्तम प्रकारची ग्रंथरचना होऊन हा मयूर ती तुम्हां हरिहरांच्या चरणीं वाहो.' ह्याप्रमाणें शंकर सर्व मनोरथ परिपूर्ण करणारा असून आम्ही आपली दीनमुद्रा दाखवून इतरांस शरण जातो. हें कसें आहे, ह्याविषयीं अप्पय्या दीक्षित म्हणतात—

श्लोक—त्वयि सति शिव दातर्यस्मदभ्यर्थितानाम्,
इतरमनुसरन्तो दर्शयन्तोऽर्थिमुद्राम् ।
चरमचरणघातैर्दुर्दुहं दोग्धुकामाः,
कलभमनुसरामः कामधेनौ स्थितायाम् ॥

हे शंकरा, तूं आमच्या मनोरथांस पूर्ण करणारा असून आम्ही दीनमुद्रा करून इतरांस शरण जातो, हें आमचें कृत्य कामधेनु जवळ असतां मागले पाय झाडीत असल्यामुळे ज्याचें दोहन करणेंही अशक्य, अशा हत्तीच्या छाव्याच्या मागे लागण्यासारखें आहे. तात्पर्य, शंकरभजनावांचून कामपूर्ति कधींच होणार नाही. म्हणून स्त्रीपुत्रादि प्रपंचांत कितीही आयुष्य घालविलें, तरी सुखाचा लेशही प्राप्त न होतां संसारबंध मात्र दृढ होतो. ह्याविषयीं कवि सांगतात—

श्लोक — सारासाराद्विचाराद्वयमहितपरा हंत दारान् भजामः,
कारागाराणि मारावनिपवशतरास्त्यक्तजीवानुरागाः ।
आराधाराधनीयं न तु मदनरिपुं जन्ममारांबुधारा—
पारावारावतारानुगुणमनुचराराममाराधयामः ॥

आम्हीं सारासारविचार सोडल्यामुळे आपल्या हिताला मुकलो आहों आणि कामराजाच्या स्वाधीन होऊन कारागाराप्रमाणें बंधनहेतु ज्या स्त्रिया त्यांस जीवापेक्षांही अधिक प्रीतीनें आम्ही भजत आहों. परंतु आराधनास योग्य आणि जन्ममरणरूप संसारसमुद्रांतून पार करणारा व भक्तांस आनंद देणारा असा जो शंकर त्याचें आराधन मात्र आम्ही करीत नाहीं. घटकाभर जरी आम्हीं शुद्धांतः-करणानें त्या शंकराच्या चरणांचें चिंतन केलें, तरीदेखील सकल पापाचा निरास होईल. बापा, म्हणून तूं ह्या संसाराला सोड आणि त्या शंकराला भज. ह्याच हेतूनें कवि म्हणतात—

घडिभरि मन करुनि विमल, धरिशिल दृढ चरणकमल ।
तरिच सकल पाप शमल, त्यज रे भवाला ॥ भज भज० ॥

संसारभ्रमानें व्यास अशा पुरुषांनीं शंकरास भजणें हेंच योग्य आहे, ह्याविषयीं एक कवि म्हणतात—

आर्या — जातो जडप्रसंगाद्विस्मारयति भ्रमोऽयमात्मानम् ।
शुभमधुनाद्ररसेन सुरसंसेव्यं भजस्व चंडीशम् ॥

हे प्राण्या, ह्या जडरूप जगताच्या प्रसंगेंकरून झालेला हा भ्रम आत्मस्वरूपाचें विस्मरण करितो. ह्यासाठीं कल्याणरूप आणि सर्व देवांस सेव्य जो शंकर त्याचें अनन्य प्रीतीनें भजन कर. किंवा (डलयोरभेदः) ह्याप्रमाणें जलाच्या अतिसेवनें- करून उत्पन्न झालेली भोंवळ जर प्राण्याला बेसावध करित असेल, तर मध आणि आल्याचा रस ह्यांत चंडीश रस घे, म्हणजे, ती भोंवळ नाहीशी होईल, तशीच स्वरूपविषयक भ्रांति शिवभजनेंकरून दूर होईल. इत्यादि आशय मनांत आणून रामजोशी जनांस सांगतात कीं, ' बाबांनो, सावध व्हा, उगीच काय करित आहां ? शंकर हाच तुमचा पिता, हीच तुमची माता. रामजोशी त्याच्या पायांच्या सेवनानेंच पूर्ण समाधान पावला आहे. '

सावध हो करिशि काय, शंकर गुरु वाप माय ।
चिंतुनि कवि राम पाय, हृदयीं निवाला ॥ भज भज० ॥

भजन—शिव शिव शितिकंठा, पुरविं विभो उत्कंठा ॥

पुंडलीकवरदा हरिविठ्ठल, पार्वतीपते हरहर महादेव,
जानकीजीवनस्मरण जयजय राम, श्रीगुरुदेव दत्त.

आतां शंकराचें भजन कोणी समजून मनःपूर्वक करील, तर त्यावर शंकराची कृपा होईल, ह्यांत आश्चर्य नाही. परंतु न समजून जरी शिवाराधन घडलें, तरीही त्याचा उद्धार परमेश्वर करितो, ह्याविषयीं कवि व्याधचरित्र निरूपण करितात.

उत्तररंग

पद — एका हो शिवरात्रिकथा अतिसुरस दावि शिवपथा,
निवारुनि सकळ मनाची व्यथा ॥ ध्रुव० ॥

माघमास हा साघ जनाला तारक संसृतिपथीं,
तयांतचि कृष्णचतुर्दशि तिथी ॥

स्कंदपुराणीं स्कंदपित्याचा महिमा व्यासहि कथी,
महामति निगमांबुधि जो मथी ॥

चाल — जो करी उपोषण, साधुनी शिवरात्री,
आदरें शिवार्चन कमळबिल्वपत्रीं ।
कीं पाहे केवळ शिवलिंगहि नेत्रीं ।
निष्पाप होति संताप, नुरे त्यां ऐकति जे शुभकथा ।
निवारनि सकळ मनाची व्यथा ॥ एका हो० ॥ १ ॥

विंध्यनिवासी व्याध एक बहु बाधक जो पशुजनां,
छळी खळ अतिनिर्दय सज्जनां ।
कधीं एकदां पारधीस तो जाय वना निर्जना ।
क्रूरधी मान्य सदा दुर्जनां ॥

चाल — चालिला कराया विहंग - मृग - कंदना ।
पातला सुदैवें चुकुनि शंभुसदना ।
बहु येति जाति जन नमिति पंचवदना ।
शिवरात्रिदिनीं यात्रिक सादर अर्चति भूमीरथा ।
म्हणे तो शिणति लोक ह वृथा ॥ एका हो० ॥ २ ॥

जन हो, शिवरात्रिकथा ही जनांस अतिकल्याणकारक मार्ग दाखविणारी अशी आहे. तिच्या योगानें मनांतील सर्व व्यथा नाहीशा होतात. संसारपंथांत वावरणाऱ्या पापी लोकांना माघ महिना हा मोठा तारक आहे. त्यांतही कृष्णचतुर्दशी ही तिथि तर अत्यंत कल्याणकारिणी आहे. ज्या महामति व्यासानें एवढ्या मोठ्या वेदरूप सागराचें मंथन केलें, त्यानेंच स्कंदपुराणामध्ये शंकराचा महिमा सांगितला आहे. जे कोणी उपोषण करून शिवरात्रिव्रत करितात आणि आदरपूर्वक कमळ, बेलपत्र ह्यांच्या योगानें शिवार्चन करितात, किंवा डोळ्यांनीं जे केवळ शिवलिंग पाहातात व शंकराच्या शुभकथा ऐकतात, ते सर्व निष्पाप होऊन संतापरहित होतात व त्यांच्या एकंदर मनोव्यथा दूर होतात. एक विंध्यपर्वतनिवासी व्याध होता. तो पशूंचा वध करून निर्वाह करित असे. तो मनाचा अत्यंत क्रूर असून सदासर्वदा दुर्जनांना प्रियकर वाटत असे. एकदां तो पारध करण्याकरितां निर्जन वनाला गेला. तो तेथें पशुपक्षी ह्यांच्या शिकारींत फिरत असतां चुकून एका शंकराच्या देवळाजवळ आला. त्या वेळीं देवळांत शिवदर्शनाला येणाऱ्या-जाणाऱ्यांची एकच गर्दी होऊन गेली होती. शिवरात्रीच्या दिवशीं सर्व ठिकाणांहून लोक त्या शंकराच्या देवालयांत येऊन त्याचें अर्चन मोठ्या आदरानें करित आहेत हें पाहून तो व्याध म्हणाला, ' हे वेडे लोक एवढा शीण काय म्हणून घेत आहेत ? '

ओंवी — शुद्धरजततगटवर्ण, देवालय झळके शोभायमान ।
गगनचुंबित ध्वजपूर्ण, रत्नजडित कळस तळपताती ॥

तेथें गगनचुंबित ध्वजांनीं युक्त व ज्याचे रत्नजडित कळस विराजत आहेत असें शुद्ध रुप्यासारखें झळकणारें एक अति शोभायमान देवालय होतें. देवालयाच्या मध्यमार्गीं एक मणिमय शिवालिंग असून त्याची भक्तजन सांगपूजा करीत होते. त्या लिंगावर ब्राह्मणांनीं रुद्रघोषांत अभिषेकधार धरिली होती.

साकी — कोइ गावत कोइ ताल बजावत कोइ ध्यावत शिव भोला ।
कोई सुनत चह कोई वरणत प्रभु शिवजीकी लीला ॥

त्या शिवभक्तांत कोणी गात होते, कोणी ताल धरला होता, कोणी भोळ्या सांबाचें ध्यान करीत होते, कोणी ऐकत होते, तर कोणी शिवलीला वर्णन करीत होते.

आर्या — पाहुनि तें व्याध म्हणे काय अहो नवल सर्व मूढ जन ।
सोडूनि विषयसुखातें दगडाचें करिति जडमती भजन ॥

तें पाहून व्याध म्हणाला, ' काय नवल सांगावें ? हे सर्व मूर्ख लोक विषय-सुख सोडून व जडमति होऊन दगडाचें भजन करीत बसले आहेत ! ह्यांना काय म्हणावें ? '

ओंवी — उत्तम अन्न सांडून, व्यर्थ कां करिती उपोषण ।
ऐसिया चेष्टा करीत तेथून, काननाप्रति जातसे ॥

' हे वेडे उत्तम अन्न सोडून व्यर्थ उपोषण कां करीत बसले आहेत ? ' अशी चेष्टा करीत तो वनाला निघून गेला.

साकी — जय शिव हर जय गिरिजाप्रियकर करुणाकर जय शंभो ।
जय पन्नगवरहर जय गरलधर पालय मां अनिशं भो ॥

ओंवी — लोक नामें गर्जती वारंवार, आपणहि म्हणे शिव हरहर ।
सहज सव्य घालुनी शिवमंदिर, घोर कांतार प्रवेशला ॥

' हे शिवा, हे हरा, हे पार्वतीपते, हे करुणाकरा शंभो, तुझा जयजयकार करितों. हे सर्पविभूषणा, हे गरलधरा, हे शंभो, तूं माझें सर्वदा रक्षण कर. अशा रीतीनें लोक सारखी गर्जना करीत होते. इकडे तो व्याधही त्यांना वेडावण्याच्या उद्देशानें ' शिव हर हर ' म्हणूं लागला आणि मग त्या शिवमंदिराला सहज सव्य घालून तो भयंकर अरण्यांत शिरला.

श्लोक — फिरत फिरत ऐसा व्याध गेला वनासी,
धरुनि हृदयिं वांछा आदरें जीवनासी ।
दिनभरि न शिवे तो अन्न ना जीवनासी ।
मुखिं शिव शिव नामा घे अर्घें सर्व नाशी ॥

असा फिरत फिरत तो व्याध वनाला गेला. आपणाला शिकारींत आज बरेच प्राणी सांपडतील, अशी मोठी इच्छा हृदयांत धरून तो सारा दिवस वनांत फिरला, तथापि त्याला कांहीं सांपडलें नाहीं. त्यामुळें त्याला अन्न किंवा पाणी न मिळून सहजच उपवास घडला. ह्या वेळीं त्याच्या मुखावाटे सर्व पापांचा संहार करणारें असें 'शिव शिव' नाम थट्टेनें निघत होतें.

श्लोक -- मृग विहग तयाला एकहि सांपडेना,
क्षुधित वनिं फिरे त्या ती निराशा घडेना ।
अरुणकिरणमाली जाय अस्ताद्रिभागा,
वनचरहि सुदुःखश्रांत आला तडागा ॥

त्या व्याधाला अरण्यांत पशु, पक्षी ह्यांपैकीं एकही मिळालें नाहीं. तो क्षुधित होऊन त्या वनामध्ये बराच वेळ फिरला, तथापि त्याची आशा सुटली नाहीं. संध्याकाळ होऊन सूर्य अस्ताचलावर गेला आणि तो वनचर व्याध दुःखग्रस्त होऊन एका सरोवरतीरीं आला.

दिंडी — तटीं अत्युन्नत बिल्वतरु आहे, चट्टुनि त्यावरि पारधी दूर पाहे,
म्हणे निघतिल सावजें निशीमाजी, वधुन होइन तन्मांसतृप्त आजी
तथा तरुवरि बहुबिल्वदळें दाट, खुडुनि टाकी निशिं दिसावया वाट
तळीं होतें त्या अचल दिव्यलिंग, विधिस्थापित सुरपूज्य तें अभंग ॥
पडति त्यावरि तीं बिल्वदळें नीट, क्षुधित टाकी जीं वरुनि व्याध धीट
सहज जागर उपवास त्यास झाला, लिंगपूजनहि तोषवी शिवाला ॥

त्या सरोवराच्या तीरावर एक उंच बेलाचें झाड होतें, त्यावर चढून त्या व्याधानें दूरवर नजर टाकिली. त्यानें म्हटलें, 'रात्रीच्या वेळीं हीं सावजें ढोली व गुहा ह्यांतून निघतील. मग मी तीं, वधून त्यांचें मांस खाईन व तृप्त होईन.' त्या झाडावर बिल्वपर्णें दाट पसरून गेलीं होतीं, तीं रात्रीच्या वेळीं आपणाला वाट स्पष्ट दिसावी, म्हणून त्यानें खुडून टाकिलीं. त्या वृक्षाखालीं एक अचल व अभंग असें दिव्यलिंग होतें. तें लिंग स्वयंभू असून मोठमोठ्या देवांनाही पूज्य होतें. त्या धीट क्षुधित व्याधानें खुडून टाकिलेलीं बेलाचीं पानें त्या लिंगावर नीट पडत होतीं, त्यामुळें सहजच त्याच्या हातून लिंगपूजन झालें; शिवाय त्याला उपवासही घडला, त्या योगें शंकराला थोर संतोष झाला.

घनाक्षरी — निशा होत एक याम, नसे व्याधा विश्राम ।
मुखीं उपहासें नाम, घेत कामशत्रूचें ॥

एक प्रहर रात्र झाली, तरी त्या व्याधाला विश्रांति मिळाली नाही. तोंडाने 'शिव शिव' 'हर हर' असें म्हणून तो मदनांतक शंकराच्या नामाचा उपहासपूर्वक जप करित होता.

ओंवी — तई हरिणी जलपान, करूं आली गर्भीण ।
म्हणे ओढून मग बाण, घेऊं प्राण इयेचे ॥

इतक्यांत एक गर्भीण हरिणी जलपान करण्याकरितां त्या सरोवरावर आली. तेव्हां तो व्याध बाण ओढून 'हिचे प्राण आतां घेतों' असें म्हणाला.

आर्या — व्याधें आकर्ण शरा ओढुनि तिस लक्षितांचि दीन मनै ।
हरिणी भयचकित म्हणे आर्तरवें करुनि तत्पदीं नमनै ॥
रथमित लघुजीववधें अजवध तच्छतसमान वृषहनन ।
शतवृषवधसम गोवध तच्छतिं तें द्विजवधींहि अघजनन ॥
स्त्रीवध शतद्विजवधासम तच्छतगुणित गर्भिणी मरतां ।
अघ होय म्हणूनि नसो मद्धननै त्वन्मती विकर्मरता ।

व्याधानें आकर्ण शर ओढून त्या हरिणीवर नेम धरितांच ती भयचकित होऊन व दीन मन करुन करुणारवानें त्याला म्हणाली, 'अरे व्याधा, एक रथभर लघुजीव मारले असतां एका अजाच्या वधाचें पाप लागतें. एकशत अजांचा वध केला असतां एका वृषहननाचें पाप लागतें. शंभर वृषांचा वध म्हणजे एका गाईच्या वधासमान होय. शंभर गाईंचा वध केला असतां लागणारें पातक एका ब्रह्महत्येसमान होय. शतद्विजवधासमान पातक एका स्त्रीहत्येनें होत असतें आणि शंभर स्त्रियांचें हनन केल्याचें पातक एका गर्भिणी स्त्रीच्या हननानें लागतें. म्हणून तुला मी सांगत्यें कीं माझ्या वधासारखें विकर्म करण्यांत तूं आपली बुद्धि खर्च करूं नकोस. मी गर्भिणी असल्यामुळें अवध्य आहे. बरें, तुझा कांहीं अन्याय माझ्या हातून झाला असेल आणि त्यामुळें सर्व पापशंकेचा त्याग करुन मद्र्धार्थ मजवर तूं बाण टाकूं पाहात असशील, तर तो अन्याय कोणता, तें सांग.'

आर्या — व्याध म्हणे अपराध न असे असो कीं क्षुधाचि अनिवार ।
मार तुज म्हणे पाहे वाट घरीं क्षुधित सकळ परिवार ॥

व्याध म्हणाला, "तुझा अपराध असो वा नसो, अनिवार क्षुधा हीच मला 'तुला मार' म्हणून सांगत आहे. माझा सर्व परिवार क्षुधित होऊन घरीं माझी वाट पाहात बसला आहे."

दिंडी — परी हरिणी असुनियां अशा गोष्टी,
वदसि तेणें मज नवल गमे सृष्टी ।
तुला पाहुनि येतसे दया पोटी,
कोण अससी वद उत्सुकता मोठी ॥

‘तूं हरिणी असून अशा गोष्टी सांगत आहेस, त्यामुळें मला तुझें मोठें नवल वाटतें. तुला पाहून माझ्या पोटांत दया उत्पन्न होत आहे. तूं कोण आहेस, हें आधीं मला सांग. हें ऐकण्याची मला मोठी उत्सुकता आहे.’ त्यावर ती हरिणी म्हणाली —

श्लोक—म्हणे हरिणी मी पूर्वभवीं रंभा, सकळ इच्छिति सुर जिच्यापरी रंभा ।
हरुनि सकळांच्या सुंदरत्वदंभा, स्वर्गिं होतें वा पीनसुकुचकुंभा ॥

‘मी पूर्वजन्मीं रंभा नांवाची अप्सरा होत्ये. सर्व देव माझ्या आलिंगनाची इच्छा करीत असत. सर्व स्त्रियांचा सुंदरपणाविषयींचा गर्व हरण करून मी स्वर्गांत राहात असें आणि माझ्या स्तनयुग्मामुळें तो सुंदरपणा अधिकच खुलत असे.

ओंवी — माझें गायन एकावया सुरंग, सुधापानी धांवती कुरंग ।
मी भोगीं स्वर्गींचे दिव्य भोग, स्वरूपें न मनीं कोणासी ॥

माझें मधुर गायन ऐकण्याकरितां देव हरिणाप्रमाणें धांवून येत असत. स्वर्गींचे सर्व दिव्यभोग मी भोगीत असें आणि माझ्याइतकें दुसरें कोणाचेंही सौंदर्य नाही, असा मला मोठा अभिमान असे.

ओंवी — मद अंगीं चढला बहुत, शिवभजन टाकिलें समस्त ।
शिवरात्री सोमवार प्रदोषव्रत, शिवार्चन सोडिलें म्यां ॥

आर्या — कनकासुर-कनक-सुरा-व्यासंगें विसरलें महेशासी ।
जो निज लीलाचरितें सकळ त्रिभुवन अकाम हें शासी ॥

माझ्या अंगांत मद उत्पन्न होऊन मीं शिवभजन, शिवरात्री, सोमवार, प्रदोषव्रत आणि शिवार्चन हीं सर्व सोडून दिलीं. कनकासुर नांवाचा दैत्य, कनक आणि मद्य ह्यांची आसक्ति मला जडून जो आपल्या लीलेनें ह्या सर्व त्रैलोक्याचें अकामत्वे शसन करतो, त्या शंकराला मी विसरून गेल्ये.

ओंवी — एकदां मनीं वाटलें पूर्ण, कीं असुर गेला मृगयेलागून ।
इतुक्यांत घ्यावें शिवदर्शन, म्हणोनि गेलें कैलासा ॥
मज देखतां हिमनगजामात, परम क्षोभोनि शाप देत ।
तूं परम पापिणी यथार्थ, मृगी होई मृत्युलोकीं ॥

तुझ्या सख्या दोघी जणी, त्या होतील तुजसवें हरिणी ।
 हिरण्यासुर माझिये भजनीं, असावध सर्व काळ ॥
 तोहि मृग होऊन सत्य, तुम्हांशींच होईल रत ।
 ऐकें व्याधा सावचित्त, मग म्यां शिव प्रार्थिला ॥

एकदां माझ्या मनांत असें आलें कीं हा कनकासुर मृगयेकरितां गेला आहे. तर इतक्यांत आपण जावें आणि शिवदर्शन घ्यावें. असा विचार करून मी कैलासपर्वतीं गेलें. शंकरानीं मला आलेली पाहतांच अत्यंत कोपानें शाप दिला कीं, 'तूं अत्यंत पापिणी आहेस, म्हणून तूं मृत्युलोकीं हरिणी होशील. तुझ्या दोघी मैत्रिणी, त्याही तुजबरोबर हरिणीच होतील. तो कनकासुरही माझ्या भजनांत सर्वकाळ दुर्लक्ष करीत असतो, म्हणून तोही मृग होऊन तुम्हांशींच रत होऊन मृत्युलोकीं राहील.' हे व्याधा, लक्षपूर्वक ऐक. असा शाप होतांच मीं त्या शंकराची प्रार्थना केली—

दिंडी—पंचवदना हे पंचशराऽमित्रा, पार्वतीशा परमेश्वरा त्रिनेत्रा ।

मला देई उःशाप दीननाथा, तुझ्या चरणांबुजिं ठेवियला माथा ॥

'हे पंचवदना, हे मदनशत्रो, हे पार्वतीशा, हे त्रिनेत्रा परमेश्वरा, हे दीननाथा, मला उःशाप दे. तुझ्या चरणकमलावर मीं मस्तक ठेविलें आहे.' अशा प्रकारची माझी दीनवाणी ऐकून तो शूलपाणि शंकर तत्काल द्रवला. तो म्हणाला, 'हा माझा शाप बारा वर्षेपर्यंत चालेल. मग तुमचें पाप नाहीसें होऊन तुम्ही माझ्या पदाला याल.''

आर्या—स्वस्थलिं जाउनि ठेवुनि गर्भासी याच पाउलीं येतें ।

शास्त्रज्ञ म्हणति न वपू संतानचि रक्ष्य निजकुळीं ये तें ॥

'हे व्याधा, मी स्वस्थलीं जाऊन व तेथें माझ्या गर्भाला ठेवून मी ह्याच पाउलीं परत येतें. शास्त्रज्ञ लोकांचें म्हणणें असें आहे कीं, शरीर हें रक्ष्य नसून आपल्या कुळांत जन्म पावणारें संतान हेंच रक्ष्य आहे.'

आर्या—परिसुनि तें व्याध म्हणे वदसि मधुर परि न येचि विश्वास ।

कीं रक्षिजे तनु मृषा वदुनि असे ज्ञान सकळ विश्वास ॥

हरिणीचें तें भाषण ऐकून व्याध म्हणाला, 'तूं मधुर बोलत आहेस, परंतु तुझा विश्वास येत नाही. असत्य बोलून सर्वदा शरीराचें रक्षण करावें, हें ज्ञान सगळ्या विश्वास—जगास—आहे.'

ओंवी—तरी महापापें उच्चारून, शपथ वदें तूं यथार्थ पूर्ण ।

याचरी ते हरिणी दीनवदन, वाहते आण ऐका ते ॥

‘ तरी महत्पापांचा उच्चार करून तूं शपथ घे आणि जा. ’ मग त्या हरिणीनें दीन वदन करून शपथ घेतली, ती ऐका.

अंजनीगीत—ब्राह्मण होउनि पढति न वेदा, कीं पंक्तिस जे करिती भेदा ।
 -हरिहरांची अथवा निंदा, उच्चारिति पापी ॥
 सोडुनि पति परसंगें जाती, न धरिति मनिं निजधर्महि जाती ।
 जाराशीं ज्या युवती रमती, दुर्गति स्वैरपणें ॥
 कीं जे जारण मारण करिती, देवब्राह्मणधनासि हरिती ।
 केल्या उपकारा न स्मरती, घेती दान दिलें ॥
 मातापितरांच्या वचनातें, न गणति धरिती अभिमानातें ।
 कीं कोणाचें गुह्य जनातें, उद्धाटित करिती ॥
 हरिणी बोले सुज्ञा आतां, सदना जाउनि परत न येतां ।
 सारीं पापें माझ्या माथां, बसतिल जाण बरें ॥

‘ जे ब्राह्मण होऊन वेद पठण करित नाहीत, पंक्तिभेद करितात, जे पापी हरिहरांची निंदा करितात, ज्या स्त्रिया पतींचा त्याग करून परपुरुषासंगें जातात, ज्या आपला धर्म किंवा जात ह्यांची पर्वा करित नाहीत, ज्या युवती जाराशीं रममाण होतात, ज्या दुर्मति स्वैरपणाचें आचरण करितात, जे जारणमारणादि क्रिया करितात, देव व ब्राह्मण ह्यांच्या धनाची चोरी करितात, केलेले उपकार स्मरत नाहीत, दिलेले दान घेतात, मातापितरांच्या सांगण्याला न जुमानून जे अभिमान धारण करितात, किंवा कोणाचें गुह्य लोकांस उघड करून सांगतात, तीं सर्व पापें, हे सुज्ञा, मीं आतां घराला जाऊन परत न आलें, तर माझ्या माथ्यावर बसतील, हें निश्चयपूर्वक समज, ’ असें हरिणी म्हणाली.

ओंवी—व्याध म्हणे पतिव्रते जाई आतां, सत्वर येई निशी सरतां ।
 हरिणी म्हणे शिवपदासि तत्त्वतां, पुण्यवंता जाशील ॥
 उदकपान करोनि वेगीं, निजाश्रमा गेली कुरंगी ।
 इकडे व्याध दक्षिणभागीं, टाकी बिल्वदळें खुडोनियां ॥

व्याध म्हणाला, ‘ पतिव्रते, तूं आतां जा आणि रात्र संपतांच परत निघून ये. ’ त्यावर हरिणी बोलली, ‘ हे पुण्यवंता, तूं शिवपदाला खरोखर पावशील. ’ मग उदकपान करून ती हरिणी सत्वर आपल्या गृहाला गेली. इकडे तो व्याध बेलपत्रें खुडून दक्षिणभागीं टाकूं लागला.

दिंडी—निशी त्या समयिं दोन याम झाली,
 पडति लिंगावरि बिल्वदळें खालीं ।

शंभु दुसरी ही म्हणे यामपूजा,
नाश झाला तें अर्धपापपुंजा ॥

त्या वेळीं रात्र दोन प्रहर झाली होती. खालीं लिंगावर बिल्वपत्रें पडत होतीं. शंभु म्हणाला, 'ही माझी दुसऱ्या प्रहराची पूजा झाली.' तेव्हां आपोआपच त्याचीं अर्धपापें नष्ट झालीं.

ओंवी—नामीं आवड जडली पूर्ण, व्याध करी शिवस्मरण ।
मृगीमुखें ऐकिलें निरूपण, सहज जागरण घडलें तया ॥

त्या व्याधाला नामाची आवड जडली, त्यामुळें तो सारखें शिवस्मरण करूं लागला आणि त्या हरिणीच्या मुखानें त्यानें निरूपण ऐकिलें, त्या योगानें त्याला सहजच जागरण घडलें.

आर्या—तों दुसरी हरिणी जलपान कराया तया सरास निघे ।
पाहुनि बुभुक्षित तिला व्याध वधाया शरा शरासनि घे ॥

दुसरी हरिणी जलपान करण्याकरितां त्या सरोवरावर आली, तिला पाहून त्या बुभुक्षित व्याधानें तिच्या वधार्थ धनुष्याला बाण जोडला. तें पाहून—

आर्या—करुणास्वरें कुरंगी त्यासि म्हणे मजसि पीडितो मार ।
यास्तंव भोगुनि पतिशीं रति येतें मग सुखें मला मार ॥

ती हरिणी करुणस्वरानें त्याला म्हणाली, 'हे व्याधा, मी कामपीडित झाल्यें आहे. म्हणून मी घरीं जाऊन व पतीशीं रतिसुख भोगून येतें, मग तूं सुखानें माझा वध कर.'

घनाक्षरी—व्याध म्हणे घेई शपथ, जाई सत्वर गृहीं सुपथ ।
सुरतीं संतोषवीं नाथ, येई परत सुंदरी ॥

व्याध म्हणाला, 'शपथ वाहा आणि आपल्या घराला सरळ जा; तेथें कामसुखानें पतीला संतोष दे आणि मग परत येथें ये.' त्यावर ती हरिणी शपथपूर्वक म्हणाली—

दिंडी—गुरुसि निंदिति जे करिति मद्यपाना, महापुरुषां ठेविती दोष नाना ।
ब्रह्मवृंदाचा करिति मानभंग, धरिति दुर्जन ते नीच जातिभंग ॥
श्राद्धभोजन जे करुनि विप्र कामीं, रतिव्यासंगें होति दारगामी ।
तयां दुर्गति जे होय देवधामीं, मला होवो जरि न येईन गा मी ॥

जे गुरुची निंदा करितात, मद्यपान करितात, महापुरुषांना नाना दोष ठेवितात आणि ब्रह्मवृंदाचा मानभंग करितात, जे ब्राह्मण श्राद्धभोजनाला बसून काम-

सुखाची इच्छा करितात आणि त्या सुखेच्छेनें दारसमागम करितात, त्यांना देवलोकीं नी दुर्गति प्राप्त होते, तीच मी पुनः न आल्यें तर मला मिळो. '

ओंवी — व्याध मनांत शंकोन, म्हणे धन्य धन्य तुमचें ज्ञान ।

सत्वर येईं गृहास जाऊन, सत्य संपूर्ण सांभाळीं ॥

व्याध त्या हरिणीचें भाषण ऐकून मनांत शंकला आणि म्हणाला, ' धन्य आहे तुमच्या ज्ञानाची. तूं घरीं जा आणि लवकर परत ये. तूं आपलें सत्यवचन सांभाळ. '

घनाक्षरी — मृगी प्राशूनियां तोय, त्वरित निज सद्ना जाय ।

तोंचि आला मृगराय, तृपित होय फारसा ॥

हरिणीनें उदक प्राशन केलें आणि नंतर ती आपल्या घराला त्वरित गेली. इतक्यांत तेथें मृगराज आला. तो अत्यंत तृषार्त झाला होता.

ओंवी — व्याध लक्षूनियां तीर, चापीं जोडूनियां तीर ।

करुनि दृष्टि बहु स्थिर, विलोकित चोरसा ॥

व्याधानें त्या सरोवरतीरावर नजर टाकली, तों जलप्राशनार्थ हरिण आलेला त्याच्या दृष्टीस पडला. तें पाहून त्यानें आपली दृष्टि स्थिर केली आणि चोरासारखा त्याजकडे पाहूं लागला.

आर्या — मृगराज दृष्टि पडतां शर जोडी व्याध त्या वधायासी ।

तो मृग म्हणे सतीशीं येतो मी पुसुनि मग वधा यासी ॥

हरिण दृष्टीस पडतांच त्याचा वध करण्याकरितां व्याधानें धनुष्याला शर जोडला. तें पाहून हरिण म्हणाला, ' मी माझ्या प्रियकर हरिणीचा निरोप घेऊन येतो, मग मला खुशाल वध. ' असें म्हणून त्यानें शपथपूर्वक सांगितलें कीं —

घनाक्षरी — हरिकीर्तनींचा रंग, अधम करिति जे भंग ।

शूद्र करिति जे सांग, वेदकर्म आदरें ॥

ब्राह्मणांचा अपमान, करिति नित्य सुरापान ।

साक्षी देति अप्रमाण, विदित असूनहि खरें ॥

जरी न येईन परतून, सतीलागीं विचारून ।

सकळ पापांपासून, नरकपतन मजसी हो ॥

' जे अधम हरिकीर्तनांतील रंगाचा भंग करितात, किंवा जे शूद्र असून सांग वेदकर्मांचें आदरपूर्वक आचरण करितात, जे ब्राह्मणांचा अपमान करितात, नित्य सुरापान करितात किंवा खरें माहीत असूनही अप्रमाण साक्ष देतात, अशांना जीं

पापें लागतात, तीं सर्व मी जर माझ्या प्रियेचा निरोप घेऊन न आलों, तर मला लागून नरकपतन घडो. '

दिंडी — व्याध बोले मग जाय हरिणराया,
येइं सत्यचि हें वचन वा कराया ॥
असति तूझ्या वा पतिव्रता जाया,
म्हणुनि न करीं प्रतिबंध तुला जाया ॥

मग व्याध त्या हरिणाला बोलला, ' हे मृगराया, तूं जा, परंतु आपलें वचन सत्य करण्याकरितां लवकर निघून ये. तुझ्या स्त्रिया पतिव्रता आहेत, म्हणून तुला जाण्याला प्रतिबंध करणें मला योग्य दिसत नाहीं. '

दिंडी — पिउनि गेला मग मृगहि त्वरें पाणी,
तोहि उच्चारी मुखें शूलपाणी ।
खुडुनि टाकी तो बिल्वदळें पाणी,
चतुर्थाची तें शंभु मनीं आणी ॥

नंतर तो मृगराज जलपान करून गृहाला गेला आणि इकडे व्याधानें मुखानें शिवनामोच्चार करण्यास प्रारंभ केला. हातानें बेलपत्रें खुडून तो खालीं टाकूं लागला. तीं शंकराच्या पिंडीवर पडून, ही आपली चतुर्थ यामपूजाच ह्यानें केली, असें शंकरांना वाटलें.

दिंडी — असो कैसाही व्याध दुराचारी,
शिवें त्याच्या मानिल्या पुजा चारी ।
पुढें अरुणोदय होय अल्पकाळीं,
तयीं तेथें तीसरी मृगी आली ॥

तो व्याध कसाही दुराचारी असला, तथापि शंकरानें त्याच्या चारही पूजा मान्य केल्या. नंतर अल्पकाळानें अरुणोदय झाला, इतक्यांत तेथें तिसरी मृगी आली.

आर्या — व्याध तिनें स्ववधोद्यत सशर धनुष्पाणि पाहिल्यावर ती ।

चकित म्हणे मज आतां न वर्धीं वर्धिं शिशुसि पाजिल्यावरतीं ॥

ती हरिणी त्या धनुष्यबाण घेऊन आपला वध करण्यास सिद्ध झालेल्या व्याधास पाहून भयभीत झाली आणि म्हणाली, ' व्याधा, तूं आतां माझा वध करूं नकोस, मी घरीं जातें आणि मुलास पाजून येतें, मग माझा वध खुशाल कर. '

पद — व्याधा सोडि मला ताता, आतां मारूं नको ॥ ध्रुव० ॥

पाहे वाट घरीं कीं बाळ, होई त्याविषयीं कनवाळ ॥

येतें स्तन पाजुनि तत्काळ, पुरवीं आळ हे माझी ॥ व्याधा० ॥ १ ॥

जाउनियां क्षणिं येइन जाण, वाहतें खरी परिसें ही आण ॥
 मिथ्या वदेन हें मनीं न आण, काढीं बाण चार्पींचा ॥ व्याधा० ॥ २ ॥
 स्त्रीपुरुषांचा करिति वियोग, कीं कन्येशीं करिती भोग ॥
 होय तयां जो अघसंयोग, तत्फलभोग मजसि घडो ॥ व्याधा० ॥ ३ ॥
 देव-द्विज-धन हरिती चोर, मातापितरांवरि जे शूर ॥
 गर्वें न गणिति साधू थोर, पातक घोर मज त्यांचें ॥ व्याधा० ॥ ४ ॥
 किंवा वधितां जीवहि लक्ष, जें अघ तें मज हो प्रत्यक्ष ॥
 देवा मनचि असो वा साक्ष, कीं विरूपाक्ष दुसरा हो ॥ व्याधा० ॥ ५ ॥

‘ हे ताता व्याधा, तूं मला आतां मारूं नकोस, क्षणभर मला सोड ! घरीं माझें बाळ वाट पाहत आहे, त्यावर करुणा कर आणि मला सोड ! मी जाऊन त्याला स्तन पाजून तत्काळ येतें. हे ताता, माझी ही आळ पुरीव ! मी जाऊन क्षणांत येतें; मी शपथ वाहतें, ऐक. मी खोटें बोलें, हें मनांत देखील आणूं नकोस आणि धनुष्यावरील बाण काढून घे. जे कोणी स्त्रीपुरुषांमध्ये वियोग घडवून आणितात किंवा जे कन्येशीं समागम करितात, त्यांना जें पातक लागतें, तें मी न आल्यास मला लागो ! जे देवब्राह्मणांचें धन चोरून नेतात, जे मातापित्यांवर शूरपणा दाखवून त्यांशीं द्वेष करितात, गर्वानें जे साधुजनांची गणना करित नाहीत, त्यांचें पाप मी न आल्यास मला लागो ! किंवा लक्षावधि जीवांचा संहार केल्यानें जें पातक लागतें, तें सर्व मला लागो ! हे देवा, मी बोलत आहे, ह्या गोष्टीला माझें एक मन किंवा दुसरा तो विरूपाक्ष शंकर हे साक्ष आहेत.’

आव्या—ऐसा धर्माधर्म ऐकोन, पारधी सद्गद बोले वचन ।

स्वस्थळा जाई जलपान करून, बाळासी स्तनपान देऊन येई ॥

ऐसें ऐकून मृगी लवलाह्यां, गेली जलप्राशन करुनियां ।

बाळा स्तनीं लावूनियां, तृप्त केलें तियेनें ॥

असा त्या हरिणीमुखानें धर्माधर्म ऐकून पारधी सद्गदित झाला व म्हणाला, ‘जलपान करून तूं गृहीं जा आणि आपल्या बाळास स्तनपान देऊन ये.’ असें त्या व्याधाचें भाषण ऐकून ती हरिणी जलप्राशन करून आपल्या गृहाला गेली आणि तिनें वत्साला स्तनपान देऊन त्याला तृप्त केलें.

आर्या—पहिली प्रसूत झाली दुसरी निजकांतशेज पावे ते ।

मग मृग म्हणे चलावें वचन दिलें त्या तसें जपावें तें ॥

केलें प्रयाण सकळीं धृति धरुनि मनीं अपार धीरांनीं ।

मरणोद्यत गेले हो तो आहे जेथ पारधी रानीं ॥

त्या मृगींपैकीं पहिली प्रसूत झाली; दुसरी आपल्या प्रियकराशीं कामसुख भोगून तृप्त झाली. मग मृग म्हणाला, 'चला; जें वचन आपण व्याधाला दिलें आहे, त्याप्रमाणें करण्यास आपण अवश्य जपलें पाहिजे.' मग त्या सर्वांनीं धीर धरून तेथून प्रयाण केलें आणि मरणाला तयार होऊन जेथें तो व्याध त्यांची वाट पाहात रानांत राहिला होता, तेथें तीं गेलीं.

आर्या — मृग त्यासि म्हणे व्याधा, आधीं तूं मज वधीं कृपा कर गा ।
म्हणती मृगी कृपाळा, आधीं करिं आमुची वपा करगा ॥

तेथें गेल्यावर तो हरिण व्याधाला म्हणाला, 'व्याधा, तूं कृपा कर आणि आधीं माझा वध कर !' त्यावर त्या हरिणी म्हणाल्या, 'हे कृपाळा, तूं आधीं आमचे प्राण हस्तगत करून घे पाहूं !' इतक्यांत ते सच्छील मृगशावक दीनवाणीनें त्या व्याधाला बोलले —

आर्या — ते सुस्वभाव शावक म्हणति अगा व्याधनायका माजी ।
तनु आधीं वधिं शिशुची स्थिति सोडुनि माय काय कामा जी ॥

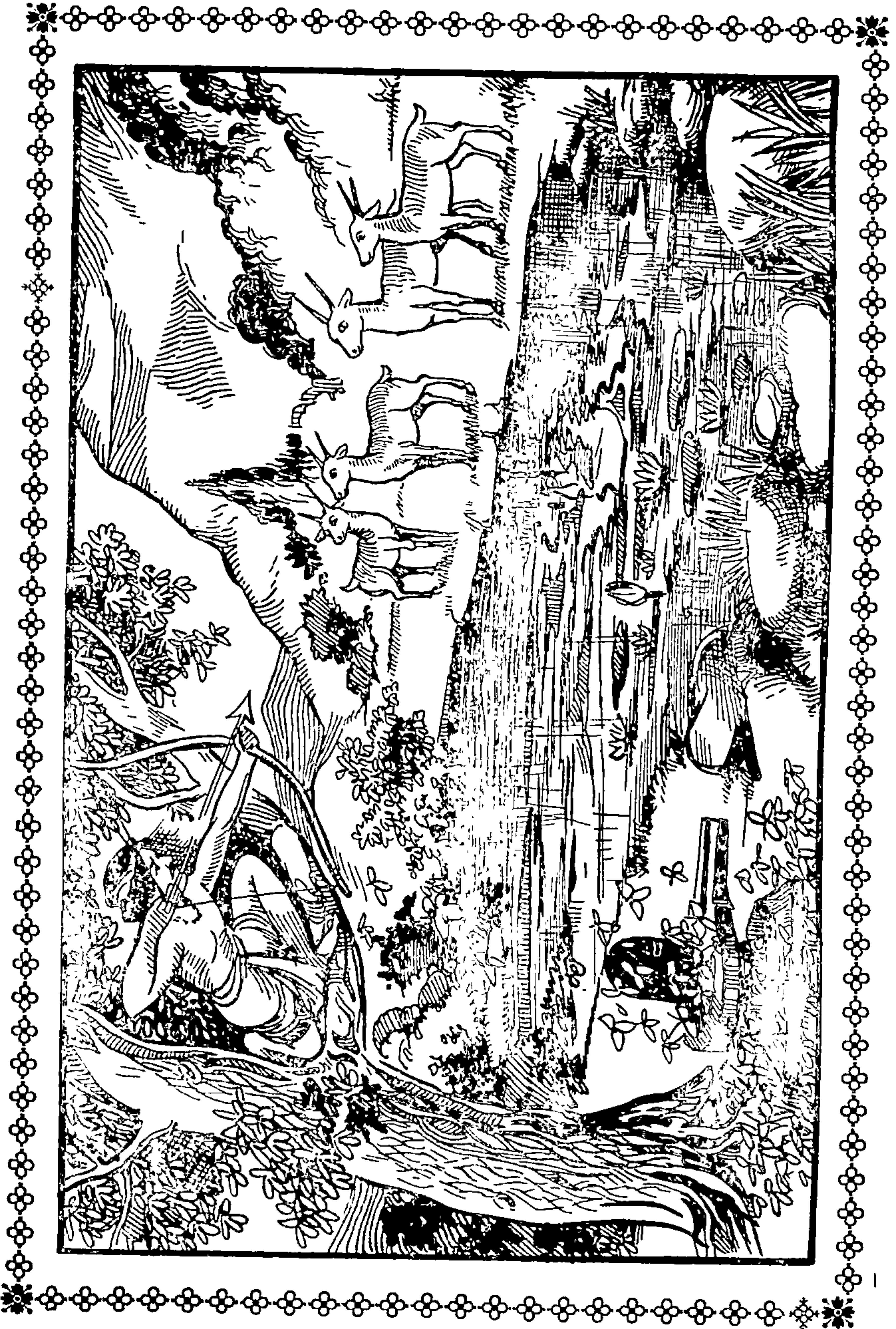
'हे व्याधनायका, तूं आधीं आमचा वध कर ! बालकाचा आईनें त्याग केला असतां त्याची स्थिति काय बरें होईल ?'

जोवी — त्यांचीं वचनें ऐकतां क्षणीं, व्याध सद्गद जाहला मनीं ।
अश्रुधारा लोटल्या नयनीं, लागे चरणीं तयांच्या ॥

त्यांचीं भाषणें ऐकतांच व्याध सद्गदित झाला आणि त्याच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या. त्यानें त्या मृगांच्या चरणांवर लोटांगण घातलें आणि म्हणाला—

सवाई — व्याध म्हणे तुम्हि धन्य कृतार्थचि बाध नसेचि कधीं सुकृता ।
साधकशोध्य अगाध सुबोधचि धर्मपथाहि अहो वदतां ॥
पातकसागर मी मृगघातक जोडुनि हात तुम्हां स्वहिता ।
प्रार्थुनियां म्हणतों तुम्हि सज्जन मज्जन माय तसेचि पिता ॥

'हे मृग हो, तुमचें जीवित धन्य आहे; तुम्ही कृतार्थ आहां; तुमच्या पुण्याला कधींही बाधा नाही. साधकांनीं शोधण्यास योग्य असा सुबोध धर्ममार्ग तुमच्या मुखानें आज मला एकावयास मिळाला. मी जणुं काय पातकसागरच आहे, म्हणून पशुहत्या करित असतो. तुम्हांला हात जोडितों आणि प्रार्थना करून सांगतो कीं, तुमची कृति सज्जनांसारखी असल्यामुळें तुम्ही मला आसांसारखे आहां, इतकेंच नव्हे, तर तुम्ही प्रत्यक्ष आईबापांसारखेच मला वाटतां !'

सवाई — पुत्रकलत्रहि मित्रअमित्र मृषाचि परंतु अजाणपणें,
व्यर्थ भरीं भरुनी मरणार्थ निरर्थक हा जन फार शिणे ।
काय अहो नरकाय मिळूनहि जाय उगें परमार्थिं सुणें,
श्रीशिवराजपदांबुज अंतरि नाठविलें कधिं मोहगुणें ॥

पुत्र, स्त्री, मित्र, शत्रु, हे सर्व संबंध खोटे आहेत ; तथापि अज्ञानानें विनाकारण भरीला पडून हा मनुष्य निरर्थक श्रम करून मरण मात्र ओढवून घेतो ! हाय हाय ! हा मनुष्यदेह प्राप्त होऊन परमार्थप्राप्तीविषयीं आमच्या हातून कांहींही घडलें नाहीं आणि मोहानें आमच्या अंतःकरणामध्यें कधींही त्या श्रीशंकराच्या पदकमलाचीही आठवण झाली नाहीं !

आर्या — यापरि पश्चात्तापें तप्त न त्यां व्याध सायका मारी ।
तैंचि तया स्वविमान प्रेयी आणावयासि कामारी ॥

ह्याप्रमाणें पश्चात्तापयुक्त होऊन त्या व्याधानें एकाही हरिणावर बाण सोडला नाहीं. तें पाहून कामशत्रु शंकरानें संतुष्ट होऊन त्या व्याधाला आणण्याकरितां आपलें विमान पाठविलें.

श्लोक — व्याध तो मग करी नमनातें, आठवूनि मदनोद्दमनातें ।
दार पुत्र धनही न मनातें, आणि जेंवि वमिल्या वमनातें ॥
नंतर त्या व्याधानें मनांत शंकराला आठवून त्याला नमन केलें. मग त्याच्या मनाला स्त्री, पुत्र, धनादि गोष्टी, मनुष्याच्या मनाला जसा ओकीचा कंटाळा येतो, तशा वाटूं लागल्या.

श्लोक — अहो स्पर्शतां स्पर्श देतो अयासी, सुवर्णत्व तैसं सुवर्णत्व यासी ।
दिलें शंकरें आत्मरूप प्रयासीं, मिळे कष्टतां जें महायोगियांसी ॥

ज्याप्रमाणें परिस मण्याचा स्पर्श झाला असतां लोखंडाचें सुवर्ण होतें, त्याप्रमाणें त्या सच्चरणनिष्ठ हरिणांच्या संगतीनें त्या व्याधाची शरीरकांति दिव्य झाली ! महायोग्यांना अत्यंत कष्टांनीं ज्या आत्मरूपाची प्राप्ति होते, तें रूप शंकरानें त्या व्याधाला दिलें !

आर्या — मग तो हरिणीशावकसहित हरिणराज दिव्य देहातें ।
पावे काय सुदुर्लभ तत्प्रणतां जरि महेश दे हातें ॥

मग तो मृगराज आपल्या त्या प्रिय हरिणी आणि बालकें ह्यांसह दिव्य देह पावला. श्रीशंकरच प्रसन्न होऊन शरणागतांना आपल्या हातानें देऊं लागले असतां

त्यांना दुर्लभ असैं काय आहे ? मग शिवगणांनीं त्या व्याधाला व मृगांना विमानांत बसवून कैलासाला नेलें. मग --

ओंवी — व्याध नेला शिवपदाप्रती, तारामंडळीं मृगें राहती ।
अद्यापि गगनीं झळकती, जन पाहती सर्व डोळां ॥

व्याध शिवपदाला गेला आणि तीं हरिणें तारामंडळांत राहूं लागलीं. अजूनही तीं आकाशांत झळकतांना सर्व लोकांच्या दृष्टीस पडतात.

तात्पर्य, त्या व्याधानें न समजून हेलनेनें जरी शिवाचें नामस्मरण केलें आणि वनांतील जनावरें दृष्टीस पडावीं म्हणून खुडलेल्या बिल्वदळांनीं जरी त्यास अकल्पित शिवार्चन घडलें, तथापि शंकरांनीं त्याचा उद्धार केला. ह्याकरितां सर्वांनीं आपली मुक्तता होण्यासाठीं कायावाचामनेंकरून श्रीशंकरांचें भजन करावें. म्हणून कवि म्हणतात —

भज भज भवजलधिमाजि मनुजा शिवाला ॥ इत्यादि ॥
हेचि दान दे गा देवा, तुझा विसर न व्हावा ॥ १ ॥
गुण गाईन आवडी, हेचि माझी सर्व जोडी ॥ २ ॥
नलगे मुक्ति धनसंपदा, संतसंग दे गा सदा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे गर्भवासीं, सुखें घालावें आम्हांसी ॥ ४ ॥
कायेन वाचा मनसैंद्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावात् ।
करोमि यद्यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पये तत् ॥
अच्युतं केशवं रामनारायणं कृष्णदामोदरं वासुदेवं हरिम् ॥
श्रीधरं माधवं गोपिकावल्लभं जानकीनायकं रामचंद्रं भजे ॥

पुंडलीकवरदा हरिविठ्ठल, पार्वतीपते हरहर महादेव,
सीताकांतस्मरण जयजय राम, श्रीगुरुदेव दत्त.

उषा—स्वयंवरारव्यान

पूर्वरंग

श्रीमन्महागणाधिपतये नमः, श्रीसरस्वत्यै नमः, श्रीगुरवे नमः ।

मंगलाचरण

श्लोक — स जयति सिन्धुरवदनो देवो यत्पादपङ्कजस्मरणम् ।
वासरमणिरिव तमसां राशीन्नाशयति विघ्नानाम् ॥
अविरलमदजलनिवहं भ्रमरकुलानीकसेवितकपोलम् ।
अभिमतफलदातारं कामेशं गणपतिं वन्दे ॥

या कुन्देन्दुतुषारहारधवला, या शुभ्रवस्त्रावृता ।
या वीणावरदण्डमण्डितकरा, या श्वेतपद्मासना ॥
या ब्रह्माच्युतशङ्करप्रभृतिभिर्देवैः सदा वन्दिता ।
सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा ॥

मूकं करोति वाचालं पङ्कं लङ्घयते गिरिम् ।

यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।

गुरुः साक्षात्परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

किंवा कित्येक हरिदास खालील पद्धतीनेही मंगलाचरण करितात. तें असें—

पद — जयजयरामकृष्ण हरी, जयजयरामकृष्ण हरी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
गोवर्धनधर गोपालनरत गोकुलसंकटहारी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
नवनीरदसम नवनीतप्रिय नवलविनोदविहारी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
दुर्वासोनुत दुःखविमोचक दुर्जनसंगमहारी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
शरणागत दीनां चरणीं नेई, करुणादृष्टिं निहारीं, जयजयरामकृष्ण हरी ॥

पद — बालकृष्णचरणीं लक्ष लागो रे, कीर्तनसंगें रंगांत देह वागो रे ॥
स्वरूपीं मन हें लावितां सौख्य आम्हां, कामक्रोधादिक जाती निजधामा ॥
सारासार वदविता सद्गुरुराय, मंगळधाम जीवन नरहरिपाय ॥
सद्रूप चिन्मय नारायणरूप ध्याऊं, तन्मय होउनी बलवंत प्रेमें गाऊं ॥

भजन — रामकृष्ण हरि जयजय रामकृष्ण हरि ॥

ह्याप्रमाणें मंगलाचरण झाल्यावर देवाला साष्टांग नमस्कार घालून श्रुवपद म्हणावें.

मूळ अभंग — देव वसे ज्याचे चिर्ती, त्याची घडावी संगती ॥ १ ॥
 हेंचि आवडतें मना, देवा पुरवावी वासना ॥ २ ॥
 होवो संतजनां भेटी, न हो अंगसंगतुटी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे जिणें, भलें संतसंघटणें ॥ ४ ॥

कीर्तनारंभीं तुकाराममहाराज म्हणतात, 'देवा, ज्या अनन्य भक्तांच्या अंतःकरणांत तुझी सर्वदा वस्ती आहे, त्यांचीच संगति मला घडावी.' साधूंची संगति जर भगवत्प्राप्तीकरितांच करावयाची तर त्या साधुसंगतीपेक्षां प्रत्यक्ष देवाचीच संगति कां मागितली नाहीं ? अशी शंका कोणी घेईल, तर त्यास भागवतकार सांगतात—

श्लोक — भजन्ति ये यथा देवान् देवा अपि तथैव तान् ।
 छायेव कर्मसचिवाः साधवो दीनवत्सलाः ॥

मनुष्याची छाया जशी बसलें असतां बसते व उठलें असतां उठते, तद्वत् देव, मनुष्य जितकें कर्म करितो, तितकेंच फल त्याला देतात; परंतु सत्पुरुषांचें तसें नाहीं. साधुपुरुष दीनवत्सल असतात. ते कोणाचें कांहीं न घेतां क्षणांत त्याला उच्च पदाला नेऊन पोंचवितात आणि देव कसा आहे, तर 'नादत्तमुपतिष्ठति,' घेतल्यावांचून कधींही देत नाहीं. गीतेंतच सांगितलें आहे—

श्लोक — ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
 मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥

जे मला ज्याप्रकारें भजतात, त्याप्रमाणें मीहि त्यांस भजतो— मानतो. म्हणून हे पार्था, मनुष्यें सर्वदा माझ्याच मार्गाचें, अनुकरण करित असतात. आतां साधुपुरुष कसे असतात, तर—

श्लोक — समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
 शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥

जे शत्रु आणि मित्र ह्या दोहींच्याही ठिकाणीं समान असतात, ज्यांना मान आणि अपमान सारखाच वाटत असतो, ज्यांना शीत, उष्ण, सुख, दुःख ह्यांची कल्पनाच नसते, जे निःसंग असतात, तेच सत्पुरुष होत. देव कर्मानुसार फळ देतो, तर साधुपुरुष केवळ दर्शनानेंच पवित्र करित असतो; म्हणून तुकारामबुवा म्हणतात—

देव वसे ज्याचे चिर्ती, त्याची घडावी संगति ॥ १ ॥
 हेंचि आवडतें मना, देवा पुरवावी वासना ॥ २ ॥

देवसमागमापेक्षां संतसमागमांत विशेष आहे, तो हाच कीं—

श्लोक — गंगा पापं शशी तापं दैन्यं कल्पतरुस्तथा ।
पापं तापं च दैन्यं च हन्ति साधुसमागमः ॥

गंगा पापाचा नाश करिते, चंद्र तापाचें निवारण करितो आणि कल्पतरु दैन्याचा संहार करितो; परंतु साधुसमागम पाप, ताप आणि दैन्य ह्या तिहींचेंही शमन करितो.

अभंग — पाप, ताप, दैन्य जाय उठाउठीं, जाहलिया भेटी हरिदासांची ॥१॥
ऐसें बळ नाहीं आणिकांचे अंगीं, तप, तीर्थ, जर्गीं दानव्रत ॥२॥

हरिदासांच्या - साधुपुरुषांच्या - संगतीनें पाप, ताप आणि दैन्य ह्यांचा तत्काल नाश होत असतो. अशा प्रकारचें सामर्थ्य जगांत दुसऱ्या कोणाच्याही ठिकाणीं नाहीं. मग तें तप असो, तीर्थ असो, दान असो किंवा एखादें व्रत असो. देवांकडून फल मिळतें, तें काळानें व सायासानें मिळत असतें. भागवतांत सांगितलें आहे कीं—

श्लोक — न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ।
ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥

ह्याचें भाषांतर प्राकृतांत मयूरपंतांनीं केलें आहे, तें—

आर्या — देती फल बहु दिवसां देव शिलाकाष्ठ मृण्मय प्रणतां ।
जलमय तीर्थेहि तशीं संतचि फलती ' नमोस्तु ' तें म्हणतां ॥

साधुपुरुष केवळ दर्शनानेंच - ' नमोऽस्तु ' म्हणतांच - पवित्र करतात, त्याप्रमाणें जलमय तीर्थे किंवा काष्ठपाषाणमृत्तिकादि मूर्ति करित नाहीत, त्यांना पवित्र करण्यास फार काळ लागत असतो. असा संतमहिमा आहे, त्याचें वर्णन कोटवर करणार ?

पद — संत दयाळु कसे, राजा रंक जयां सरिसे ॥ हो राजा० ॥ ध्रु० ॥
देउनि भेटी निरसिति माया,
नेउनि बसविति निजपदठायी ॥ संत दयाळु० ॥ १ ॥
श्रवणीं पाजिती अमृतवाणी,
नयनीं दाविती चिन्मयखाणी ॥ संत दयाळु० ॥ २ ॥

साधुपुरुष राजा आणि रंक ह्यांना सारखेच समजतात. हा राजा, तेन्हां ह्याचा अधिक आदर करावा आणि हा रंक आहे, त्याला जवळही करूं नये, असा भेदभाव त्यांच्या अंतःकरणांत कधीही येत नाही. संत भेट देऊन मायेचें निरसन

करितात आणि आत्मपदाच्या टिकाणीं नेऊन बसवितात. ते सदोदित आम्हांला अमृतमय वाणी ऐकवितात, तसेंच आमच्या डोळ्यांनाहि चित्स्वरूप दाखवितात. म्हणून तुकाराम महाराज म्हणतात —

देव वसे ज्याचे चित्तीं, त्याची घडावी संगती ॥
हेंचि आवडतें मना, देवा पुरवावी वासना ॥
होवो संतजनां भेटी, न हो अंगसंगतुटी ॥

हे देवा, मला सदासर्वदा सज्जनांचा सहवास दे ! त्यांच्या समागमांत कधीं खळ पडूं देऊं नकोस ! त्यांच्या अंतःकरणांत सदा देवाची वसति आहे म्हणून ही माझी आवड तूं पुरीव ! देवा, निदान मला सज्जनांच्या संगतीं सात पावलें तरी बरोबर चालण्याचें भाग्य दे. सज्जनांबरोबर सात पावलें चालण्याचें माहात्म्य मुक्तेश्वर सांगतात —

ओंवी — सात पावलें सत्संगती, चालतां अनुग्रह सहजस्थिती ।
सप्त जन्मांचीं सुनिश्चितीं, परिहरती दुष्ट कर्मे ॥

सज्जनांबरोबर सात पावलें चालल्यानें सहजच त्यांच्या अनुग्रहाची प्राप्ति होते आणि सात जन्मींचीं दुष्ट कर्मे—मग तीं कितीहि भयंकर असोत—त्यांचा परिहार त्वरित होतो. म्हणून तुकाराम महाराज म्हणतात —

होवो संतजनां भेटी, न हो अंगसंगतुटी ॥

हे परमेश्वरा, मला सर्वदा संतजनसमागम दे, त्यांच्या समागमांत तूट कधींहि पडूं देऊं नकोस. कारण, सज्जनसंगतीनें दुर्जनांस साधुपण येईल, परंतु दुर्जनसमागमाने संतजनांना दुर्जनत्व केव्हांहि प्राप्त होत नाहीं. एक कवि म्हणतो —

श्लोक — सत्संगात् भवति हि साधुता खलानाम्,
साधूनां न हि खलसंगमात् खलत्वम् ।
आमोदं कुसुमभवं मृदेव धत्ते,
मृदंधं न हि कुसुमानि धारयन्ति ॥

ह्याचें भाषांतर एका कवीनें प्राकृतांत केलें आहे, तें असें —

दिंडी — खला येतें साधुत्व साधुसंगें, दुष्टसंगें साधुत्व तें न भंगे ।
पुष्पसंगें मातीस वास लागे, मृत्तिकेचा पुष्पांत गुण न वागे ॥

खळाला साधुसंगतीनें साधुत्व येतें, परंतु दुष्टसंगांत साधुपणाचा भंग कधीं

होत नसतो. पुष्पाच्या संगतींत मातीला सुवास येतो, परंतु त्या पुष्पाला मातीचा गंध कधींहि येत नसतो. जसा चांगला वाईट समागम घडेल, तसे चांगले वाईट गुण लागतात. पशुपक्ष्यादिकांसहि संगतीचें फल लागतें, मग मनुष्यांस तें सहज लागेल, ह्यांत नवल नाही. ह्यासंबंधें एक गोष्ट सांगतों. कोणी गृहस्थानें उत्तम प्रकारचे दोन सुंदर आणि सुलक्षण पोपट आणून राजास अर्पण केले. त्यांतील एक राजानें आपल्या पुराणिकबुवांस दान दिला आणि दुसरा एका फकिरास नजर केला. उभयतांनीं त्यांस आपापले घरीं नेलें आणि पिंजऱ्यांत ठेवून अल्पकाळांतच त्यांस बोलकें केलें. पुराणिकबुवांकडील पोपट विनययुक्त गीर्वाणवाणी शिकला. तेथें शास्त्री, पंडित विद्वज्जनांचीं सयुक्तिक भाषणें श्रवणांत आलीं, त्याप्रमाणें तोहि बोलूं लागला. फकिराकडील पोपटानें यवनांचीं उद्धट भाषणें वरचेवर श्रवण केल्यानें, तोहि तींच बोलूं लागला. कांहीं दिवसांनीं राजाला स्मरण होऊन ते पोपट कसे काय बोलके झाले आहेत, हें पाहावें अशी इच्छा त्याला झाली आणि तो प्रथमतः फकिराकडे गेला. त्या वेळीं फकीर भिक्षा मागण्याकरितां गेला होता आणि त्या दरग्यांत पोपटाशिवाय कोणीहि नव्हतें. राजा दरग्यांत शिरतांच पोपट म्हणतो, 'कौन लबाड आदमी अंदर चला है ?' हें ऐकून राजा क्रोधाविष्ट झाला आणि माघारा फिरून पुराणिकबुवांचे घरीं गेला. तों पुराणिकबुवा नुकतेंच भोजन करून अंतर्गृहांत वामकुशी घेत होते. ओसरीवर पिंजऱ्यांत पोपट मात्र होता. राजा येतांच पोपट त्यास आदरपूर्वक म्हणाला, 'महाराज, आंगंतव्यम्, आंगंतव्यम् (यावें, यावें), आसनावर लोडारीं टेंकून बसावें; पुराणिकबुवा निद्रिस्थ आहेत. उदक पाहिजे असल्यास आणवितों, क्षणभर बसावें, यजमान लवकरच उठतील. तसेंच जरूरीचें काम असल्यास त्यांस उठवून आणितों.' इत्यादि नम्रतेचीं आदरपूर्वक गोड भाषणें ऐकून राजास मोठा आनंद झाला आणि तो तसाच कचेरींत येऊन बसला. त्यानें त्या दोनहि पोपटांस कचेरींत आणविलें आणि प्रधानास म्हटलें, 'हा पुराणिकबुवांकडील पोपट परम चतुर आहे. त्यानें माझा आदरसत्कार उत्तम प्रकारें केला. हा दुसरा फकिराकडील पोपट मात्र परम नष्ट आहे. ह्यानें मला दुर्वाक्यें बोलून अपमानिलें. ह्यास्तव ह्या पोपटाचा शिरच्छेद अवश्य त्वरित करावा.' ह्या प्रकारें राजाचें भाषण ऐकून पुराणिकबुवांकडील पोपट म्हणाला, 'महाराज, आपण अत्यंत सत्यवादी, न्याय्य रीतीनें वागणारे आणि परम कृपावंत आहां. म्हणून माझें भाषण प्रथमतः ऐकावें आणि मग वाटेल तसें वर्तावें. हे राजा —

श्लोक — गवाशनानां स शृणोति वाक्यम्, अहं हि राजन् विदुषां वचांसि ॥
न तस्य दोषो न च मद्गुणो वा, संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति ॥

‘ ह्यांत त्या पोपटाचा कांहीं दोष किंवा माझा कांहीं गुण आहे, असें नाहीं. हें सारें समागमाचें फळ आहे. तो पोपट गोमांसभक्षक यवनांचीं दुर्वाक्यें शिकला आणि मी विद्वज्जनांचीं चातुर्ययुक्त गोड भाषणें श्रवण केलीं. हा सारा समागमाचा परिणाम आहे. जशी चांगली वाईट संगति जडते, त्याप्रमाणेंच चांगले वाईट गुण मनुष्याला लागत असतात. ह्यांत त्या पोपटाचा कांहींहि अपराध नाहीं. म्हणून त्याचा वध करणें योग्य नव्हे. ’ ह्या प्रकारचें त्याचें भाषण ऐकून राजाला आनंद झाला. सारांश, मन हें मदोन्मत्त गजासारखें धांवत असतें, म्हणून त्याला ज्ञानांकुशानेंच वरचेवर टोंचलें असतां तें निश्चल राहतें. ज्ञानप्राप्ति झाल्यावर मनुष्याला भ्रम होत नसतो. ह्या जगामध्यें कांता आणि धन अशा दोन प्रकारचे भ्रम ब्रह्मदेवानें निर्माण केले आहेत.

श्लोक — वेधा द्वेधा भ्रमं चक्रे कांतासु कनकेषु च ।

तासु तेष्वप्यनासक्तः साक्षाद्भर्गो नराकृतिः ॥

त्यांच्या ठिकाणीं अनासक्त होऊन जो व्यवहारांत वागतो, तो मनुष्य नव्हे, तर साक्षात् नराकृति ईश्वरच होय. ह्याला उत्तम उदाहरण म्हटलें म्हणजे श्रीरामाचा बंधु जो लक्ष्मण त्याचें देतां येईल. जानकीचा आणि लक्ष्मणाचा अत्यंत निकट सहवास असूनहि जानकीचें स्वरूप कसें आहे, हें लक्ष्मणानें दृष्टीनें कधींहि पाहिलें नव्हतें, ह्याची परीक्षा रामचंद्रास होण्याचें कारण सहजीं घडलें. जानकीस रावण अंतरिक्षमार्गानें नेत असतां ऋष्यमूक पर्वतावर तिनें वानरांस पाहिलें आणि आपल्या अंगावरील सर्व दागिने काढून ते वानरांपुढें टाकिले. पुढें त्या वानरांची आणि श्रीरामचंद्राची गांठ पडली असतां त्यांनीं ते अलंकार सीतेचेच असावे, अशा समजुतीनें रामापुढें टाकिले. रामानें ते अलंकार सीतेचेच असल्याचें ओळखलें आणि विशेष ओळख पटावी म्हणून लक्ष्मणासहि ते दाखविले. तेव्हां लक्ष्मणानें दिलेलें उत्तर त्याच्या विरागशीलतेचें उत्तम द्योतक आहे. तें असें —

श्लोक — नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुंडले ।

नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवंदनात् ॥

‘ सीता मातेचीं केयूरे किंवा कुंडले ह्यांची ओळख मला पटण्यासारखी नाहीं. प्रत्यहीं चरणवंदनाचे योगानें तिचीं नूपुरें मात्र माझ्या दृष्टीस पडत असत. हीं नूपुरें तींच होत. ’ धन्य त्या लक्ष्मणाची कीं, एवढा निकट संबंध असून ज्यानें एकवारहि वर मान करून सीतेचें मुखावलोकन केलें नाहीं ! अशी स्थिति होण्यास कारण म्हणजे एक सत्समागम आणि नित्यशः त्या संतांच्या मुखांतून निघालेल्या अमृतवाणीचें श्रवण हेंच होय. मोरोपंत केकावलींत परमेश्वराकडे मागतात —

श्लोक — सुसंगति सदा घडो, सुजनवाक्य कार्नीं पडो,
कलंक मतिचा झडो, विषय सर्वथा नावडो ।
सदंघ्रिकमलीं दडो, मुरडितां हटानें अडो,
वियोग घडतां रडो, मन भवच्चरित्रीं जडो ॥

‘ देवा, मला निरंतर सुसंगति घडो, मला सर्वदा साधुजनांचा सदुपदेश ऐका-
वयास मिळो, माझ्या बुद्धीला जो पातकाचा डाग असेल तो त्या सत्पुरुषोपदेश-
श्रवणानें नाहीसा होवो, ऐहिक भोग्य पदार्थांचे ठिकाणीं माझी आसक्ति कदापि
असूं नये, माझें मन साधूंच्या चरणकमलांचा आश्रय करून राहो, त्याला कोणीं
(विषयवासनेनें) मार्गे परतविण्याचा यत्न केला असतां तें तेथेंच अडून राहो,
साधूंच्या चरणांचा वियोग घडला असतां, तें दुःखित होवो आणि सदोदित
तुमच्या किंवा तुमच्या भक्तांच्या कथेंत आसक्त होवो.’ संगति करावयाची ती
साधूंचीच करावी, इतरांची कधींहि करूं नये.

श्लोक — संगः सर्वात्मना त्याज्यः स चेत्यक्तुं न शक्यते ।
स च सत्सु विधातव्यः संतः संगस्य भेषजम् ॥

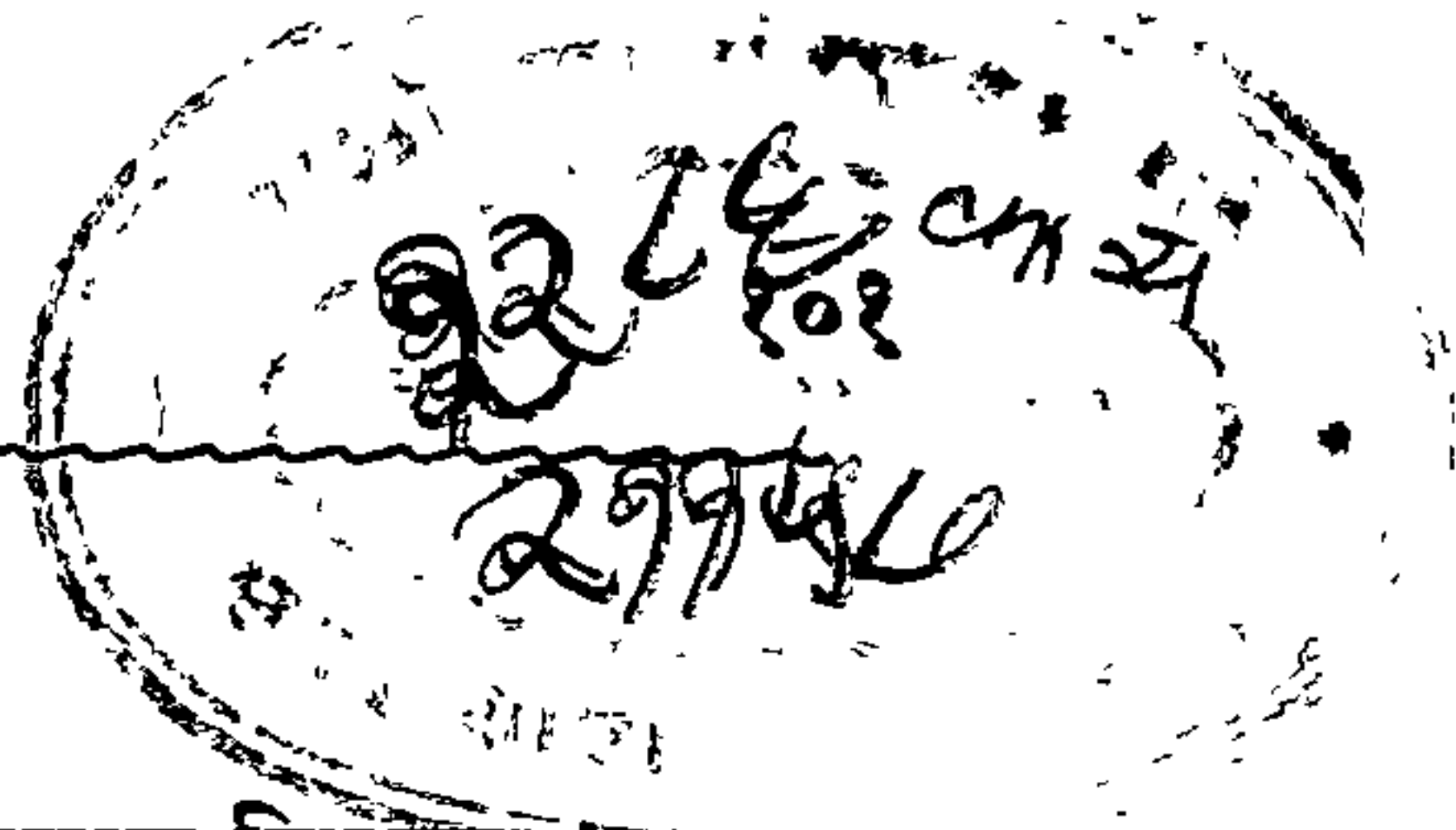
संगाचा निश्चयानें त्याग करावा. असें करणें शक्य नसेल, तर सत्संगच करावा.
कारण संत हें संगदोषावरील औषधच होय. संतसमागमावांचून आपलें जिणें
व्यर्थ होय.

पद — संगत सज्जनसों करिये, कपटी लोकनसों डरिये ॥ संगत० ॥ ध्रु० ॥
क्या नफा दुर्जनके संगत, छोडकर दूर रहिये ॥ संगत० ॥
मानपुरी प्रभु अंतर निर्मल श्रवणमननसों धरिये ॥ संगत० ॥

सज्जनांची संगति धरावी, कपटी लोकांना भिऊन वागावें, दुर्जनांच्या संगतींत
काय फायदा ? त्यांची संगति सोडून दूर राहावें. मानपुरी प्रभु सांगतात कीं, आपलें
मन निर्मल ठेवावें आणि सदासर्वदा श्रवण आणि मनन ह्यांमध्ये आसक्त होऊन
राहावें. संतांच्या संगतींत घालविलेले आयुष्य उत्तम होय. म्हणून तुकाराम
महाराज म्हणतात —

तुका म्हणे जिणें, भलें संतसंघटणें ॥

बाणासुराची कन्या उषा हिला बाणाच्या इच्छेनुसार वागल्यानें एखाद्या सार्व-
भौम राजाचें पत्नीत्व प्राप्त झालें असतें, परंतु ती इच्छा सोडून श्रीकृष्ण प्रभूला
प्रिय अशाचा नित्यशः आपणाला आश्रय घडावा, ह्यास्तव तिनें कृष्णाचा नातू
जो अनिरुद्ध त्याला मोठ्या प्रयासानें वरिलें, हा कथाभाग कवि वर्णन करितात.

उत्तररंग

ओंव्या — वंदूनियां श्रीकृष्णचरणां, सांगेन रसाळ निरूपणा-
जें श्रवण करितां जाणा, दुरितें अगाध नासती ॥
बलिपुत्र बाणासुर विख्यात, प्रतापी सहस्रभुजामंडित ।
जो महाशैव निष्ठावंत, शोणितपुरींत राज्य करी ॥

श्रीकृष्णाचे चरणांला वंदन करून, मी आतां एक रसाळ आख्यान कथन करितों.
तें ऐकल्यानें मोठमोठीं पापें नष्ट होतात. बलिपुत्र बाणासुरनामक दैत्य मोठा विख्यात
परम पराक्रमी, सहस्रभुजामंडित, महानिष्ठावंत शैव असून तो शोणितपुरीमध्ये
राज्य करीत असे.

श्लोक — कैलासाप्रति आदरें असुर तो माध्याह्नकालीं सदा,
वैसूनी नभयानिं जात हर्षेण पूजूं पिनाकीपदां ।
त्याची नंदिनी जे उषा प्रिय तथा ते त्याचिये संगतीं,
गेली एक दिनीं शिवार्चन करूं उल्लासचित्तें अती ॥

तो असुर प्रत्येक दिवशीं माध्याह्नसमयीं विमानमार्गेणें कैलासाला जाऊन मोठ्या
हर्षानें शंकराची पूजा करीस असे. त्याला उषा नांवाची कन्या असून तिजवर त्याचें
अत्यंत प्रेम होतें. ती एके दिवशीं पित्याबरोबर मोठ्या उल्लासानें शंकराचें पूजन
करण्याच्या निमित्तानें कैलासाला गेली.

श्लोक — तों तेथें शिवपार्वती उभयतां अत्यादरें क्रीडती,
सारीपाट सुरेख रम्य बरवा पाहे उषा त्यांप्रती ।
तेव्हां ते मनिं सौख्य मानुनि म्हणे भर्त्यासर्वें मी अशी,
क्रीडाकौतुक कें करीन म्हणुनी चिंतीतसे मानसीं ॥

उषा तेथें जाऊन पाहाते तों तेथें शिवपार्वती हीं दोघें मोठ्या आदरानें सारीपाट
उत्तम प्रकारें खेळत आहेत, असें तिच्या दृष्टीस पडलें. तें त्याचें सौख्य मनांत
आणून 'आपणहि भर्त्यासंगतीं अशीच क्रीडा करीत केव्हां बसूं,' असें उषेला
वाटलें आणि तेंच चिंतन तिच्या मनांत चालूं लागलें.

श्लोक — जाणूनि हृद्गत तिचें मनिं अंबिका ते,
बोले प्रसन्नवदनें मग बाणजेतें ।
त्वां वांचिलें मनिं तशा सुगुणी पतीतें,
वेगेंचि पावसि असा वर देई तीतें ॥

उषेच्या मनांतील उद्देश पार्वतीनें ओळखून प्रसन्न वदनानें ती तिला म्हणाली, 'तूं जशा सुगुणी पतीची इच्छा करीत आहेस, तसा पति तुला लवकर प्राप्त होईल.

आर्या — शुक्लीं राधद्वादशिं स्वप्नीं ज्या देखशील पुरुषवरा ।
वरिशील निश्चये त्या देइ उषेसी अशा उमा सुवरा ॥

हे उषे, वैशाख शुक्ल द्वादशीला जो पुरुषश्रेष्ठ तूं स्वप्नांत पाहशील, त्यालाच तूं निश्चयपूर्वक वरिशील', असा उत्तम वर पार्वतीनें त्या उषेला दिला.

साकी — शंकरजीका पूजन करके वान कहे प्रभुजीको ।
मोकूं भुजका भार होत देव वीर बडा जुद्धनको ॥

इकडे बाणासुरानें शंकराचें पूजन करून त्याची प्रार्थना केली कीं, 'हे शंकरा, मला ह्या भुजांचा भार होत आहे, तर तो हलका करण्यासाठीं कोणी तरी मोठा पराक्रमी वीर मजशीं युद्ध करील, असा वर मला दे.'

साकी — शंभु कहे जव तेरे रथका ध्वज नीचे गिरजावे ।
बडा वीर तव आकर कुटिला तेरा गर्व हरावे ॥

त्या वेळीं शंकरांनीं बाणासुराला सांगितलें कीं, 'हे बाणा, जेव्हां तुझ्या रथाचा ध्वज खालीं कोसळून पडेल, तेव्हां कोणीतरी मोठा वीर येऊन, हे कुटिला, तुझा गर्व हरण करील.'

श्लोक — वैशाखीं तिथि द्वादशी त्वरित ये जे शुक्लपक्षीं पहा,
स्वप्नीं त्या रजनीं उषा पुरुष तो पाहे प्रतापी महा ।
रूप सुंदर दिव्य कोमल तनू पाहनि आनंदली,
होतां जागृत मंचकीं न दिसतां दुःखानळें पोळली ॥

उषेला पार्वतीनें सांगितल्याप्रमाणें वैशाख शुक्ल द्वादशी त्वरित आली, त्या रात्रीं उषेला स्वप्न पडून त्यांत एक मोठा प्रतापी पुरुष आपल्या मंचकावर बसलेला तिच्या दृष्टीस पडला. तो रूपानें अत्यंत सुंदर होता. त्याची ती दिव्य आणि कोमल तनु पाहून उषेला मोठा आनंद झाला. थोड्याच वेळानें ती जागृत झाली आणि पाहते तों तो पुरुष मंचकावर तिला न दिसल्यामुळें ती दुःखाग्नीनें अगदीं होरपळून गेली.

छंद — स्मरुनियां पतीसंगिंच्या सुखा, विरहव्याकुला होय ते उषा ।
द्वारिं येउनि पतिस पाहते, दीनभाषणें करुनि वाहते ॥

पतिसमागमांतील सुखाचें स्मरण होऊन, ती उषा अत्यंत विरहव्याकुळ होऊन

बैशाखीं तिथि द्वादशी त्वरित ये जे शुक्लपक्षीं पहा, स्वमीं त्या रजनीं उषा पुरुष तो पाहे प्रतापी महा ।

गेली. द्वारकेशीं येऊन ती वारंवार आपल्या पतीला शोधूं लागली आणि तेथें तो नाही, असें आढळून आल्यावर ती करुणायुक्त वाणीनें बोलूं लागली —

ओंवी — सखी तियेची जिवलग देखा, नाम जियेचें सुचित्ररेखा ।
काकुळती तिस येऊन उषा, दीनमुखें विनवी ॥

त्या उषेची कोणी एक सुचित्ररेखा नांवाची जिवलग मैत्रीण होती. अगदीं काकुळतीस येऊन उषेनें अति दीनपणानें तिला विनविलें —

पद—सखये दाखविं प्राणपती, जिव हा जातो कीं सखये ॥ ध्रु० ॥

सुंदर मन्मथरूपें जाण, साजत मेघाऐसा वर्ण ।

त्यावर ओंवाळिन हा प्राण, शोधून आण त्वरित गडे ॥ सखये० ॥

सुखसेजेवरि मंदिरांत, बोलत होतें आनंदांत ।

आतां न दिसे तो सद्नांत, सांगें मात मज त्याची ॥ सखये० ॥

जगदंबेनें वर दिधला, तैसा योग असे घडला ।

परि तो आतां गे मजला, होइल प्राप्त केंवि तरी ॥ सखये दाखविं० ॥

‘सखे चित्ररेखे, माझा जीव चालला, सखे माझ्या प्राणपतीला दाखीव ! तो मदनासारखा सुंदर आहे; मेघासारखा श्यामवर्ण आहे; त्यावरून माझे प्राण मी ओंवाळून टाकीन. गडे चित्ररेखे, तूं त्याला त्वरित शोधून आण पाहूं ! मी सुख-शय्येवर ज्याच्याशीं आनंदांत बोलत बसलें होव्यें, तो पुरुष आतां सद्नांत मला दिसत नाही; त्याची वार्ता मला तूं सांग ! श्रीजगदंबेनें वर दिल्याप्रमाणें सर्व योग घडून आला; परंतु तो स्वप्नांत दिसलेला पुरुष मला आतां कसा प्राप्त होणार ? गडे, तूंच आतां त्याला मला दाखीव !’

ओंवी — विरहें व्याकुळ पडली उषा, सांगातीण धांवली चित्ररेखा । :

सावध करुनी नृपकन्यका, म्हणे यत्न एक दिसतसे ॥

विरहानें उषा अत्यंत व्याकुळ होऊन गेली, तें पाहून तिची मैत्रीण चित्ररेखा धांवून आली. तिनें त्या नृपकन्या उषेला सावध केलें आणि म्हटलें, ‘आतां ह्या गोष्टीला मला एक उपाय दिसत आहे.’

ओंवी — नारदसद्गुरुकृपेंकरून, मज त्रिलोकींचें ज्ञान जाण ।

चित्रें लिहून दाखवितें संपूर्ण, त्यांत ओळख पति तुझा ॥

नारदगुरुच्या कृपेंकरून मला तीनहि लोकांचें ज्ञान आहे. तुला तीनहि लोकींच्या प्रसिद्ध व वीर पुरुषांचीं चित्रें काढून दाखवितें. त्यांतून तूं आपला पति ओळखून काढ !

कटाव — भिंती लेपुनि शुभ्र पवित्रें, रंगें भरलीं अनेक पात्रें ।
 मग ती काढित सुंदर चित्रें, जीं जीं निर्मिळीं श्रीपतिपुत्रें ।
 गणेश नारद प्रथम काढिले, आरंभीं ते उभय वंदिले ।
 ब्रह्मा विष्णु रुद्र दाविले, लोकपाल ते अष्टहि लिहिले ।
 सहपरिवारें देव रेखिले, गंधर्वादिक सर्वहि कथिले ।
 शेष वासुकी आदिकरुनी, रसातळींचे दावी लिहुनी ।
 भूमंडळिंचे भूप लोचनीं, पाहतां परि तो न दिसे अपवनीं ।
 मग ती काढित पुरी द्वारका, प्रथम रेखिलें यदूनायका ।
 पुत्रपौत्रादि यादव जे कां, अनिरुद्धासि पाहतां देखा ।
 उषा तल्लीन झाली, चित्ररेखा आनंदली ॥

भिंतींना चुना लावून त्या स्वच्छ, शुभ्र व पवित्र केल्या; अनेक पात्रें रंगांनीं भरून ठेवलीं आणि मग ब्रह्मदेवानें जीं जीं पुरुषरत्नें निर्माण केलीं, तीं तीं चित्ररूपानें काढण्यास चित्ररेखेनें आरंभ केला. प्रथम तिनें गणेश व नारद ह्यांचीं चित्रे काढून त्यांना वंदन केलें. नंतर ब्रह्मा, विष्णु आणि रुद्र ह्यांना दाखविलें; ह्यापुढें आठहि लोकपाल, पुढें सहपरिवार देव, त्यांमागून सर्व गंधर्वादिक, त्यानंतर रसातळींचे शेष-वासुकी इत्यादि नाग काढून दाखविले. नंतर भूमंडळावरील सर्व राजे काढून दाखविले, परंतु उषेला स्वप्नांतील पुरुष दृष्टीस पडला नाही. मग चित्ररेखेनें द्वारकापुरी काढिली. तींत प्रथमतः पुत्रपौत्रादि यादवांसह यदुनायक कृष्णाला रेखिलें, त्यांत अनिरुद्ध उषेच्या दृष्टीला पडतांच ती अगदीं तल्लीन होऊन गेली आणि चित्ररेखेलाहि आपले श्रम सफल झाल्याचें पाहून आनंद झाला.

श्लोक—तदा चित्ररेखा म्हणे त्या उषेसी, त्वरें आणितें मे तुझ्या मी पतीसी ।

म्हणूनी असें ऊर्ध्वपंथेंचि ती ये, क्रमूनी पथा शीघ्र द्वारावतीये ॥

त्या वेळीं चित्ररेखा उषेला म्हणाली, 'सखे, तुझ्या पतीला मी आतां शीघ्र जाऊन आणितें.' असें म्हणून ती आकाशमार्गे निघाली आणि अशा रीतीनें मार्गक्रमण करून लवकरच द्वारकेला आली.

श्लोक — पंथीं नारद भेटुनी गुज कथी रक्षावया हे पुरी ।

हिंडे मे भंवतें सुचक्रक तसें जाऊं न दे अंतरीं ।

घालीतां मग आण देइल पथा घे मंत्र हा मोहिनी;

टाकी कामसुतावरी मग करी तैसीच ते येउनी ॥

वाटेंत तिला नारदमुनि भेटून त्यांनीं एक गुह्य तिला सांगितलें. तें असें कीं, ह्या पुरीचे रक्षणार्थ हिच्यासभोंवतीं सुदर्शन चक्र सर्वदा फिरत असतें. तें आंत

कोणालाहि जाऊं देत नसतें. तूं त्याकडे कांहीं आण वाहशील, तर तें तुला आंत सोडील. हा माझा मोहिनीमंत्र घे आणि त्याचा प्रयोग त्या मदनपुत्रावर कर.' त्या चित्ररेखेनें द्वारकेंत येऊन नारदांच्या सांगण्याप्रमाणें सर्व केलें.

आर्या — मंचकसहिता घेउनि अनिरुद्धा पातली सखीसदनीं ।
मोहन काढुन कथिलें झालें जें वृत्त तें तथा भवनीं ॥

त्या चित्ररेखेनें मंचकासहित अनिरुद्धाला उचलून आपली जी मैत्रीण उषा तिच्या मंदिरांत घेऊन आली आणि मोहनास्र काढून द्वारकेंतील सर्व वृत्त त्याला निवेदन केलें.

साक्री — गंधर्व व्याहा करके देखो गुप्त रखें मंदिरमों ।
अर्धा वरस तो होगये वैसे गर्भ धरे उदरमों ॥

चित्ररेखेनें त्या दोघांचा गांधर्वविधीनें विवाह लावून त्या अनिरुद्धाला उषेच्या मंदिरांत गुप्त ठेवले. असें अर्ध वर्ष निघून गेलें आणि उषा गर्भवती राहिली.

साक्री — जननीको तव खबर लगी सो कहदे असुरा बाना ।
सुनकर सो तव क्रुद्ध होयसे आग्या करत परधाना ॥

उषा गर्भवती जाहल्याची गोष्ट हळूहळू तिच्या मातेच्या कानांवर गेली आणि तिनें तें वृत्त आपल्या पतीला—बाणासुराला—कळविलें. तें ऐकतांच बाणासुर अत्यंत क्रुद्ध झाला आणि त्यानें आपल्या प्रधानाला तत्काल आज्ञा केली—

साक्री — उषामहेलमों चोर छपा है उनको परको जाके ।
त्वरित अखो सैन्य उठावे मंदिर घेरत तुम आके ॥

‘ उषेच्या मंदिरांत कोणी चोर लपून राहिला आहे, त्याला जाऊन पकडा. तुम्ही सर्व सैन्य घेऊन तिच्या त्या मंदिराला वेढा घाला. ’

छंद — घावरे उषा सैन्य देखुनी, पतिपदांबुजा लागे येउनी ।
म्हणत नष्ट मी वैरिणी महा, पाडिलें तुम्हां संकटीं अहा ॥
मजनिमित्त हा घात मांडिला, मरण कां तरी येइना मला ।
वदुनियां असें फार रोदते, टाकुनी वपु महिस लोळते ॥

सैन्य पाहून उषा घाबरून गेली. पतीच्या पायांवर लोळण घालून ती म्हणाली, ‘ मी नष्ट असून आपली मोठी वैरीण आहे, मी आपणांला घोर संकटांत घातले आहे. माझ्यामुळेच हा आज सर्व अनर्थ ओढवला आहे, आतां मला मरण आलें तर बरें होईल. तें कां बरें येत नाही?’ असें बोलून उषा रडूं लागली आणि जमिनीवर शरीर टाकून लोळूं लागली.

पद — नष्ट अपराधी, मीं केला थोर घात ॥ नष्ट० ॥ ध्रु० ॥
 कोणा न कळतां तुम्हां आणियलें येथें ।
 ठेविलें गुप्त सदनांत, नष्ट अपराधी० ॥ १ ॥
 आतां कोण द्वारके सांगेल जाउनी ।
 करितील शोक माय तात, नष्ट अपराधी० ॥ २ ॥
 मज वेगें मारुनी जावें जी आधीं ।
 सुख मसीं वाटे अति, नष्ट अपराधी० ॥ ३ ॥

‘प्राणनाथ, मी खरोखरच नष्ट अपराधी आहे. माझ्यामुळेच हा थोर अनर्थ उद्भवला आहे. कोणालाहि न कळत मी तुम्हांला येथें आणवून गुप्त सदनांत ठेविलें; त्यामुळे हें संकट आलें. हाय हाय ! मी नष्ट अपराधी आहे ! आतां द्वारकेला जाऊन हें वर्तमान तेथें कोण बरें सांगेल ? आपले वडील आणि माता हा समाचार ऐकून शोक करित बसतील ! देवा, मीच नष्ट अपराधी आहे ! प्राणनाथ, आपण आतां आधीं माझा वध करावा आणि जावें; असें केल्यानेच मला सुख वाटेल. मी खरोखरच मोठी नष्ट अपराधी आहे. ’

अंजनीगीत — ध्याउन गिरिजेच्या चरणांतें, म्हणे त्वां वर दिधला मातें ।
 हुडकून त्याचि निज कांतातें, आणियलें येथें ॥
 माझा जनकचि व्यत्यय त्यासी, आणूं पाहे तव वचनासी ।
 माते त्वरित या विघ्नासी, निवारीं तूं गे ॥

नंतर उषेनें पार्वतीच्या चरणांचें ध्यान करून म्हटलें, ‘हे अंबे, तूं मला वर दिलास आणि मींहि तोच पति हुडकून काढिला आणि त्यास येथें आणविलें. परंतु ह्या तुझ्या वचनाला माझा पिताच व्यत्यय आणूं पाहात आहे. माते, तूंच आतां ह्या सर्व विघ्नांचें निवारण कर ! ’

ओंवी — उषेसी म्हणे अनिरुद्ध वीर, चिंता न करीं धरीं धीर ।
 आम्ही यादव प्रतापी शूर, काळालाहि त्रासवूं कृष्णबळें ॥

उषेचा शोक पाहून अनिरुद्ध वीर तिला म्हणाला, ‘प्रिये, तूं किमपि चिंता करूं नकोस. आम्ही यादव शूर प्रतापी असून कृष्णबलाच्या साहाय्यानें प्रत्यक्ष काळालाहि त्रासवून सोडण्याचें सामर्थ्य आमच्या अंगीं आहे. ’

ओंवी — नसे शस्त्रहि तये वेळां, करीं घे द्यारींची अर्गळा ।
 उपरीवरी चढूनि डोळां, सैन्यसागर विलोकी ॥

त्या वेळीं त्याजवळ कोणतेंहि शस्त्र नव्हतें, म्हणून त्यानें दरवाजाचा अडसर

उचलून हातीं घेतला आणि माडीवर चढून त्या बाणासुराचा सर्व सैन्यसमुद्र तो डोक्यांनीं पाहू लागला.

आर्या — जैसा जंबुकमेळीं येतां हरि मग समस्त आरडती ।
तैसा मन्मथनंदन कटकीं शिरतां रिपू तदा रडती ॥

ज्याप्रमाणें कोल्ह्यांच्या कळपांत सिंह आला असतां ते सर्व मोठ्यानें ओरडत सुटतात, त्याप्रमाणें तो कामनंदन अनिरुद्ध त्या सैन्यांत शिरतांच ते सर्व शत्रु शोक करूं लागले.

श्लोक — कितीएक ते धाकधाकेंचि मेले, कितीएक ते जीव घेऊनि गेले ।
कितीएक ते सांगती बाणराया, महाकाळ रे पातला संहाराया ॥

कित्येक नुसत्या धाकानें मरून गेले; कित्येक आपला जीव घेऊन पळून गेले; तर कित्येक बाणराजाजवळ गेले आणि त्याला म्हणाले, 'बाणराया, तुझ्या सैन्याच्या संहाराकरितां हा प्रत्यक्ष महाकाळ आला आहे !'

श्लोक — क्रोधें तो मग बाण घेऊनि चमू आला त्वरें संगरा,
देखें तै रिपु बाळची परि तया केलें अती जर्जरा ।
घालूनी मग नागपाश असुरें तो वैरि आकर्षिला,
कन्येचा पति हें मनीं समजुनी बंदीमधें रक्षिला ॥

मग बाणासुर अत्यंत क्रोधाविष्ट होऊन आपलें सैन्य घेऊन मोठ्या त्वरेनें युद्धार्थ आला आणि पाहतो तो आपला शत्रु लहान बाळ असून त्यानें आपल्या सैन्यास अतिजर्जर करून सोडलें आहे, असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. मग त्या असुरानें नागपाश घालून त्याला पकडलें. परंतु हा आपल्या कन्येचा पति आहे, ही गोष्ट लक्षांत घेऊन त्या बाणासुरानें त्याचें बंदीखान्यांत उत्तम प्रकारें रक्षण केलें.

साकी — द्वारावतमों बात पुकारी भूल गयो अनिरुद्धा ।
बळीराम और मदन किसनजी दुंडत रहे कर सोधा ॥

इकडे अनिरुद्ध द्वारकेंतून नाहीसा झाल्याची वार्ता सर्वत्र पसरली आणि बलराम, कृष्ण आणि मदन हे त्याच्या शोधार्थ फिरूं लागले.

साकी — नारदने तव सुद्धि कही हे बानासुरके बंदी ।
बद्ध हो गया लरका तेरा उठो अब करना जलदी ॥
इतनी सुनकर बात किसनजी यादव लेकर दौरे ।
रात घडी जब रह्यो पाछी नगरी बानकी घेरे ॥

तेव्हां नारदानें अनिरुद्धाचा शोध सांगितला कीं 'तुमचा लाडका मुलगा अनिरुद्ध हा बाणासुराच्या कैदेत पडून राहिला आहे. तुम्ही सत्वर उठा आणि त्या शोणितपुरावर चालून जा.' इतकी वार्ता नारदाच्या तोंडून ऐकतांच कृष्ण आपल्या यादवांना बरोबर घेऊन निघाला आणि घटकाभर रात्र राहिली आहे, इतक्यांत येऊन एकदम बाणाच्या राजधानीला त्याने वेढा दिला.

ओंवी — मदनं निर्वाण मांडिलें, पुरीवरी पावकास्र सोडिलें ।
तेणें नगर जळू लागलें, आकांत थोर वर्तला ॥
प्रधान म्हणती बाणासुरा, सोडून देई कृष्णकुमरा ।
ऐकतां बाण ये संगरा, चमू अपार घेउनी ॥

मदनानें घनघोर युद्धाला आरंभ केला आणि त्या पुरावर पावकास्र सोडलें, त्यामुळें तें नगर पेटू लागलें आणि सर्वत्र घोर आकांत झाला. तेव्हां प्रधान बाणासुराला म्हणाले, 'राजा, ह्या कृष्णकुमाराला आतां सोडून द्यावें.' हें त्यांचें भाषण ऐकल्यावर बाण संतप्त झाला आणि अपार सैन्य बरोबर घेऊन युद्धाकरितां आला.

छंद — असुरवाहिनी सागरापरी, लोटली तदा यादवांवरी ।
जलधरास्र तें असुर सत्वरीं, त्यजुनि पावका शांत तो करी ॥

त्या काळीं बाणासुराचें सैन्य यादवसैन्यसागरावर :तुटून पडलें आणि त्या बाणासुरानें जलधरास्राची योजना करून तो अग्नि शांत केला.

ओंवी — वाणरथींचा ध्वज पाहीं, शिवशापें पडियेला मही ।
सिद्ध झाले वीर सर्वहि । भिडती एकमेकांशीं ॥

आर्या — पद्मोद्भवसुत तेव्हां सत्वर जाऊनि शंकरा कथितो ।
प्रिय अतिबाण तुझा कीं त्यातें पर-शत्रु येउनी मथितो ॥

इतक्यांत बाणासुराच्या रथावरील ध्वज शिवशापामुळें मोडून पृथ्वीवर पडला. सर्व वीर सिद्ध झाले आणि परस्परांशीं भिडून आपापसांत युद्ध करूं लागले. तें पाहून ब्रह्मदेवसुत नारद सत्वर गेला आणि त्यानें शंकरांना सांगितलें कीं 'बाणासुर हा तुमचा प्रिय भक्त असून त्यावर शत्रुसैन्यानें चाल करून त्याची अगदीं दाणादाण उडविली आहे.

आर्या — ऐकुनि ये शिव समरा गणनाथा घे सर्वे कुमाराही ।
बोलत दृढ आवेशें हलधर गोविंद जिंकुं माराही ।

हें ऐकून शंकर, बरोबर गणपति आणि कार्तिकस्वामी ह्यांस घेऊन युद्धार्थः

निघाले. ते आवेशानें बोलले, 'आपण ह्या बलरामाला, गोविंदाला आणि मदनालाहि सहज जिंकून टाकू.''

श्लोक — महायुद्ध झालें हरिऽयंबकांशीं, असंख्या दळीं पाडिल्या प्रेतराशी ।
सुषुप्त्यस्त्र तें त्यावरी कृष्ण घाली, चमू शांभवी सर्व निद्रीत झाली

तेव्हां विष्णु आणि शंकर ह्यांमध्ये महायुद्ध होऊन परस्परांनीं समरांगणावर असंख्य प्रेतराशि पाडिल्या. कृष्णानें त्या शिवसेनेवर सुषुप्त्यस्त्र घातलें, त्यामुळें ती सर्व सेना निद्रिस्थ झाली.

श्लोक — कुमारासर्वें काम तो भीडला हो, उमापुत्र तेणें बहु त्रासिला हो ।
स्त्रिया निर्मिल्या मंत्रयोगेंकरुनी, तिहीं पीडितां स्वामि गेला पळूनी ॥

कार्तिकस्वामीबरोबर युद्धांत मदन भिडला आणि त्यानें त्या उमापुत्राला बराच त्रास दिला. मंत्रयोगेंकरून मदनानें स्त्रिया निर्माण केल्या, त्यांनीं कार्तिक-स्वामीला अत्यंत पीडा दिली ; ती इतकी कीं, त्याला पळून जाणें भाग पडलें.

साकी — बलदेवनने प्रधान कुंभक बडा प्रतापी मारे ।

कुरध चढे तब बाणासुरको यादव अमिता पारे ॥

महाप्रतापी प्रधान कुंभकाला बलदेवानें ठार मारिलें. तेव्हां बाणासुर अत्यंत क्रुद्ध होऊन लढला, परंतु त्या असंख्य यादवांनीं युद्धांत त्याचा पाडाव केला.

साकी — बडे वेगसे किसनजी आकर बानासुरको घेरे ।

चक्र छोडसे कर असुराके पलखमें सब तोरे ॥

सावध होकर शंभू आवे कहता हो किसनजीको ।

दोन भुजा तो रखना उनका मानत शिव बचनाको ॥

कृष्ण मोठ्या वेगानें आला आणि बाणासुराला त्यानें वेढा दिला. त्यानें चक्र सोडून सर्व दैत्यहस्त कापून काढिले. इकडे शंकर सावध होऊन कृष्णाकडे आले आणि म्हणाले, 'ह्या बाणासुराचे आपण आतां दोनच हात ठेवावे.' हें शिवाचें भाषण श्रीकृष्णाला आवडलें. मग —

ओव्या — शिवें बाण उठवूनि सत्वरीं, घातला श्रीकृष्णचरणांवरी ।

हरिहरांतें बाण ते अवसरीं, नेता झाला स्वमंदिरीं ॥

यथाविधि करून पूजन, समस्तां देत मिष्टान्नभोजन ।

अनिरुद्ध-उषेशीं लाविलें लग्न, चार दिवस संपादिलें ॥

वधूवरां घेऊनि श्रीपती, गजरें पावले द्वारावती ।

कृष्णदास विनवी श्रोतयांप्रती, कथा आवडीं परिसा हो ॥

शिवांनीं बाणासुराला उठविलें आणि त्याला श्रीकृष्णचरणांवर आणून घातलें. मग बाणासुरानें त्या हरिहरांना मोठ्या प्रेमानें आपल्या मंदिरांत नेलें, त्यांचें यथाविधि पूजन केलें, सर्वांना मिष्टान्न भोजन घातलें आणि उषा व अनिरुद्ध ह्यांचा विवाह ठरवून तें कार्य चार दिवसांत मोठ्या थाटामाटांत संपादिलें. नंतर श्रीकृष्णानें त्या वधूवरांना बरोबर घेऊन वाजतगाजत द्वारकेंत प्रवेश केला. हा श्रीकृष्णदास श्रोत्यांना विनंतिपूर्वक सांगत आहे कीं, 'बाप हो, ही कथा मोठ्या आवडीनें परिसा.' उबेला बाणासुरानें एखाद्या थोर सार्वभौम असुराशीं विवाहबद्ध करून सोडलें असतें. परंतु त्या आसुरी वैभवापेक्षां श्रीकृष्ण परमात्म्याच्या आश्रयासच आपण राहावें, असा पोक्त विचार करून तिनें त्या कृष्णाचा नातू जो अनिरुद्ध त्याला गुप्त रीतीनें वरिलें. ही गोष्ट बाणासुराला आवडली नाही. परंतु आपली कृष्णभक्ति कायम ठेवून व पिऱ्याशीं विरोधहि पत्करून तिनें आपलें व्रत पाळिलें व त्यांत यश मिळविलें, म्हणून तुकाराम महाराज म्हणतात —

देव वसे ज्याचे चित्तीं, त्याची घडावी संगती ॥ इत्यादि.

अभंग — हेंचि दान दे गा देवा, तुझा विसर न व्हावा ॥ १ ॥

गुण गाईन आवडी, हेचि माझी सर्व जोडी ॥ २ ॥

नलगे मुक्ति धनसंपदा, संतसंग देई सदा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे गर्भवासीं, सुखें घालावें आम्हांसी ॥ ४ ॥

कायेन वाचा मनसैंद्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावात् ।

करोमि यद्यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पये तत् ॥

अच्युतं केशवं रामनारायणं कृष्णदामोदरं वासुदेवं हरिम् ॥

श्रीधरं माधवं गोपिकावल्लभं जानकीनायकं रामचंद्रं भजे ॥

भजन — पावना रामा पतितपावना रामा, पावना रामा पतितपावना रामा ॥

पुंडलीकवरदा हरिविठ्ठल, पार्वतीपते हरहर महादेव,

सीताकांतस्मरण जयजय राम, श्रीगुरुदेव दत्त.

दामाजीपंताचें आख्यान

पूर्वरंग

श्रीमन्महागणाधिपतये नमः, श्रीसरस्वत्यै नमः, श्रीगुरवे नमः ।

मंगलाचरण

श्लोक — स जयति सिन्धुरवदनो देवो यत्पादपङ्कजस्मरणम् ।
वासरमणिरिव तमसां राशीन्नाशयति विघ्नानाम् ॥
अविरलमदजलनिवहं भ्रमरकुलानीकसेवितकपोलम् ।
अभिमतफलदातारं कामेशं गणपतिं वन्दे ॥

या कुन्देन्दुतुषारहारधवला, या शुभ्रवस्त्रावृता ।
या वीणावरदण्डमण्डितकरा, या श्वेतपद्मासना ॥
या ब्रह्माच्युतशङ्करप्रभृतिभिर्देवैः सदा वन्दिता ।
सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा ॥
मूकं करोति वाचालं पङ्कं लङ्घयते गिरिम् ।
यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥
गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुः साक्षात्परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

किंवा कित्येक हरिदास खालील पद्धतीनेंहि मंगलाचरण करितात. तें असें—

पद — जयजयरामकृष्ण हरी, जयजयरामकृष्ण हरी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
गोवर्धनधर गोपालनरत गोकुलसंकटहारी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
नवनीरदसम नवनीतप्रिय नवलविनोदविहारी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
दुर्वासोनुत दुःखविमोचक दुर्जनसंगमहारी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
शरणागत दीनां चरणीं नेई, करुणादृष्टिं निहारीं, जयजयरामकृष्ण हरी ॥

पद — बालकृष्णचरणीं लक्ष लागो रे, कीर्तनसंगें रंगांत देह वागो रे ॥
स्वरूपीं मन हें लावितां सौख्य आम्हां, कामक्रोधादिक जाती निजधामा ॥
सारासार वदविता सद्गुरुराय, मंगळधाम जीवन नरहरिपाय ॥
सद्रूप चिन्मय नारायणरूप ध्याऊं, तन्मय होउनी बलवंत प्रेमें गाऊं ॥

भजन — विठाबाई माउली दया कर, विठाबाई माउली ॥

ह्याप्रमाणें मंगलाचरण झाल्यावर देवाला साष्टांग नमस्कार घालून घुवपद म्हणावें.

मूळ अभंग — पडतां जड भारी, दासीं आठवावा हरी ॥ १ ॥

मग तो होऊं नेदी शीण, आड घाली सुदर्शन ॥ २ ॥

हरिनामाच्या चिंतनें, बारा वाटा पळती विघ्नें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे प्राण, करा देवासी अर्पण ॥ ४ ॥

कीर्तनारंभीं परम भगवद्भक्त तुकारामबुवा भवदावानलदग्ध अज्ञ आणि दुःखी जीवांना सर्व दुःखें आणि संकटें यांतून मुक्त कसें व्हावें, अशाविषयीं उपदेश करितात —

पडतां जड भारी, दासीं आठवावा हरी ॥

कोणत्याहि जड भारी (संकटांत) मनुष्य पडला असतां त्यानें अनन्यपणें सर्व दुःखें हरण करणाऱ्या त्या परमात्म्या प्रभूचेंच स्मरण करावें, म्हणजे तो —

होऊं नेदी शीण, आड घाली सुदर्शन ॥

हरि आपलें सुदर्शन चक्र आड घालून आपल्या भक्तांस अगदीं शीण होऊं देत नाहीं, सर्व दुःखें व संकटें तत्काळ नाहीशीं करितो. याविषयीं भागवतांत द्वादशस्कंधीं शुकदेव सांगतात —

श्लोक — अविस्मृतिः कृष्णपदारविंदयोः क्षिणोत्यभद्राणि च शं तनोति ।

सत्त्वस्य शुद्धिं परमात्मभक्तिं ज्ञानं च विज्ञानविरागयुक्तम् ॥

‘ श्रीकृष्णाच्या चरणकमलांची नित्य स्मृति, ही सर्व अभद्रें म्हणजे संकटें दूर करिते आणि सुखाचा विस्तार करिते. अंतःकरणास शुद्धता देते आणि परमात्मा जो सर्वातर्यामी ईश्वर त्याचे ठायीं भक्ति उत्पन्न करिते; तसेंच अनुभव आणि वैराग्य यांसहित ज्ञान देते. अनन्य शरणागत भक्तांवर भगवान् कृपा करण्यास कधींहि चुकत नाहीं. जे त्या परमेश्वराचीच कास धरून त्याच्या भजनीं लागतात, त्यांस तो वश होऊन त्यांचे सर्व मनोरथ परिपूर्ण करितो. ’ याविषयीं कवि सांगतात —

श्लोक — नाहं वसामि वैकुण्ठे योगिनां हृदये रवौ ।

मद्भक्ता यत्र गायन्ति, तत्र तिष्ठामि नारद ॥

‘ मी वैकुण्ठांत वास करीत नाहीं, योग्यांच्या हृदयांत किंवा सूर्यलोकींहि रहात नाहीं; तर हे नारदा, माझे भक्त जेथें गानपूर्वक एकाग्रतेनें माझें भजन करितात, तेथेंच मी सर्वकाल वास करितों. ’ त्याचप्रमाणें भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनास सांगतात, ‘ अर्जुना —

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ।

ज्यानें आपलें मन आणि बुद्धि हीं मला अर्पण केलीं आहेत, तोच माझा भक्त मला अत्यंत प्रिय आहे. ’ भक्तांची परमेश्वर किती काळजी वाहतो ह्याची उदाहरणें —

ओंवी — भक्तांची अणुमात्र व्यथा, क्षण एक न साहवे भगवंता ।

प्रल्हादाची अतिदुःखिता, होय निवारिता निजांगें ॥

आपल्या भक्तांची अणुमात्र व्यथा भगवंताला क्षणभरहि सोसवत नाहीं. प्रल्हादावर आलेल्या मोठ्या संकटांतून त्यानें स्वतः नृसिंहरूप घेऊन त्याला सोडविलें. तसेंच —

ओंवी — दावाग्नि गिळूनि अंतरीं, गोपाळ राखिले वनांतरीं ।

पांडव जळतां जोहरीं, काढिले बाहेरी विवरद्वारें ॥

करुनि सर्वांगाचा वोढा, नित्य निवारी भक्तांची पीडा ॥

जो कां भक्तांचिया भिडा, रणरंगीं फुडां वागवीत रथ ॥

ज्यानें प्रत्यक्ष दावानलाला गिळून वनामध्ये गोपाळांचें रक्षण केलें, तसेंच लाक्षा-गृहामध्ये पांडव जळत असतां त्यांना विवरद्वारें बाहेर काढलें! तसेंच ज्या देवानें सर्वांगांच्या योगेंकरून भक्तांची पीडा दूर केली; भक्तांच्या भिडेस्तव ज्यानें रणांगणावर सर्वांच्या पुढें अर्जुनाचा रथ घेतला; अशी ज्याची कीर्ति आहे, त्याच्या-सारखा भक्तांचा कनवाळ दुसरा कोण आहे? केकावलींत पंत देवाला म्हणतात —

केकावलि — अनन्यगतिका जना निरखितांचि सोपद्रवा,
तुझेचि करुणार्णवा, मन धरी उमोप द्रवा ॥

‘हे करुणासागरा, तुझ्याशिवाय ज्यांस दुसरा कोणी त्राता नाहीं, अशा पीडित जनांस पाहतांच तुझ्याच मनाला तत्काळ पाझर फुटतो.’ असा परमेश्वर आहे, म्हणून तुकारामबुवा म्हणतात, ‘लोक हो, संकटांत तुम्ही पडलां असतां त्याचाच धांवा करा, तो तुमचा रक्षक आहे.’

पडतां जड भारी, दासीं आठवावा हरी ।

मग तो होऊं नेदी शीण, आड घाली सुदर्शन ॥

भक्तावर केवढेंहि मोठें संकट येवो, तो ईश आपल्या सुदर्शन चक्राच्या योगानें त्या संकटाचा परिहार करितो आणि भक्ताचा शीण दूर करितो. म्हणून त्या हरीच्याच नामाचें सर्वदा चिंतन करित रहावें. हरीच्या नामाचें चिंतन केलें असतां सर्व विघ्ने बारा वाटा पळतात, म्हणजे निःशेष नाहींशीं होतात. याविषयीं पुराणोक्त प्रसिद्ध आहे —

श्लोक — सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममंगलम् ।

येषां हृदिस्थो भगवान् मंगलायतनं हरिः ॥

ज्यांच्या हृदयांत सर्व मंगलांचें स्थान असा षड्गुणैश्वर्यसंपन्न भगवान् हरि आहे, त्यांस सर्व काळ कोगत्याहि कार्यांत विघ्नादिकांच्या योगानें अमंगल

(अकल्याण) होत नाही. तस्मात् सर्व अधिकारी जीवांनीं संसारसंबंधीं सर्व संकटें निवारण होण्याकरितां एक प्रभु जो सर्वांतार्यामी कृष्ण परमात्मा त्याचेंच स्मरण करावें. म्हणजे परमात्मा त्यांचीं संकटें दूर करून त्यांस अनुपम सुख देतो.

अभंग — युक्ताहार न लगे आणिक साधनें, अल्प नारायणें दाखविलें ॥ १ ॥
कलियुगामाजी करावें कीर्तन, तेणें नारायण देईल भेटी ॥ २ ॥
नलगे लौकिक सांडावा वेव्हार, घ्यावें वनांतर भस्मदंड ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मज आणिक उपाव, दिसती ते वाव नामेंविण ॥ ४ ॥

कलियुगामध्ये एका भक्तिपूर्वक कीर्तनानेंच परमेश्वराची प्राप्ति होते. नियमित आहार किंवा इतर कोणत्याहि साधनांची परमेश्वराच्या प्राप्तीकरितां आवश्यकता नाही. इतकें अल्प साधन त्या नारायणानें दाखविलें असतां आपण जर त्याचा उपयोग करून घेणार नाही, तर आमच्यासारखे अधम आम्हीच असें म्हटलें पाहिजे. परमेश्वरप्राप्त्यर्थ लौकिक व्यवहार सांडून वनांतराला जाण्याची किंवा अंगाला भस्म फांसण्याची अथवा संन्यासदंड घेण्याची जरूरी नाही. तुकाराममहाराज म्हणतात, 'एका नामाव्यतिरिक्त इतर सर्व उपाय व्यर्थ होत, असें मला वाटतें.' मयूरपंत हरिनामकीर्तनाविषयीं म्हणतात —

आर्या — मोठा कलिचा गुण हा कीं केशवकीर्तनेंचि सर्व तरे ।
राया, हरिचरिताचें गाणें हें वज्र पाप पर्वत रे ॥
गर्व कृतादि युगांचा हरिला बा, याचि सद्गुणें कलिनें ।
कर्पूरचंदनांचा स्वसुवासें जैवि मृगमदें मलिनें ॥

कलियुगाचा हा मोठा गुण आहे कीं, जन केवळ हरिकीर्तनानेंच तरून जातात. हे राया, हरिचरिताचें गान हें वज्रासारखें असून त्यापुढें पाप पर्वताप्रमाणें होय. ज्याप्रमाणें मलिन कस्तूरीनें कर्पूरचंदनांचा गंध आपल्या सुंदर सुवासानें हरण करावा, त्याचप्रमाणें या नामस्मरणाच्या योगेंकरून कलियुगानें कृतादियुगांचा गर्व हरण केला आहे. ब्रह्मसंहितेंत सांगितलें आहे कीं —

श्लोक — रामेति वर्णद्वयमादरेण सदा स्मरन् मुक्तिमुपैति जन्तुः ।
कलौ युगे कल्मषमानसानामन्यत्र धर्मे खलु नाधिकारः ॥

'राम' ह्या दोन अक्षरांचें आदरपूर्वक स्मरण केल्यानें कलियुगामध्ये कोणाहि पापी प्राण्याला मुक्ति मिळते. हा अधिकार त्या हरिस्मरणाशिवाय दुसऱ्या कशालाहि नाही. म्हणून तुकारामबुवा म्हणतात —

हरिनामाच्या चिंतनें, बारा वाटा पळती विघ्नं ॥

जन हो, त्या एका हरिनामाच्या चिंतनावांचून दुसरें कांहीं करूं नका. नाम-चिंतनाच्या योगानें सर्व विघ्नें पळून जातात. एकनाथस्वामी म्हणतात—

अभंग — कलीमाजि सोपें घेतां रामनाम, नाहीं कांहीं श्रम जप तप ॥ १ ॥
 नलगे साधन पंच अग्नि धूम्रपान, नामेंचि पावन युगायुगीं ॥ २ ॥
 योग याग यज्ञ नलगे येरझारा, नाममंत्र पुरा जप आधीं ॥ ३ ॥
 एका जनार्दनीं निश्चयो नामाचा, तेथें कळिकाळाचा रीघ नाहीं ॥ ४ ॥

या कलियुगामध्यें रामनामासारखें दुसरें साधन नाहीं. याला श्रम, जप, तप यांची कांहीं आवश्यकता नाहीं. पंचाग्निसाधन किंवा धूम्रपानादि कडक उपायांचीहि याला जरूरी नाहीं. योग, याग, यज्ञादि येरझारा नकोत. एक रामनाममंत्र झाला म्हणजे पुरे आहे. एकनाथ महाराज म्हणतात, 'एका नामाच्या ठिकाणीं निश्चय ठेवल्यामुळें तुम्हांला कळिकाळाची भीति बाळगण्याचें कारण नाहीं.' हाच आशय मनांत आणून तुकारामबुवा म्हणतात —

तुका म्हणे प्राण, करा देवासी अर्पण ॥

बाप हो, तुमचे प्रत्यक्ष प्राण देवाला अर्पण करा. तुमची सर्व चिंता वाहणारा तो आहे. समर्थ म्हणतात—

श्लोक — बहूतां परी संकटें साधनांचीं, व्रतें दान उद्यापनें तीं धनाचीं ।
 दिनांचा दयाळू मनीं आठवावा, प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा ॥

'हठयोगादिक साधनें अनेक प्रकारचीं आहेत, परंतु तीं करतांना त्यांत अनेक विघ्नें व संकटें येतात. व्रतें, दानें व उद्यापनें यांना द्रव्य पाहिजे. यासाठीं दीन जनांवर कृपा करणारा श्रीराम आठवावा व नित्यशः प्रातःकाळीं त्याचें स्मरण करित जावें.' एकंदरींत मानवांनीं सर्वदा हरिनामाचें स्मरण करित राहावें, म्हणजे त्यांना कोणत्याहि संकटाची बाधा होणार नाहीं. आतां कोणावर महासंकट पडलें आणि त्यांतून केवळ हरिस्मरणानें त्याची मुक्तता कशी झाली याविषयीं कवि दामाजीपंतांचें आख्यान वर्णन करितात.

उत्तररंग

साकी — भक्तराज तो ब्राह्मण होता धर्मात्मा दामाजी ।

वेदरभूपतिसेवा करके विठ्ठलपदसों राजी ॥

पद — वारी संकट हरि दामाजीचें, कौतुक देवाचें ॥ ध्रु० ॥

यवन बेदरचा अधिकारी, त्याचे दरबारीं ॥
दामाजीपंत कारभारी, बहु खबरदारी ॥
जाणुनि मंगळवेढियाचें, ठाणें दिधलें पूर्ण कृपेचें ॥

दामाजीपंत नांवाचा एक सदाचरणशील देशस्थ ब्राह्मण होता. तो उत्तम प्रकारचा हरिभक्त असून दीनजनांवर त्याचें अत्यंत प्रेम असे. तो बेदरच्या नबाबाची सेवा करून विठ्ठलपूजनांत सर्वदा निमग्न असे. बेदर येथें जो यवन नबाब होता, त्याचे दरबारांत दामाजीपंत कारभारी होता. तो अत्यंत हुशार असून, त्याचा स्वभावहि शांत व मन-मिळाऊ असल्यामुळें त्या यवनानें त्याला मंगळवेढ्याचे महत्त्वाचे ठाण्यावर नेमलें. दामाजी स्वधर्मनिष्ठहि तसाच होता. हरिभक्तीच्या योगानेंच तो महासंकटें आलीं असतांहि त्यांतून पार पडला, ही मोठ्या कौतुकाची गोष्ट होय, ती ऐका.

ओंवी — झाला क्षुधेचा कडाड, लोक मरती तडातड ।
तेव्हां दुष्काळाची धाड, पंतांकडे चालली ॥

पृथ्वीवर दुष्काळ पडून लोकांची अन्नान्नदशा झाली. क्षुधेचा कडकडाट होऊन लोक तडातड मरूं लागले. तेव्हां ते सर्व दुष्काळग्रस्त लोक दामाजीपंतांकडे आले.

साकी — पंढरपुरके द्विजवर सब मिल दामाजीदरवाजे ।
यामिक बोलती खडे रहो तब विचार मनमों पाये ॥
हात जोरकर ठांडे विप्र सब दामाजीदरवाजे ।
धनदौलत नहिं मागत दाता अन्न अनाथकुं दीजे ॥

पंढरपुरामधील सर्व ब्राह्मणवर्ग मिळून दामाजीपंतांच्या दरवाजावर येऊन उभा राहिला. तेव्हां पहारेकऱ्यांनीं त्यांना 'खडे रहो' म्हणून थांबविलें. तेव्हां त्या ब्राह्मणांना मोठा विचार पडला. त्यांनीं हात जोडले आणि पंतांच्या दरवाजावर उभे राहून म्हटलें, 'हे दात्या, आम्ही धनदौलत तुम्हांकडे मागत नाहीं. आम्ही अनाथ आहों, आम्हांला खायला अन्न द्या.'

पद — पडला दुष्काळ पृथ्वीवरता । ही ईश्वरसत्ता ।
विप्र पंढरीचे म्हणती ताता, दामाजीपंता ॥
धान्य देउनि तारीं आतां, प्राण वांचवीं ब्राह्मणांचे ॥

छंद — द्वारापुढें कोलहेहुक, लोक म्हणती भूकभूक ।
पंतांकडे टूकटूक, दीनवदनें पाहती ॥

ईश्वरी सत्तेन पृथ्वीवर दुष्काळ पडला, पंढरपुरवासी ब्राह्मण मिळून दामाजीपंतांना म्हणाले, 'ताता, आतां धान्य द्या आणि या ब्राह्मणांचे प्राण वांचवा.' लोकांनीं दामाजीपंतांच्या द्वारापुढें मोठ्यानें 'भूक, भूक' म्हणून

आक्रोश केला आणि ते त्यांच्या मुखाकडे आशापूर्ण दृष्टीनें दीनवदन करून पाहूं लागले.

साकी — इतना सुनकर दामाजी तब विकल होत अति मनमों ।
हात जोडकर कहे सामि अब चलियो मेरे गृहमों ।

हें ऐकून दामाजीपंत मनामध्ये अत्यंत व्याकुळ झाले आणि हात जोडून म्हणाले,
' महाराज, आतां तुम्ही सर्व माझ्या घरीं चला. '

ओंवी — बोले सुंदरा अहो पती, माझे अलंकार ब्राह्मणांप्रती ।
द्यावे परी प्रभुधान्याप्रती, शिवूं नये सर्वथा ॥
हें यवनासी कळतां जाण, तत्काळ घेईल तुमचे प्राण ।
संकटीं तुम्हां रक्षील कोण, म्हणुनी चरणां विनवीतसें ॥

त्या वेळीं दामाजींची स्त्री त्यांना म्हणाली, ' प्राणनाथ, माझे अलंकार घ्या आणि या ब्राह्मणांना द्या; परंतु यवन बादशहानें आपल्या ताब्यांत ठेवलेल्या धान्याला मात्र स्पर्श करूं नका. आपण धान्यास स्पर्श केल्याचें त्या यवनास कळतांक्षणीं तो आपलें प्राण घेण्यास कमी करणार नाही. संकटकालीं आपलें रक्षण करील असा कोण बरें आहे? म्हणून मी आपल्या पायांपाशीं एवढी विनंति करीत आहे. '

साकी — हाथन पांव बधावे नहिं तो तीखे सूल धरावे ।
उडा दियो तोफनके मुखसें और बात नहिं भावे ॥

' प्राणनाथ, हातापायांत बेड्या पडतील, तीक्ष्ण सुळावर चढवतील, एखाद्या वेळीं तोफेच्याहि तोंडीं देतील, काय करतील आणि काय नाही, हें सांगणेंहि कठीण आहे. '

ओंवी — पांच सहस्र ब्राह्मण, धान्यें वांचतील त्यांचे प्राण ।
हें न होतां जाण, काय वांचुनी जर्गी या ॥
छंद — तुम्ही आम्ही वेचूं तनू, सकळ होतील जतनू ।
विहूचरणीं वेतनू, प्राणां उदक सोडिलें ॥

दामाजीपंत म्हणाले, ' प्रिये, हे पांच हजार ब्राह्मण भुकेनें तडफडत आहेत, त्यांस धान्य दिल्यानें त्यांचे प्राण वांचतील. इतकी गोष्ट आमच्या हातून होणार नाही, तर जगांत वांचून तरी आमचा काय उपयोग आहे? तुमचे आमचे प्राण जातील; परंतु या सर्व ब्राह्मणांचें रक्षण होईल. आमचें वेतन ह्या विठ्ठलाचे चरणांवरच आहे, असें समजूनच मीं या प्राणांवर उदक सोडिलें आहे. '

साकी — हात जोरकर नम्र वचनसे भयो भगतजी ठारा ।
पूर्ण करोजी साईं इच्छा लुट्टिये धान्यकुठारा ।

ब्राह्मणांनीं हात जोडून अत्यंत नम्रपणें प्रार्थना केली असतां त्या परम भक्त दामाजीचें अंतःकरण व्यथित झालें आणि ते म्हणाले, ' महाराज, हें धान्याचें कोठार लुटा आणि आपली इच्छा तृप्त करून घ्या. '

छंद — गोण्या गाड्या अपार, धान्य लुट्टिताती फार ।
सर्व करिती जयजयकार, पुंडलीक वरदा ॥

त्या ब्राह्मणांनीं कोठारांत असलेल्या धान्याच्या अनंतावधि गोण्या गाड्यांवर घालून लुटून नेल्या व तोंडानें ' पुंडलीक वरदा ' असा मोठ्यानें जयजयकार केला.

अभंग — तेथें मुजुमदार कानडा ब्राह्मण, फिर्याद लिहून पाठविली ॥

अशा रीतीनें दामाजीपंतांनीं धान्यकोठार लुटण्याची परवानगी त्या ब्राह्मणांस देतांच मुजुमदार म्हणून तेथें एक कानडी ब्राह्मण होता, त्याच्यानें तें पाहवळें नाहीं. त्यानें तत्काळ फिर्याद लिहून बेदरच्या यवन बादशाहाकडे पाठविली. त्यांत असें लिहिलें होतें कीं—

छंद — भया पंत जबरदस्त, सब दुनियामों मस्त ।
सबही धान्य किया फस्त, विप्रहस्त लुटाया ॥

' हा दामाजीपंत फार जबरदस्त झाला आहे, सर्व दुनियेंत हा आपणाला बलिष्ठ समजून वाटेल तसें वागत असतो. ह्यानें सर्व धान्यकोठारें ब्राह्मणांकडून लुटवून फस्त केलीं आहेत. ' अशी त्या मुजुमदारानें बेदरला फिर्याद नेतांच बादशहानें हूकूम केला कीं—

साकी — ले आवो वह दामाजीकूं हातिन पाव बधावो ।
उडा देव तोफके मुखसे माथे शूल धरावो ॥

' ह्या दामाजीला हातपाय बांधून इकडे बेदरला घेऊन या, त्याला तोफेच्या तोंडीं घा किंवा त्याच्या मस्तकावर शूल द्या. '

याप्रमाणें बादशाहाची आज्ञा होतांच जमादारसाहेब चार पठाण लोकांस बरोबर घेऊन तत्काळ मंगळवेढ्यास घेऊन पोचले. ते येऊन पाहतात तों दामाजीपंतांच्या गृहांत ब्राह्मणमंडळी भोजनास बसली आहे व दामाजीपंत त्यांस आग्रहपूर्वक वाढीत आहेत असें त्यांच्या दृष्टीस पडलें. इतक्यांत पंतांची स्त्री कांहीं कामाकरितां बाहेर आली तों दरवाजावर चारपांच मुसलमान शिपाई तिनें पाहिले. तेव्हा पहारेकऱ्यानें तिला सांगितलें, ' आईसाहेब, बेदरहून चारपांच शिपाई बादशहाचें

हुकूमपत्र घेऊन आले आहेत व यजमानसाहेबांस बाहेर बोलावीत आहेत. ' तें ऐकून ती साध्वी भयभीत झाली; तरी धैर्य धरून तिनें या शिपायांकडे चौकशी केली, तेव्हां ते म्हणाले, ' हम बेदरसे आये हैं, दामाजीपंत किदर है ? बादशाहने उनकूं बेदरकू बुलाया है. अबी देर मत करना, उनकूं लेकर आओ ऐसा हम लोककू हुकूम है । ' बाई म्हणाली, ' सुभेदारसाहेब भोजनास बसले आहेत, भोजन होतांच ते येतील. तुम्हीहि उन्हांतून आल्यामुळें अगदीं थकून गेलां आहां. तरी थोडेंसें अन्न खा. ' असें म्हणून तिनें तत्काल पानें वाडून आगविलीं. पंतांच्या स्त्रीचें तें गोड व प्रेमळ भाषण ऐकतांच त्या शिपायांस आनंद झाला. गोड भाषणाच्या योगानें शत्रुहि मित्र होत असतात. तशांत त्या माउलीच्या हातचें तें सुग्रास अन्न पोटभर मिळतांच ते प्रसन्न चित्तानें म्हणाले, ' बाईसाब, आप तो हमारे मातासमान हो, और अपने यजमान दामाजीपंत हमारे पिता है । यह लिफाफा सुभेदारसाहबकू दे देना, और हमकूं जलदी मिलो, ये बात उनसे कहना । '

ओंवी — कांता बोले दामाजीसी, स्वामी ऐका वचनासी ।

मारूनियां जीवें मजसी, बेदरपुरा जावें ॥

यवन नव्हे तो जाणा काळ, दूत पाठविले तत्काळ ।

तुम्हां नेऊन उतावेळ, हरील प्राणां ॥

तुमचे संगें जें सुख झालें, तें मज आतां स्वप्नीं न मिळे ।

जीव माझा तळमळे, करूं गत केशी ॥

यास्तव विनवितें पायांसी, शरण जावें विडुलासी ।

तोचि वारील संकटासी, निश्चयें जाणा ॥

आतां स्वामी तुम्हांवांचून, सदन दिसतें घोर वन ।

यालागीं मजला मारून, बेदरासी तुम्हीं जावें ॥

दामाजींची स्त्री त्यांना म्हणाली, ' हे नाथ, माझें बोलणें ऐका ! आधीं तुम्हीं माझा जीव ध्यावा आणि मग बेदरपुराला जावें. महाराज, तो यवन नव्हे, तर प्रत्यक्ष काळ आहे. त्यानें ताबडतोब जे दूत पाठविले आहेत त्यांजकडून तो तुम्हांला बेदरला नेऊन तुमचे प्राण तत्काळ हरण करील ! तुमच्या समागमांत जें सुख झालें, तें यापुढें स्वप्नांतदेखील कधीं मला मिळणार नाही. माझा जीव सारखा तळमळत आहे. मी आतां करूं तरी काय ? मी आपल्या पायांकडे एवढीच विनंति करतें कीं, त्या विडुलालाच आपण शरण जावें, तोच आपल्या संकटाचें निवारण करील, हें निश्चयपूर्वक समजा ! हे नाथ, आतां तुम्हांवांचून

हें घर घोर अरण्यासारखें मला भासेल ! म्हणून सांगतें कीं, आधीं मला मारावें आणि मग बेदराला जावें !

आर्या — विनवी पतिव्रता ती मृदु मंजुल रम्यनीतिवचनांहीं ।

त्या विठ्ठलासि ध्याउनि जातां भय किमपि तें तुम्हां नाहीं ॥

दामाजींची स्त्री परम पतिव्रता असून पतीप्रमाणें तीहि अत्यंत देवनिष्ठ होती. तिनें त्या संकटकालीं भर्त्याला मृदु, मंजुळ आणि गोड अशा नीतिवचनांनीं विनविलें कीं, 'नाथ हो, त्या श्रीविठ्ठलाचें ध्यान करून तुम्हीं बेदरच्या बादशाहाकडे खुशाल जावें. तुम्हांला भय बाळगण्याचें कारण नाहीं.' असें पत्नीचें भाषण ऐकून दामाजीपंत—

अभंग — सर्वें दूत घेऊनि आला राउळासी, नमन देवासी तेणें केलें ॥

बरोबर दूत घेऊन देवळांत आले आणि त्यांनीं भक्तिपूर्वक देवाला नमन केलें.

आर्या — जाउनि देवालयिं तो ठेवुनि चरणांवरी भुजा भाळ ।

यवनापराधकृत मी सदया निज विरुद् आजि संभाळ ॥

देवळांत गेल्यावर दामाजीपंतांनीं आपले हात आणि मस्तक देवाच्या चरणांवर ठेवून म्हटलें कीं, 'देवा, मीं यवनाचा अपराध केला आहे. तो कशासाठीं केला, हें तूं जाणतच आहेस. देवा, तूं सदय आहेस, आज तूं आपलें ब्रीद संभाळ, एवढीच माझी विनंति आहे.'

पद — स्थिरचरव्यापका ब्रह्मानंदा, संकटकालीं रक्षिसी दासां सदा ॥ ध्रु० ॥

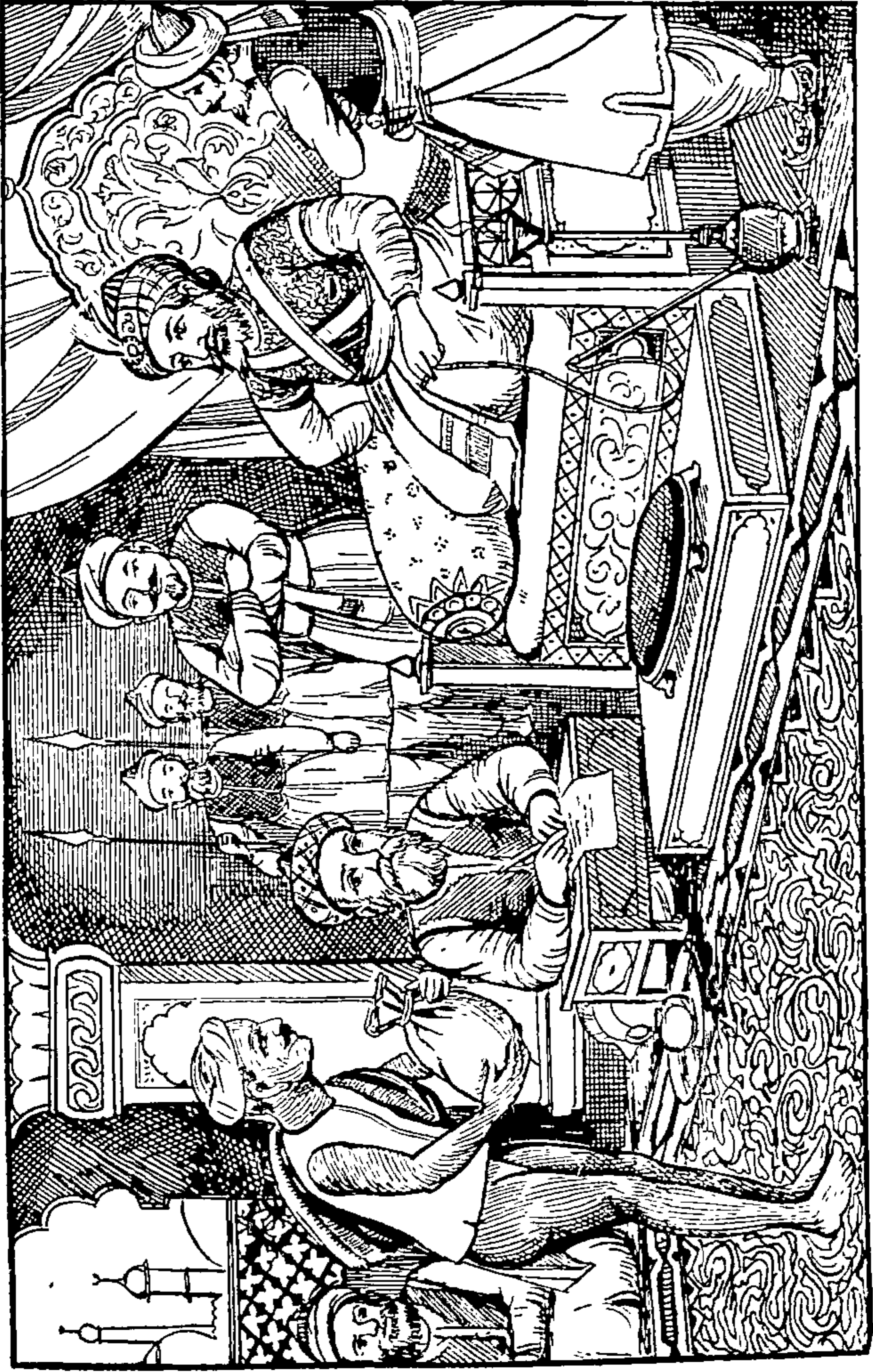
तुजविण कवणा शरण मी जाऊं रे, दुजा देव तुजविणें कोण पाहूं रे ॥ १ ॥

ऐसा आशय सांगुनी अंतरींचा, मार्ग धरी वंदुनी बेदरींचा ॥ २ ॥

'हे स्थिरचरव्यापका ब्रह्मानंदा, आम्हां दासजनांला संकटकालीं तूंच रक्षणकर्ता आहेस. तुझ्यावांचून दुसऱ्या कोणाला मीं शरण जावें ? तुझ्यावांचून दुसरा कोणता देव माझें रक्षण करण्यास समर्थ आहे ?' असा आपल्या मनांतील आशय सांगून दामाजीपंतांनीं बेदराचा मार्ग धरिला. जातांना त्यांनीं श्रीहरीची प्रार्थना केली कीं—

अभंग — आतां येतों आम्ही लोभ असों द्यावा, पुन्हां मी केशवा न ये येथें ।

'केशवा, मी आतां येतों, आपला लोभ मजवर असावा. हे देवा, पुन्हां माझें येथें येणें होणार नाहीं.' असें म्हणून दामाजीपंत पुढें निघाले. वाटेंत त्या पठाण शिपायांनीं दामाजीपंतांना विलकुल त्रास दिला नाहीं. 'अन्नदानासारखें दुसरें दान नाहीं' असें म्हणतात, तें खोटें नाहीं. त्या मुसलमानांना पंतांच्या घरच्या

प्रथम यवनासी करुनी जोहार, मी विख्या महार, मंगलवेढ्याचा बडिवार,
ऐकावी खबर, हिशेब घेउनि मायबापा, उत्तर द्यावें लखोढ्याचें ॥

प्रथमतः त्या बादशाहाला जोहार करून श्रीरंग म्हणाला, 'मी विख्या महार आहे. मंगळवेढ्याची भरभराट किती म्हणून सांगू? मी तुम्हांला तेथील खबर सांगतो. हे मायबाप, दामाजीपंतांकडून हिशेब घेऊन मी आलों आहे. त्याच्या पत्राचें उत्तर द्यावें.'

ओंवी — स्वमुखें राव देत उत्तर, कोण्या गांवींचा तूं महार ।
 येरू म्हणे मायबापा जोहार, मंगळवेढ्याचा मी असैं ॥
 पत्री पाहतां द्रव्यमेळ, रायाचें विकासलें मुखकमळ ।
 म्हणे दामाजीपंत केवळ, विश्वासाचा मुकुटमणि ॥
 पहा कानडा कपटी चावटी, लोक म्हणती तो दुष्टदृष्टी ।
 यालागीं त्यासी देउनी सोडचिठी, दूर करावें सर्वेच ॥

बादशाहा म्हणाला, 'अरे विख्या, तूं कोणत्या गांवचा महार आहेस?' त्यावर विठू बोलला, 'मायबाप, तुम्हांला जोहार करितों; मी मंगळवेढ्याचा आहे.' नंतर पत्र फोडून बादशाहा पाहतो तों पैशाचा सर्व हिशेब बरोबर आहे, असैं त्यास आढळून आलें आणि दामाजीपंतांविषयीं आपण विना कारण संशय घेतला म्हणून त्याचें मन त्याला खाऊं लागलें. त्याचें मुख प्रसन्न झालें आणि तो मनांत म्हणाला, 'दामाजीपंत हा मूर्तिमंत विश्वासच होय. तो कानडा मोठा कपटी आणि चावट असून लोक तो दुष्टदृष्टीचा आहे, असैं म्हणतात. म्हणून त्याला आतां सोडचिठी देऊन दूर करितों.'

ओंवी — पावतीपत्र लिहून त्वरित, श्रीहरीच्या करीं देत ।
 म्हणे जाय पावलें समस्त, संशयातें सोडुनि ॥

बादशाहानें ताबडतोब पावती लिहून श्रीहरीच्या हातांत दिली आणि म्हटलें, 'अरे विठू, तूं आतां निर्धास्त जा! दामाजीपंताकडील सर्व हिशेब पोंचला आहे.

कडवें — म्हणे मी पंतांचा बहु कामाचा, विश्वासू घरचा,
 बंदा शिरमिंधा आहे त्यांचा, जन्मोजन्मींचा ॥

नाजूक जरूर अडलें भिडलें, कामचि तेथें मज नफराचें ॥ वारी० ॥

श्रीहरि म्हणाले, 'ह्या दामाजीपंतांच्या घरचा मी कामकरी आहे, तसाच मी त्यांचा अत्यंत विश्वासू व जन्मोजन्मींचा मिंधा नोकर आहे. कोणतेंहि जरीचें नाजूक काम ठेपलें असतां तें ह्याच दासाच्या हातून होत असतें.' तें भाषण ऐकून बादशाहा म्हणाला —

पद — घेड तेरी सुरतकी छब न्यारी ॥ घेड० ॥

वैसो घेड कबू नहिं देखे, इतनी उमर हमारी ॥ घेड० ॥ १ ॥

मेरे मनमें येहि खुदा है, त्रिभुवनकी अखत्यारी ॥

दामजीको बडो भाग है, चाकर कुंजविहारी ॥ धेड० ॥ २ ॥

‘अरे महारा, हें तुझे स्वरूप पाहून मला मोठें आश्चर्य वाटत आहे. माझ्या वयाला इतकी वर्षे होऊन गेलीं, परंतु असा महार माझ्या नजरेला कधीं पडला नाही. माझ्या मनाला असें वाटतें कीं, त्रिभुवनपति खुदा तो हाच आहे. दामाजीपंताचें भाग्य खरोखरच मोठें आहे कीं, प्रत्यक्ष कुंजविहारी श्रीरंग त्याचा घरचा चाकर आहे.’ असें बादशाहा बोलत आहे, तों विठू महार तेथून निघून गेला.

साकी — निकले धुंडत दूत भूपके बन बन धोहि पुकारे ।

कांहीं नजर न आवे तबहि रोवत यह जन सारे ॥

बादशाहाला विठूचा वियोग सहन होईना. त्यानें विठूच्या शोधाकरितां सर्वत्र दूत पाठविले. ते वनावनामध्ये ‘विठू, विठू’ म्हणून शोध करित फिरले, परंतु त्यांच्या नजरेला कांहीं विठू पडला नाही. तेव्हां ते सारे दूत तेथें रडत बसले.

ओंवी — गहिवरुनि बोले साचार, जो दाखवी विठ्या महार ।

त्यास देईन राज्यभार, सर्व संपत्तीसमवेत ॥

बादशाहाला गहिवर आला आणि तो म्हणाला, ‘जो कोणी मला विठ्या महाराला दाखवील, त्याला माझ्या सर्व संपत्तीसह माझे सगळें राज्य मी देईन.’ त्यावर दरबारांतलीं वृद्ध माणसें म्हणालीं —

ओंवी — वृद्ध म्हणती भूपासी, शरण जावें दामाजीसी ।

तोच दाखवील विठ्या महारासी, निश्चय हाचि जाणावा ॥

‘महाराज, आतां त्या दामाजीलाच शरण जावें. विठ्या महाराला तोच दाखवील, हें निश्चयपूर्वक समजा.’

अभंग — दामाजीपंतास बेदरास नेलें, राजा म्हणे झालें कवतुक ॥ १ ॥

काल गेला विठ्या रसीद भरुनी, हिशोब घेउनी जाब दिला ॥ २ ॥

कचा विठ्या कोठें पाठविला कधीं, काढूनियां कधीं जाब दिला ॥ ३ ॥

पाहतांचि जाब हृदय फुटलें, आश्चर्य वाटलें मनामध्ये ॥ ४ ॥

इकडे बादशाहाच्या आज्ञेप्रमाणें दामाजीपंताला बेदराला आणलें तेव्हां बादशाहा त्याला म्हणाला, ‘दामाजी, काल मोठें कौतुक घडलें, तें ऐक ! विठू महार रसीद भरून गेला. त्यानें सर्व हिशोब पुरा दिल्यावर त्याला आम्हीं पावती दिली.’ हें बादशाहाचें भाषण ऐकल्यावर दामाजीपंत म्हणाले, ‘काय चमत्कार ! कोण विठू, कोठें आणि कधीं कोणीं पाठविला आणि जाब तरी कधीं दिला ?’ हिशोबाचे

कागद पाहतांच दामाजीचे हृदयाला कळवळा आला आणि मनामध्ये थोर आश्चर्य वाटलें. मग बादशाहा दामाजीला म्हणाला —

साकी — सुन दामाजी नहीं सुझत कछु जुगत विचारहि धंदा ।
विठू धेड है कहां बतावो मैं हूं तुमका बंदा ॥

‘ दामाजी, ऐक. मला कांहीं युक्ति, विचार किंवा धंदा सुचत नाही. विठू महार कुठें आहे, तो आधीं मला दाखीव ! मी तुझा दास आहे ! त्याला आधीं मला दाखीव ! ’

अभंग — नव्हे नव्हे तो महार, देवी रखुमाईचा वर ॥ १ ॥
ज्याचा नकळे वेदां पार, झाला मजसाठीं महार ॥ २ ॥
कैसा जन्मलों चांडाल, शिणविला तो दयाळ ॥ ३ ॥
काय वांचुनियां आतां, दुःख दिलें पंढरीनाथा ॥ ४ ॥
किती वर्णू पुरुषोत्तमा, जनी म्हणे झाली सीमा ॥ ५ ॥

दामाजी म्हणाला, ‘ महाराज, तो महार नव्हे, तर तो रुक्मिणीचा पति भगवान् श्रीकृष्ण होय. ज्याचा वेदांलाहि थांग लागत नाही, त्यानें मजसाठीं महाराचें रूप घेतलें ! हाय हाय ! त्या दयाळू परमेश्वराला शिणविलें, असा मी चांडाल जन्माला तरी कशाला आलों ! मीं त्या पंढरीनाथाला दुःख दिलें ; आतां वांचून तरी काय उपयोग ? जनाबाई म्हणते, ‘ त्या पुरुषोत्तमाला किती म्हणून वर्णविं ? वर्णनाची आतां सीमा झाली ! ’

साकी — सब तरुवर कूं पूछत है कहु देखा अंत्यज बनमों ।
निशिदिनिं पल चैन नहीं बहु बरखत जल चिर नयनमों ॥

इकडे तो बादशाहा सर्व वृक्षांना विचारीत सुटला, ‘ तुम्हीं या रानांत कोणा महाराला पाहिलें काय ? ’ त्याला रात्रंदिवस एक पळहि चैन पडेना ; त्याचे डोळ्यांतून सारखे दुःखाश्रु वाहूं लागले. तो दामाजीला म्हणाला, ‘ वह धेड बताता है क्या ? तो यहीं मैं अपना शिर फोड देऊं. ’ त्यावर पंत म्हणाले, ‘ ठीक आहे. आपण त्या देवाला शरण जाऊं, म्हणजे तो देवच विठू महाराचें दर्शन करवील. ’ मग—

अभंग — राउळांत जातां सन्मुख देखिला, विठूनें धरिला हृदयकमळीं ।

देवळांत जातांच विठूलानें आपल्या सन्मुख दामाजीला पाहिलें आणि त्याला आपल्या हृदयकमळीं धरिलें.

कडवें — देवें दामाजी हृदयीं धरिला, समजावी त्याला ।

वा रे श्रम बहुत झाले तुजला, श्रुत नाहीं मजला ॥

अघटित करणी करुनि लपवी, कार्य साधुनि हरि भक्ताचें ॥वारी०॥

दामजीपंतांनीं हात जोडून प्रार्थना केली कीं,

साकी — मैं पतीतका राजा तुमहि पावनके शिरताजा ।

गणिका अजामिळ तारे कीर्तनीं वाजत नौबतवाजा ॥

‘ विठ्ठला, मी पतितांचा राजा आहे आणि तूं पावनांचें शिरोभूषण आहेस. गणिका, अजामिळ यांसारख्या पापी जनांनाहि तूं तारलें आहेस, असा कीर्तनांत तुझ्या नांवाचा जयघोष होत असतो. ’

चौपाई — मेरे पापिनका काज, आप आये महाराज ।

मैं हूं दुष्ट दगलबाज, मेरी लाज राखिये ॥

‘ मज पाप्याकरितां, हे महाराजा, तूं धांवून आलास ! मी तर दुष्ट दगलबाज आहे. माझी लाज राखणारा तूंच एकटा आहेस ! माझी एक विनंति आपणांकडे आहे. ती—

ओंवी — आपलासा गमे यवन, कैसा येऊं त्यासी सोडून ।

जन्मापासून खादलें अन्न, त्याचें उणें न साहे ॥

कैसा तरी अन्नदाता, लोक म्हणती तत्त्वतां ।

यालागीं यासी उद्धरुनि पंढरीनाथा, लाज राखिली पाहिजे ॥

यापुढे देवा, तुझ्या पायांशिवाय दुसऱ्या कोणाची नोकरी करणार नाहीं, तसेंच हा यवन बादशाहा मला स्वतःसारखा वाटत आहे, तरी त्याला सोडून मी कसा येऊं ? जन्मापासून मीं त्याच्या घरचें अन्न खाल्लें आहे. त्याचे उपकार फेडल्यावांचून मी येऊं शकत नाहीं ! कसें झालें तरी तो माझा अन्नदाता आहे, असेंच सर्व लोक म्हणणार. म्हणून हे पंढरीनाथा, याचाहि उद्धार करून माझी लाज राखावी ! ’ अशी प्रार्थना करतांच —

काळी घोंगडी, काळी काठी, काळा दौरा कंठी ।

बोली महाराची थेट मराठी, गांडीस लंगोटी ॥

पार्यी वाहणा, मोठा शाहणा ।

पतीतपावन नाम जयाचें ॥ वारी० ॥

असें रूप त्या दामाजीला व बादशाहाला दिसलें.

कडवें—यवन पंताच्या योगें तरला, तो मुक्तिस गेला ।
होता पुण्याचा दोर पहिला, तो कामा आला ॥
यापरि चरित्र दामाजीचें, श्रवण करितां भवभय कैचें ।
वारी संकट हरि दामाजीचें, कौतुक देवाचें ॥

तो यवन भूपति दामाजीच्या योगानें तरून मुक्तीला गेला. पूर्वजन्मींचें पुण्य होतें, तें या लोकीं त्याच्या उपयोगीं आलें. असें हें दामाजीचें चरित्र आहे. याचें श्रवण केल्यानें प्राण्याला भवभय कोटून येणार? श्रीहरीनें दामाजीचें संकट हरिलें, यांत देवाचें भक्तांविषयीं प्रेम दिसून येतें आणि मोठें कौतुक वाटतें. असो. याप्रमाणें दामाजीपंत महासंकटांत पडले असतां त्यांनीं दृढनिश्चयपूर्वक प्रभूचें स्मरण केलें. त्यामुळें प्रभूनें धांवत येऊन त्यांना संकटमुक्त केलें. तस्मात् स्मरण करणारांचें संकट प्रभु दूर करितोच, असा आशय मनांत आणून तुकारामबुवा म्हणतात —

पडतां जडभारी, दासीं आठवावा हरी ॥ इत्यादि ॥

हेंचि दान दे गा देवा, तुझा विसर न व्हावा ॥ १ ॥

गुण गाईन आवडी, हेचि माझी सर्व जोडी ॥ २ ॥

नलगे मुक्ति धनसंपदा, संतसंग दे गा सदा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे गर्भवासीं, सुखें घालावें आम्हांसी ॥ ४ ॥

कायेन वाचा मनसैद्रिथैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावात् ।
करोमि यद्यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पये तत् ॥
अच्युतं केशवं रामनारायणं कृष्णदामोदरं वासुदेवं हरिम् ।
श्रीधरं माधवं गोपिकावल्लभं जानकीनायकं रामचंद्रं भजे ॥

भजन—हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ॥

हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ॥

पुंडलीकवरदा हरिविठ्ठल, पार्वतीपते हरहर महादेव,
सीताकांतस्मरण जयजय राम, श्रीगुरुदेव दत्त.

चंद्रहासारव्यान

पूर्वरंग

श्रीमन्महागणाधिपतये नमः, श्रीसरस्वत्यै नमः, श्रीगुरवे नमः ।

मंगलाचरण

श्लोक — स जयति सिन्धुरवदनो देवो यत्पादपङ्कजस्मरणम् ।
वासरमणिरिव तमसां राशीन्नाशयति विघ्नानाम् ॥
अविरलमदजलनिवहं भ्रमरकुलानीकसेवितकपोलम् ।
अभिमतफलदातारं कामेशं गणपतिं वन्दे ॥

या कुन्देन्दुतुषारहारधवला, या शुभ्रवस्त्रावृता ।
या वीणावरदण्डमण्डितकरा, या श्वेतपद्मासना ।
या ब्रह्माच्युतशङ्करप्रभृतिभिर्देवैः सदा वन्दिता ।
सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा ॥

मूकं करोति वाचालं पङ्कुं लङ्घ्यते गिरिम् ।
यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥
गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुः साक्षात्परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

किंवा कित्येक हरिदास खालील पद्धतीनेहि मंगलाचरण करितात. ते असें—

पद — जयजयरामकृष्ण हरी, जयजयरामकृष्ण हरी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
गोवर्धनधर गोपालनरत गोकुलसकटहारी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
नवनीरदसम नवनीतप्रिय नवलविनोदविहारी, जयजयरामकृष्ण हरी
दुर्वासोनुत दुःखविमोचक दुर्जनसंगमहारी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
शरणागत दीनां चरणीं नेई, करुणादृष्टिं निहारीं, जयजयरामकृष्ण हरी ॥

पद—बालकृष्णचरणीं लक्ष लागो रे, कीर्तनसंगें रंगांत देह वागो रे ॥
स्वरूपीं मन हें लावितां सौख्य आम्हां, कामक्रोधादिक जाती निजधामा ॥
सारासार वदविता सद्गुरुराय, मंगलधाम जीवन नरहरिपाय ॥
सद्रूप चिन्मय नारायणरूप ध्याऊं, तन्मय होउनी बलवंत प्रेमें गाऊं ॥

भजन — विठाबाई माउली दया कर, विठाबाई माउली ॥

याप्रमाणें मंगलाचरण झाल्यावर देवाला साष्टांग नमस्कार घालून ध्रुवपद म्हणावें.

मूळ अभंग — सांठविला हरि, जेणें हृदयमंदिरीं ॥ १ ॥

त्याची सरली येरझार, झाला सफळ व्यापार ॥ २ ॥

हरि आला हाता, मग कैची भयचिंता ॥ ३ ॥

तुका म्हणे हरि, कांहीं उरूं नेदी उरी ॥ ४ ॥

आदौ कीर्तनारंभीं तुकारामबुवा साधकाला सन्मार्ग कोणता तें दासवितात. ते म्हणतात, चौऱ्यायशीं लक्ष योनी भ्रमण करीत करीत अवचित दुर्लभ नरदेह प्राप्त झाला असतां, चौऱ्यायशींची येरझार कोणीं चुकविली आणि नरदेहास आल्याचा व्यापार कोणाचा सफळ झाला म्हणून विचाराल, तर सांगतो. ज्या मनुष्यानें परमात्मा हरि हृदयमंदिरीं सांठविला, त्याचीच येरझार संपून त्याचाच व्यापार सफळ झाला. श्रोतेजन आशंक घेऊन म्हणतील कीं, तुकाराम जातीचा शूद्र, त्यास पूर्ण ज्ञान नसल्यामुळे 'सांठविला हि' असें पद घातलें. कारण हरीवांचून रितीं स्थळच नाही. मग सांठविणें कोठून होणार? कारण भगवद्गीतेत भगवान् अर्जुनास सांगतात —

श्लोक — मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनंजय ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥

'मी सर्व जगताचे ठायीं ओतप्रोत भरलों आहे; मजहून अन्य किंचितहि स्थान रितीं नाही; सुतामध्ये मणि ओंवावे, त्याप्रमाणें ब्रह्मांडाच्या माळा माझे ठायीं आहेत.

श्लोक — ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥

सर्व भूतांचे हृदयांत ईश्वर राहतो आणि सर्व भूतांचे ठायीं त्याची व्याप्ति आहे. 'मोरोपंत म्हणतात —

आर्या — भूजलतेजसमीरख रविशशिकाष्ठादिकीं असे भरला ।

स्थिरचर व्यापुनि अवघें तो जगदात्मा दशांगुलें उरला ॥

'पृथ्वी, आप, तेज, वायु आणि आकाश या पंचभूतांचे ठायीं, तसाच सूर्य, चंद्र, काष्ठादि सर्व वस्तु आणि स्थावर-जंगम सर्व विश्व व्यापून तो जगदात्मा दहा अंगुलें शेष राहिला आहे.' श्रुतिवाक्यहि अशाच प्रकारचें आहे. तें 'अत्यतिष्ठद्दशांगुलम्' हें होय. असा हरि सर्वव्यापक असतां सांठवावयास स्थळ कोठें बरें राहिलें? तुकारामबुवा म्हणतात, 'जेणें हृदयमंदिरीं' अर्थात् कोणीं एका पुरुषानें हृदयाचे ठिकाणीं परमेश्वराला सांठविलें; याजवरून सर्वांचे हृदयांत तो सांठविलेला नाही. असें असल्यामुळे श्रुतिवाक्य सोडून तुकारामाचें म्हणणें ग्रहण करण्यास आम्ही सिद्ध नाही, अशी शंका कोणीं घेतली तर वामन पंडित म्हणतात—

श्लोक—जयाची वदे पूर्ण वेदांतवाणी, म्हणावें कसें हौ तयालागिं वाणी ।
परब्रह्मरूपीं न कैसा तुकावा, तयाचे तुकीं कोण ऐसा तुकावा ॥

‘ज्याची वाणी पूर्णपणें वेदांताचें विवेचन करण्यास समर्थ आहे, त्यास वाणी कसें म्हणावें? ह्या तुकारामाची परब्रह्मस्वरूपाशीं तुलना करणें योग्य आहे. त्याच्याशीं दुसऱ्या कोणाची तुलना करतां येण्यासारखी आहे? अर्थात् कोणाशींच नाहीं.’ मोरोपंत सांगतात—

आर्या—मुकुटमणी संतांचा शिवशिव तुक्या म्हणूं नये वाणी ।
नेले जड वैकुंठीं विठ्ठल विठ्ठल म्हणोनियां वाणी ॥

‘तुकाराम हा सर्व संतांचा मुकुटमणि होय. त्या तुकारामाला लोकांनीं ‘वाणी’ म्हणून हिणवावें, हें अधमपण होय! हाय हाय! अहो, त्याच तुकारामानें मुखानें ‘विठ्ठल, विठ्ठल’ असा सारखा नामघोष चालवून अनेक जड प्राण्यांला वैकुंठाला नेलें! अशी ज्या तुकारामाची योग्यता, त्याचे शब्दास दूषण देणें योग्य नाहीं. प्रभूंनीं अर्जुनाला सांगितलें कीं, माझी सर्वत्र व्याप्ति आहे. तेंच ते पुनः व्यवस्थापूर्वक सांगतात—

श्लोक—मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ।
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥

माझे ठिकाणीं सर्व भूतें राहतात, परंतु मी त्यांचे ठिकाणीं राहत नाहीं, तसेंच सर्व भूतें माझे ठायीं वसत नाहीत, हा माझा ईश्वरी योग पहा. मोरोपंत म्हणतात—

आर्या—मी भक्तांचे हृदयीं माझे हृदयीं सद्वै भक्त वसे ।
भक्तांवांचुन जे जन मातें सप्राण भासती शवसे ॥

मी भक्तांचे हृदयांत सर्वदा वास करितों आणि भक्तहि माझे हृदयांत वस्ती करितात, भक्तांवांचून इतर ते जिवंतपणीं प्रेतेंच होत असें मला वाटतें. त्यांचे ठिकाणीं माझी व्याप्ति नाहीं, असें नाहीं, परंतु शवाचे ठिकाणीं जशी माझी व्याप्ति आहे, तशीच त्यांच्याहि ठिकाणीं आहे. हा प्रभूचा भक्तवत्सलपणाचा साहजिक योग आहे.

आर्या—यद्यपि सर्वत्र समस्तथापि स च हर्षितः श्रिते पुरुषे ।
ममताभिमानमुच्चैर्वहति विवस्वान् यथोत्पले जगति ॥

प्रभु सर्वत्र सम आहे, ही गोष्ट खरी आहे; परंतु आश्रित जनांचे ठायीं तो जितका आनंदित असतो, तितका अन्य पुरुषांचे ठिकाणीं नसतो. सूर्य सर्वत्र समान आहे, तथापि सूर्योत्पलाचे ठिकाणीं त्याची स्वाभाविक विशेष प्रीति असते.

सूर्याप्रमाणे अनन्यतेच्या योगाने प्रभूचें वास्तव्य भक्ताचे ठिकाणीं विशेष आहे. चराचराचे ठिकाणींही आहे, परंतु ती व्याप्ति कशी? तर ज्याप्रमाणे काष्ठाचे ठायीं अग्नि, तिळांचे ठायीं तेल, इक्षुदंडाचे ठायीं शर्करा, त्याप्रमाणे, परंतु क्रियेवांचून प्राप्ति नाही. कोणी एक गृहस्थ मार्गाने जात होता, त्यानें ऐकिलें होतें कीं, काष्ठाचे ठायीं अग्नि आहे. तदनंतर माध्याह्नसमय झाला असतां तो एका सरोवरावर उतरला आणि स्नान करून त्यानें दगडांची चूल केली. त्यांत काष्ठें घालून त्यांवर स्थाली ठेविली. उपरांत दोन घटिका झाल्या तरी उदकहि ऊन झालें नाहीं. एक प्रहर झाला तरी तसेंच. तेव्हां आश्चर्य करून चिंतातुर बसला, तो मार्गाने दुसरा गृहस्थ आला. त्यानें चिंतातुर बसण्याचें कारण विचारिलें. तेव्हां तो म्हणाला कीं, 'काष्ठांत अग्नि आहे म्हणून शास्त्री, पंडित यांनीं सांगितलें, म्हणून चुलींत काष्ठें पुष्कळ भरून, भात शिजविण्याकरितां तपेलींत तांदूळपाणी घालून तें चुलीवर ठेविलें आणि भात शिजण्याची वाट पाहत बसलों आहें. एक प्रहर झाला, तरी तपेलींतील पाणी ऊनहि झालें नाहीं!' तें ऐकून तो दुसरा गृहस्थ म्हणाला कीं, 'बापा, तूं वेडा आहेस काय? काष्ठांत अग्नि आहे खरा, पण त्याची क्रिया झाल्यावांचून कार्य होत नसतें. अग्निहोत्र्याकडून मंथा, रवि, दोर आणून काष्ठमंथन करावें, तेव्हांच अग्नि प्राप्त होत असतो. क्रियेवांचून तिळांतलें तेलहि प्राप्त होत नसतें. तेल्यानें घाण्यांत तीळ घालून मळावे, तेव्हांच तेल प्राप्त होतें. तशीच उंसापासून साखर. चरकांत ऊंस घालून व रस काढून त्याचा रांधा करावा, तेव्हां शर्करा प्राप्त होणार.' तसा ईश्वर, सर्वत्र व्यापक खरा, परंतु सद्गुरूस शरण जाऊन त्याचे उपदेशानुरूप क्रिया केली म्हणजे हृदयांत श्रीहरि अखंड प्रगट राहतो. 'यः क्रियावान् स पंडितः', जो क्रियायुक्त वागतो, तोच पंडित होय. यास्तव तुकोबा म्हणतात—

सांठविला हरि, जेणें हृदयमंदिरीं ॥

एकदां हस्तिनापुरीं नारद प्राप्त झाले असतां धर्मराजाने त्यांचें आगतस्वागत उत्तम प्रकारें केलें आणि बद्धांजलियुक्त होऊन त्यांना म्हटलें, 'महाराज, आपण परमात्म्या हरीहूनहि श्रेष्ठ आहांत. कारण—

श्लोक—पृथ्वी तावदियं महत्सु महती तद्वेष्टनं वारिधिः,
पीतोऽसौ कलशोद्भवेन मुनिना स व्योम्नि खद्योतवत् ।
तद्विष्णोर्दनुजाधिनाथदमने पूर्णं पदं नाभवत्,
देवोऽसौ वसति त्वदीयहृदये त्वत्तोऽधिकः कः परः ॥

सर्वांत पृथ्वीएवढा मोठा पदार्थ दुसरा नाहीं. पृथ्वी मोठी म्हणावी, तर तिच्या सभोंवतीं समुद्राचें वेष्टन आहे. एवढा मोठा समुद्र. तो अगस्ति मुनीनें

प्राशन केला. तो अगस्त आकाशाचे ठिकाणी काजव्यासारखा लहान दिसतो. म्हणून आकाश मोठे म्हणावे, तर ते बलिदैःयदमनकालीं हरीनें वामनरूप धरिलें, त्या वेळीं कसें झालें पहा. वामन पंडित म्हणतात—

श्लोक—एका पदे भूमि भरुन धोडी, दुज्या पदे अंडकंटाह फोडी ।

दे तीसरा पाय म्हणे बळीला, म्हणोन पाशीं दृढ आकळीला ॥

वामनानें बळीकडे त्रिपादभूमि भागितली असतां ती बळीनें दिली. वामनानें एकाच पदानें सर्व भूमि व्यापिली, दुसऱ्या पदानें समस्त आकाश व्याप्त झाले. तेव्हां वामनानें तिसरा पाय कोठें ठेवूं म्हणून बळीला त्रिवारिलें. तिसऱ्या पदाला जागा नाही, असें पाहतांच वामनानें बळीला पाशांनीं आकळून पाताळांत टाकिलें. म्हणून त्या आकाशाहूनहि विष्णु श्रेष्ठ आणि हे मुनीश्वरा नारदा, तो श्रीविष्णु सर्वदा तुझ्या हृदयांत वास करितो. म्हणून तूं सर्वापेक्षांहि श्रेष्ठ आहेस. तुझ्याहून दुसरा अधिक असा कोण आहे ? म्हणून तुकोबा म्हणतात कीं, ज्यानें आपल्या हृदय-संपुटांत हरि सांठविला त्याच्या जन्ममृत्यूंची येरझार संपत आली—

सांठविला हरि, जेणें हृदयमंदिरीं ।

त्याची सरली येरझार, झाला सफळ व्यापार ॥

प्रभूची सर्वत्र व्याप्ति आहे. प्रत्येक प्राण्याच्या हृदयांत जीव आणि शिव हे राहत असतात. शिव ब्रह्मरूप साक्षिभूत आहे आणि जीव हा त्याचा छाया (प्रतिबिंब) आहे. एतदर्थीं गुरुगीतेत म्हटलें आहे.

ओंवी—जळ जळीं मिळालें, घटीं मठीं नभ संचलें ।

तैसे जीवशिव एक झाले, भेदरहित ॥

ज्याप्रमाणें जल जलांत मिसळून जातें, आकाश घटांत व मठांत व्यापून राहतें, त्याप्रमाणें जीव आणि शिव हे भेदरहित एकत्र राहतात. शरीरांत जो परमात्मा आहे, त्याचा अंश तद्रूप असून पृथक्पणानें जीव हा त्याजवर आरोप केला आहे. तो दूर करून ज्या पुरुषानें आपले हृदयांत परमात्म्याला सांठविलें, तोच धन्य होय, त्याला मग कशाचेंहि भय किंवा चिंता राहत नाही. श्रीहरि त्याला कसलीहि उणीव पडूं देत नाही. म्हणून तुकारामबुवा म्हणतात—

त्याची सरली येरझार, झाला सफळ व्यापार ।

हरि आला हाता, मग कैची भयचिंता ॥

तुका म्हणे हरि, कांहीं उरूं नेदी उरी ॥

बुधजनांचें वचन याच प्रकारचें आहे. ते म्हणतात कीं—

श्लोक — लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः ।

येषामिन्दीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्दनः ॥

‘ ज्यांच्या हृदयांत इंदीवराप्रमाणें श्यामवर्ण जनार्दन वसत आहे, त्याच लोकांना सर्वत्र लाभाची तशीच जयाचीहि प्राप्ति होत असते. त्यांचा पराजय कोठून होणार ? ’ ह्याविषयीं कवि चंद्रहासकथा निरूपण करितात.

उत्तररंग

साकी — वंदुनि गणपतिचरणां नमिलें सद्गुरु कृष्णपदासी ।

श्रोत्यांतें कर जोडुनि कथितों प्रेमळ सच्चरितासी ॥

कुरुवंशोत्तम भूप युधिष्ठिर तेणें हयमेधातें ।

आरंभुनियां अश्व सोडिला पृथ्वी जिंकायातें ॥

श्रोते परिसावी, भक्तलीला हे वरवी ॥ ध्रुव० ॥

श्रीगणपति आणि सद्गुरु कृष्ण यांच्या चरणांस वंदन करून आणि श्रोतृवर्गाला हात जोडून प्रेमळ असें एक सच्चरित कथन करितों. कुरुवंशांतील राजश्रेष्ठ युधिष्ठिर यानें अश्वमेध करण्याचा निश्चय करून पृथ्वी जिंकण्याकरितां म्हणून अश्व सोडला. ह्या कथेंत अद्भुत अशी भक्तलीला आढळून येणारी आहे, म्हणून ही कथा श्रोत्यांनीं अवश्य परिसावी.

दिंडी — तयाचीया रक्षणा वीर पार्थ, निघे सेना घेऊन असंख्यात ।

श्यामकर्ण भ्रमत तो मही आला, कुंतलाख्यापुरिनिकट नष्ट झाला ॥

त्या अश्वाच्या रक्षणार्थ असंख्यात सेना घेऊन पार्थ वीर निघाला. तो श्यामकर्ण (अश्व) भ्रमत भ्रमत पृथ्वीवर आला आणि कुंतलाख्यपुरीजवळ नाहींसा झाला.

दिंडी — भूप तथींचा चंद्रहास राणा, कुमरिं त्याच्या क्रीडतां तया जाणा ।

धरुनि नेला वाजतां त्रुटि न पाहीं, पार्थसैनिक शोधिती दिशा दाही ॥

त्या कुंतलपुरीचा राजा चंद्रहास नांवाचा होता. त्याच्या मुलांनीं खेळत असतां त्या अश्वाला पाहिलें आणि तत्काल धरून नेलें. त्या पार्थसैनिकांनीं दाही दिशांना त्या अश्वाचा शोध केला, परंतु थांग लागला नाहीं.

ओंवी — तंव नारद पातला अकस्मात, तो पार्थासी कथी वृत्तांत ।

चंद्रहास नृप येथें वसत, परिसैं मूळ कथा तयाची ॥

इतक्यांत नारदमुनींची स्वारी तेथें आली. त्यांनीं अर्जुनाला वृत्तांत सांगितला कीं, चंद्रहास राजा येथें वसत असतो ; त्याची मूळ कथा सांगतो, ती ऐक.

साकी — प्रसोमनामें नृशत्रु होता केरलदेशाधिपती ।
 समरीं त्यातें वधितां रिपुंनीं गेल्या सति त्या युवती ॥
 चंद्रहास या नामें त्यासी बालक दो महिन्यांचें ।
 असतां रक्षण करितें कोणी उरलें नाहिं त्याचें ॥

प्रसोम नांवाचा केरल देशचा राजा होता. त्याचा शत्रूंनीं समरांगणावर वध केला असतां त्याच्या स्त्रिया सती गेल्या. त्या वेळीं चंद्रहास नांवाचा त्याचा दोन महिन्यांचा एक मुलगा होता. पितृवध झाला असतां त्याचें रक्षण करण्यास कोणीच उरलें नव्हतें.

साकी — अनाथ उघडें दीन होउनी पडलें रुदन करी तें ।
 उपमाता मग घेउनि त्यातें कुंतलपुरास ये ते ॥
 भिक्षा मागून असतां तेथें पावे मृत्युस माता ।
 नगरामाजी बालक हिंडे दीन क्षुधित न पाता ॥
 सुंदर बालक देखुनि जन त्या उचलुनि कडिये घेती ।
 लालनपालन करिती अवघे अन्नवस्त्र त्या देती ॥

चंद्रहास अनाथ, दीन होऊन अगदीं उवडा पडला, त्यामुळें तो सारखें रुदन करूं लागला. मग त्याची दाई त्याला घेऊन कुंतलपुराला आली. तेथें ती भिक्षा मागून त्या बालकाचा व आपला चरितार्थ चालवीत असे. अशा स्थितींत ती मरण पावली असतां तें बालक दीन, क्षुधित आणि उदास होऊन नगरांत फिरत असे. तें सुंदर बालक पाहून लोक त्याला कडेवर घेत आणि त्याला अन्नवस्त्र देऊन त्याचें लालनपालन करीत असत.

दिंडी — विदींमाजी क्रीडतां जाण त्याला, शालिग्राम नरसिंह प्राप्त झाला ।
 त्यासि भावें अर्चुनी नित्य काळीं, मुखामाजी आदरें प्रतीपाळी ॥

रस्त्यामध्ये क्रीडा करीत असतां त्याला एकदां शालिग्राम (नरसिंह) सांपडला. चंद्रहास त्याची नित्य मोठ्या भावानें पूजा करीत असे आणि पूजेनंतर त्याला सादर मुखामध्ये ठेवीत असे.

ओंवी — कुंतलेश्वर नृप तेथींचा, दुष्टबुद्धि प्रधान त्याचा ।
 तेणें समुदाय द्विजांचा, मेळविला भोजनासी ॥
 विदींत चंद्रहास खेळतां, प्रधानें देखिला अवचितां ॥
 दयायुक्त कडिये घेऊन तत्त्वतां, भोजना आणिला तत्काळ ॥

तेथील राजा कुंतलेश्वर म्हणून प्रसिद्ध असून त्याचा प्रधान दुष्टबुद्धि नांवाचा होता. त्यानें भोजनाकरितां एकदां ब्राह्मणसमुदाय जमविला. त्या वेळीं रस्त्यावर

चंद्रहास खेळत असतां प्रधानानें त्याला पाहिलें. त्या बालकाची त्याला दया आली आणि त्यानें त्याला कडेवर घेऊन तत्काळ भोजनाला आणिलें.

ओंवी—येऊनि बैसला पात्रीं, मुखींची काढून शालिग्राममूर्ति ।
त्यातें नैवेद्य समर्पितां प्रीतीं, आश्चर्य करिती लोक सर्व ॥

चंद्रहास येऊन पात्रावर बसला. त्यानें मुखांतून शालिग्राममूर्ति काढली आणि त्या नरसिंहाला नैवेद्य दाखविला, तेव्हां सर्व लोक आश्चर्यचकित झाले.

साकी—भोजन होकर उठकर वछरा प्रधानअंकीं बैठा ।
द्विजमनमों वैसा आया की ये है उनका बेटा ॥

भोजन झाल्यावर तो बालक उठून प्रधानाच्या मांडीवर बसला. ब्राह्मणांना वाटलें कीं, हा प्रधानाचाच मुलगा आहे.

छंद—विप्र ओपिती मंत्रअक्षता, करिल राज्य हा पुत्र तत्त्वतां ।
वाक्य ऐकतां मंत्रि यापरी, क्षोभुनि द्विजां घालि तो दुरी ॥

ब्राह्मणांनीं मंत्राक्षता टाकून आशीर्वाद दिला कीं, 'हें राज्य हा पुत्र उत्तम रीतीनें चालवील.' प्रधान, ब्राह्मणमुखींचें हें वाक्य ऐकून अत्यंत क्षुब्ध झाला आणि त्यानें त्या ब्राह्मणांस दूर घालविलें.

श्लोक—नव्हे अन्यथा वाक्य तें ब्राह्मणांचें, म्हणूनी मनीं वाढलें वैर साचें ।
तदा आणुनी अंत्यजां प्राणघाती, तयांसी म्हणे मारिजे बाळ युक्तीं ।
पदीं अंगुली बाळकाच्या सहावी, खुणा आणुनी ते मला दाखवावी ।
असें ऐकतांची निघे द्रष्टमेळा, तिहीं बाळ तो काननामाजि नेला ॥

ब्राह्मणांचें भाषण कधींहि अन्यथा होणार नाहीं, म्हणून प्रधानाचें त्या बालकाशीं वैर वाढत गेलें. तेव्हां त्यानें प्राणघातकी अंत्यजांना बोलावून आणिलें आणि त्यांना सांगितलें कीं, 'ह्या बाळाला कांहीं युक्ति करून ठार मारावें; ह्या बालकाच्या पायाला सहा बोटें आहेत, तरी खून म्हणून ती सहावी अंगुलि आणून मला दाखवावी.' हें त्याचें भाषण ऐकून ते दुष्ट लोक निघाले आणि त्यांनीं त्या बालकाला रानामध्ये नेलें.

छंद—शस्त्र काढितां बाळ घाबरे, देखुनी म्हणे ना दिसे बरें ।
कंप सूटला पाहि चौकडे, कंठ दाटुनी फार तो रडे ॥

त्या अंत्यजांनीं शस्त्र उपसतांच चंद्रहास घाबरून गेला आणि म्हणाला, 'हें कांहीं बरें लक्षण दिसत नाहीं.' त्याला कंप सुटला, तो चहूंकडे पाहूं लागला, त्याचा कंठ दाटून आला आणि तो रडूं लागला.

भोंवी — भंवता विलोकुनि पाहे आस, कोण सोडविल ऐशा सप्रयास ।
मग केलें मनीं निश्चयास, त्राता न आतां नृहरीविणें ॥

आतां ह्या सप्रयास मला सोडवील असा कोण आहे, म्हणून त्यानें सभोंवतीं न्याहाळून पाहिलें. त्याला कोणाचीहि आशा दिसेनाशी झाली. तेव्हां श्रीनरहरीवांचून आपणाला दुसरा त्राता कोणी नाही, असा त्यानें मनांत निश्चय केला.

दिंडी — दुर्जनांनीं वेष्टितां तया बाळा, मुखांतिल तइं काढूनि पुजी शीळा ।
घाबरोनी झांकीत भयें दृष्टी, नृसिंहातें सप्रेम घालि मीठी ॥

त्या बाळकाला दुर्जनांनीं वेढिलें, तेव्हां त्यानें मुखांतिल आपला 'शाळिग्राम' (नरहरि) बाहेर काढला आणि त्याची पूजा केली. तो अगदीं घाबरून जाऊन त्यानें प्रेमपूर्वक त्या मूर्तीला मिठी मारली व त्या संकटांतून सोडविण्याबद्दल शुद्ध भावानें देवाची प्रार्थना केली —

पद — वा धांव सख्या नरहरि रे, पाहतोसि अंत काई रे ॥ वा० ॥ ध्रु० ॥
जननीचे जठरीं त्वांचि मजलागिं पोषियेलें ॥
बालपणापासुनियां त्वां सर्वस्वें रक्षियेलें ॥
सांप्रत या दुःखप्रवाहीं दीनाप्रति लोटियेलें ॥

चाल — निष्ठुरता धरुनी आजी, उवगतोसि कां देवाजी ॥
टाकुनियां चितेमाजी, गुंतलासि कवणे ठायीं ॥ वा धांव० ॥ १ ॥
देइनाचि सागर पोटीं जरि थारा सरितेलागीं ॥
बाळातें माय उपेक्षा करुनियां काननीं त्यागी ॥
अंडजास पक्षिण विसरे सोडुनियां भलते जागीं ॥

चाल — हं गोष्टी भासत तैसी, तरि यातें गत करुं कौशी ॥
तेव्हां करुणा परिसुनि ऐशी ये दासजनांची आई ॥ वा० ॥ २ ॥

'वा नरहरि सख्या, आतां धांवून ये! माझा अंत तूं किती म्हणून पाहणार आहेस? आईच्या उदरांत असतांना तूच माझें पोषण केलेंस, बालपणापासून तूच माझें सर्वस्वीं तारण केलेंस आणि सांप्रत या दीनाला दुःखप्रवाहांत कसें बरें लोटलेंस? हे देवाजी, आज निष्ठुर होऊन माझा कंटाळा तूं कसा बरें करतोस? मला असा चितेंत टाकून तूं कोणत्या कामांत गुंतला आहेस? ही तुझी कृति म्हणजे सागरानें सरितेला आपल्या पोटांत थारा देऊं नये, बाळाचा आईनें उपेक्षा करून त्याला अरण्यांत टाकून घावें किंवा पिलाला पक्षिणीनें विसरून भलत्याच ठिकाणीं सोडून घावें, त्याप्रमाणें मला भासत आहे. आतां याला मी करूं तरी काय?' अशा प्रकारची करुणवाणी ऐकून दास (भक्त) जनांची आई

पंचाननरूप प्रगटुनि नरहरि रक्षितसे बाळा ।
ऐसें पाहुनि सर्वहि भ्याले कंप सुटे चांडाळां ॥

(श्रीनरहरि) आपल्या भक्ताच्या रक्षणार्थ तेथे धांवून आली. मारेकऱ्यांनीं चंद्रहासाला मारण्याकरितां तरवार धर उपसली होती आणि ते त्याला आतां मारणार, इतक्यांत त्या नृसिंहमूर्तीतून प्रत्यक्ष परमेश्वर आपल्या अक्राळविक्राळ स्वरूपांत मोठी गर्जना करून प्रकट झाला.

साकी—पंचाननरूप प्रकटुनि नरहरि रक्षितसे बाळा ।

ऐसें पाहुनि सर्वहि भ्याले कंप सुटे चांडाळां ॥

नरहरि सिंहरूप धारण करून त्या बालकाच्या रक्षणार्थ धांवून आला, तें त्याचे अक्राळविक्राळ स्वरूप पाहून सर्वांना भीति वाटली आणि त्या चांडाळांना थरथर कंप सुटला. त्यांनीं प्रसंग जाणून त्यांतल्या त्यांत चंद्रहासाच्या पायाचे सहावे बोट कापून घेतलें आणि पलायन केलें. देवानें चंद्रहासाला मोठ्या प्रेमानें पोटाशीं धरिलें आणि म्हटलें, 'बाळा चंद्रहासा, आतां तूं भिऊं नकोस, तुझे कल्याण होईल. तूं सर्व पृथ्वीचें राज्य करशील. हें तुझ्या पायाचें सहावे बोट तुटलें हीहि उत्तम गोष्ट झाली. तें बोट मोठें अनिष्टसूचक होतें. तें जोपर्यंत होतें, तोपर्यंतच तुझा संकटकाल होता. आतां तुला सुखाचे दिवस येतील. तूं सर्व पृथ्वीवर राज्य करशील.' असें म्हणून नरहरि अदृश्य झाला. इकडे मारेकऱ्यांनीं चंद्रहासाचें सहावे बोट दुष्टबुद्धि प्रधानाला दाखविलें आणि म्हटलें, 'महाराज, आम्हीं चंद्रहासाला ठार मारिलें, हें पहा त्याचें सहावे बोट.' तें पाहून दुष्टबुद्धीचें समाधान झालें व त्यानें त्या मारेकऱ्यांस मोठें बक्षीस दिलें. परमेश्वरसान्निध्याच्या आनंदांत चंद्रहास त्या अरण्यांत कंदमूळें वगैरे खाऊन राहिला. त्या निर्जन व भयाण अरण्यांत ईश्वराच्या कृपाप्रसादामुळें त्याला व्याघ्रसर्पादि हिंस्र प्राण्यांची मुळींच भीति वाटली नाही. इतकें झालें तरी तें लहान मूल बालस्वभावाला अनुसरून आपणाला संरक्षणकर्ता जवळपास कोणी नाही, असें पाहून रडूं लागलें.

साकी—तेव्हां बालक हिंडे रानीं दुःखें करि रुदनाला ।

कुलिंदराजा मृगये आला होता त्याच वनाला ॥

धरुनी हरिनें मृगरूपा त्या आणी बाळापारीं ।

रोदनशब्दा परिसुनि ममता आली जाण नृपासी ॥

त्या समयीं तो चंद्रहास बाळ रडत रडत रानांत फिरत असतां कुलिंददेशचा राजा शिकारीकरितां म्हणून त्याच वनांत आला होता. श्रीहरीनें हरिणरूप धारण करून त्या राजाला जेथें तो चंद्रहास हिंडत राहिला होता, त्याच ठिकाणीं आणलें. तेथें त्या बालकाचें रडें ऐकून राजाला मोठी दया उत्पन्न झाली. मुलाच्या तोंडून मधून मधून प्रभुनामाचा जप चाललेला पाहून तर त्या राजाला परम कौतुक वाटलें.

साकी — देखुनि सुंदर बाळक राजा उचलुनि कडिये घे तें ।
उदकें त्याचे लोचन पुशितां निर्जरवाणी वदते ॥
राया तुजला पुत्र दिला हा घेउन जाय घरासी ।
ऐसें ऐकुनि राय तोषला आणी निजनगरासी ॥

तें सुंदर बालक पाहून त्यानें त्याला तत्काल उचलून कडेवर घेतलें आणि त्याचे डोळे तो पाण्यानें पुसून काढूं लागला ; इतक्यांत आकाशवाणी झाली कीं, 'हे राजा, तुला हा पुत्र मीं दिला आहे. ह्याला घेऊन घरीं जा.' हें ऐकून राजानें हर्षपूर्वक त्या बालकाला आपल्या नगराला आणिलें. चंद्रहासास घरीं आणून राजानें त्याला आपल्या मेधावती राणीच्या स्वाधीन केलें आणि आकाशवाणी सांगितली. ती ऐकून तिला मोठा हर्ष झाला आणि त्या बालकाविषयीं तिच्या मनांत पुत्रप्रेम उत्पन्न झालें. त्या दोघांनीं चंद्रहासाचें उत्तम प्रकारें पालनपोषण केलें. त्याला राजपुत्राचे सर्व सुखोपभोग मिळू लागले. क्षत्रियाला उचित असें शिक्षण देऊन त्याला शस्त्रविद्या, धनुर्विद्या, व्यवहारधर्म इत्यादि सर्व गोष्टींत निष्णात केलें.

दिंडी — वेदशास्त्रीं त्याजला श्रम न कांहीं,
धनुर्वेदीं शस्त्रास्त्रनिपुण पाहीं ।
षोडशाब्दे होतांचि मही सर्व,
जिकुनीयां झाडिले वीरगर्व ॥

वेदशास्त्राध्ययनांत त्याला कांहीं श्रम पडले नाहींत ; तसेंच धनुर्वेद शिकून तो लवकरच शस्त्रास्त्रनिपुण झाला. सोळा वर्षांचा तो झाला नाहीं, तोंच त्यानें स्वपराक्रमानें सर्व पृथ्वी जिंकून निखिल वीरांचे गर्व जिरवून टाकिले. त्याचे सद्गुण, हुशारी व पराक्रम पाहून राजा त्याच्याच तंत्रानें राज्यकारभार पाहूं लागला.

ओंवी — रायें जाणून पराक्रम थोर, दिधला त्यातें राज्यकारभार ।
म्हणे आपुला स्वामी कुंतलेश्वर, करभार दीजे त्यासी ॥

आपल्या पुत्राचें थोर सामर्थ्य लक्षांत आणून राजानें सर्व राज्यकारभार त्याच्या स्वाधीन केला आणि तो त्याला म्हणाला, 'कुंतलाधिपतीला दरसाल आम्ही खंडणी देत असतो, ती या वर्षी तूं स्वतःच घेऊन जावी.' त्यावर चंद्रहास म्हणाला, 'बाबा, त्याला आम्हीं खंडणी काय म्हणून द्यावयाची ? ती देण्याचें कांहीं कारण आहे असें मला वाटत नाहीं. पाहिजे असल्यास तोच आमच्यावर चालून येऊं द्या, म्हणजे मीच त्याची चांगली खोड मोडतो, इतकेंच नव्हे, तर आपल्या पायांपाशीं त्याला बांधून आणतो.' कुलिंदनृपतीला पुत्राचें तें भाषण

आवडलें नाहीं. तो म्हणाला, 'बाळा, स्वामीद्रोह कधीं करूं नये. युद्ध करून विनाकारण प्राणहानि करण्यांत कांहीं फायदा आहे, असें मला वाटत नाहीं. तरी माझे म्हणणें तूं ऐकावें, हें बरें.' चंद्रहास म्हणाला, 'मी सर्व देश जिंकितों व नंतर कुंतलेश्वराची खंडणी स्वतःच घेऊन कुंतलपुरास जाईन.' पुढें चंद्रहासानें आपल्या अद्भुत पराक्रमानें आसपासचे सर्व देश जिंकिले आणि त्यांजकडून खंडणी घेतली. नंतर तो कुलिंदपुराला आला. चंद्रहासाचा पराक्रम पाहून राजाराणींस अत्यंत संतोष झाला. प्रजाजनांनीं चंद्रहासाचा मोठा गौरव केला. नंतर तो कुंतलेश्वराची खंडणी घेऊन गेला.

छंद — चंद्रहास तो द्रव्य सत्वरा, घेउनी निघे कुंतलेश्वरा ।

दुष्टबुद्धि त्या ठेवुनी धना, त्याजला म्हणे चाल भोजना ॥

बापाच्या इच्छेनुसार खंडणीचें द्रव्य घेऊन चंद्रहास निघाला आणि कुंतलेश्वराकडे आला. तें द्रव्य दुष्टबुद्धि प्रधानानें जामदारखान्यांत नेऊन ठेविलें. चंद्रहासाला पाहतांच दुष्टबुद्धीला पूर्वीची आठवण झाली आणि तो त्याला निरखून पाहूं लागला, तों त्याची दृष्टि त्याच्या डाव्या पायाच्या तुटलेल्या बोट्याकडे गेली. त्याबरोबर ज्याला मारण्याकरितां आपण मारेकरी घातले होते, तोच हा चंद्रहास होय, अशी त्याची खात्री झाली. मारेकरी चांडाळांनीं आपणाला खास फसविलें, नाहीं तर 'हा मुलगा जगला कसा?' अशा विचारानें तो दुःखी झाला. तथापि फिरून एकदां यत्न करून पहावा, असा विचार करून त्यानें चंद्रहासाला आपल्या घरीं भोजनास बोलाविलें.

छंद — येरु बोलतो या हरी-दिनीं, अन्न भक्षितां पाप हो जनीं ।

शासना करी तो अम्हां पिता, क्षुब्ध दुर्मती होय ऐकतां ॥

चंद्रहास म्हणाला, 'आज हरि-दिन आहे. या दिवशीं जो भोजन करील, त्याला मोठें पाप लागत असतें. शिवाय माझा पिताहि मला शासन केल्यावांचून राहणार नाहीं.' हें चंद्रहासाचें उत्तर ऐकतांच तो दुष्टबुद्धि क्षुब्ध झाला. मग—

श्लोक — निरोप दऊनि नृपात्मजाला, येऊनि वंदी मग राजयाला ।

बोले कुलिंदात्मज माजला हो, दंडूनि येतो तरि त्याजला हो ॥

त्या कुलिंदात्मजाला—चंद्रहासाला—निरोप देऊन तो दुष्टबुद्धि राजाकडे आला आणि म्हणाला, 'हा कुलिंदपुत्र अति माजून गेला आहे, महाराजांनीं परवानगी दिल्यास मी त्याजवर स्वारी करतो आणि त्याचें योग्य तें शासन करून येतो.' राजानें तसें करण्यास अनुज्ञा दिली व राजकन्या चंपकमालती उपवर झाली आहे तिला योग्य पति पाहून यावें म्हणूनहि सांगितलें. दुष्टबुद्धीला विषया

नांवाची मुलगी होती. तीहि लग्नाला योग्य झाली होती. तेव्हां मुलींना वर पाहण्याच्या निमित्तानें बाहेर निघून चंद्रहासाचा नाश करावा, असा निश्चय दुष्टबुद्धीनें केला.

आर्या — दाखवितां न क्रोधा युक्तीनेंचि स्वकार्यभागा या ।

साधीन मग न लागे स्वांगें युद्धांत लेश भागाया ॥

क्रोधाचें चिह्न किमपिहि वर न दाखवितां युक्तीनेंच आपला हा कार्यभाग मी साधीन. मग मला युद्धांतील श्रम सोसण्याचें कारण पडणार नाहीं. अशा विचारानें तो दुष्टबुद्धि कुलिंदाच्या चंदनावती नगरींत तत्काल आला आणि राजास भेटून म्हणाला, 'राजन्, आपला चिरंजीव अत्यंत सुंदर, विद्यावान् आणि शूर आहे. त्याला भेटण्याची आमच्या महाराजांना फार इच्छा झाली आहे. कदाचित् जमल्यास त्याला ते आपला जांवईहि करतील. तरी त्याला पाठवा. मी दुसरें काम असल्यामुळें त्याजबरोबर जाऊं शकत नाहीं. तरी मी माझ्या मदननामक पुत्रास पत्र देतो. चंद्रहासाची सर्व व्यवस्था तो करील.' असें म्हणून दुष्टबुद्धीनें पत्र लिहिलें, त्यांतील मजकूर असा होता —

ओंवी — सहस्रायु चिरंजीव मदना, माझी तुजला हेचि आज्ञा ।

चंद्रहासा पाठविलें सद्ना, विष यासी देइजे ॥

चिरंजीव मदन यास —

आशीर्वाद विशेष. इकडील मजकूर, आपल्या भेटीस कुलिंदपुत्र चंद्रहास येत आहे. त्यास विष देण्यास विलंब लावूं नये. याबद्दल कोणाची सल्लामसलतहि घेण्याची जरूर नाहीं. वर लिहिल्याप्रमाणें करण्यास चुकूं नये. कळावें, हे आशीर्वाद.

दिंडी — कुलिंदातें वंदुनी चंद्रहास, हयीं होउन आरूढ कुंतलास ।

जाय मार्गी ध्यावया विसाव्यांसी, त्वरें उतरे आरामिं पुरापाशीं ॥

चंद्रहासानें आपल्या मातापितरांचा निरोप घेतला आणि तो हयारूढ होऊन कुंतलपुरास जाण्यास निघाला. कुंतलपुरास आल्यावर जवळच दुष्टबुद्धीच्या रम्य उपवनांत कांहीं काळ विश्रांतीस्तव उतरला. त्या बागेंत चंद्रहासानें आपला घोडा एका झाडास बांधला आणि बिछाना टाकून विश्रांति घेण्याकरितां त्यावर पडला असता थोड्याच वेळांत त्याला गाढ झोंप लागली. इतक्यांत —

आर्या — तेथें आली होती मंत्रिसुता तैच वनविहारातें ।

पाहे नृपात्मजा ती खुडितां कुसुमांसि सुतनुहारातें ॥

ये एकटि त्यानिकटीं अन्यस्थळिं धाडुनी सख्या सुमनां ।

शफरिध्वजसमरूपा पावुनि आल्हाद पावली सुमना ॥

त्याच स्थळीं प्रधानकन्या विषया ही वनक्रीडा करण्याकरितां आली होती. सुंदर हार करण्यासाठीं फुलें खुडीत असतां तिनें त्या राजकुमार चंद्रहासाला पाहिलें. आपल्या मैत्रिणींना पुष्पांकरितां दुसऱ्या ठिकाणीं पाठवून ती त्या राजपुत्राच्या अगदीं जवळ येऊन ठेपली. राजपुत्राचें मदनासारखें तेज पाहून तिच्या मनाला थोर आनंद झाला.

छंद — रूप देखतां रम्य तें अती, होउ प्राप्त हा म्हणतसे पती ।

सुप्त देखुनि निकट पातली, वस्त्रग्रंथिका नयनिं देखिली ॥

चंद्रहासाचें तें रम्य रूप पाहतांच ' हाच आपणाला पति प्राप्त व्हावा ' अशी तिला आशा उत्पन्न झाली. त्याला गाढ झोंप लागली आहे, असें पाहून ती त्याच्या अगदीं जवळ आली, इतक्यांत धोतराच्या गांठींत असलेलें पत्र तिच्या दृष्टीस पडलें आणि तिला आपल्या पित्याच्या अक्षरासारखें त्यांतील अक्षरांचें वळण दिसलें. म्हणून —

साकी — सोडून ग्रंथी पत्र देखतां पाहे निज जनकाचें ।

वाचुनि विप्रिय म्हणे तांतडी चुकलें अक्षर साचें ॥

नेत्रींचें मग कज्जल काडुनि अक्षर तेथें लिहिते ।

विषया दीजे ऐसें करुनी बांधि पुन्हां ग्रंथीत ॥

विषयेनें गांठ सोडून पत्र पाहिलें, तों तें आपल्याच पित्याचें आहे, असें तिला कळून आलें. वाचून पाहते तों आंतील अप्रिय मजकूर पाहून तिला वाटलें कीं, आईनें पत्र लिहिल्यामुळे ' विष ' या अक्षरापुढील ' या ' हें अक्षर राहून गेलें असावें. माझे वडील मदनासारख्या या सुंदर राजपुत्राचा वध करण्याविषयीं आपल्या पुत्रास कसें बरे लिहितील ? ईश्वरी प्रेरणेनें हें पत्र माझ्या हातांत पडलें, हें मोठें सुदैवच होय. असें म्हणून तिनें डोळ्यांतील काजळ काढलें आणि ' विष ' या शब्दापुढें ' या ' हें अक्षर जोडून ' विषया ' शब्द केला. नंतर तें पत्र होतें तसें ठेवून ती प्रधानकन्या आपल्या घरीं निघून गेली.

साकी — ऐसें साधन करुनी गेली जागृत नृपसुत झाला ।

होउनि अश्वारूढ सत्वरी सचीवसदनीं आला ॥

असें साधन करून ती प्रधानकन्या गेल्यावर राजपुत्र जागा झाला आणि पुनः घोड्यावर बसून तो सचिवाच्या मंदिरीं आला.

साकी — भेटुनि मदना पत्र दीधलें वाचुनियां तो पाहे ।

जननीलागीं कळवुनि करितो साहित्या लवलाहें ॥

प्रधानपुत्र मदनाची भेट घेऊन चंद्रहासानें तें पत्र त्याला दिलें. मदनानें तें

सोडुनि ग्रंथी पत्र देखतां पाहे निज जनकाचें ।
 वाचुनि विप्रिय म्हणे तांतडी चुकलें अक्षर साचें ॥
 नेत्रींचें मग कज्जल काडुनि अक्षर तथें लिहिते ।
 विषया दीजे ऐसैं करुनी बांधि पुन्हां ग्रंथीतें ॥

वाचून पाहिलें. त्याला मोठा आनंद झाला. त्यानें तत्काल ती गोष्ट आईला कळविली आणि तिच्या मतानें विषया व चंद्रहास यांच्या लग्नाचें सर्व साहित्य ताबडतोब सिद्ध केलें.

ओंवी—ब्राह्मण पाचारिले बहुत, वऱ्हाडी मिळाले असंख्यात ।
मदनस्त्रिया करवल्या होत, चंद्रहास नृपाच्या ॥
यथासांग जाहलें लग्न, विप्रां दिधलें अपार धन ।
इकडे प्रधानें नगर लुटून, कुलिंद बंदीं घातला ॥

अनेक ब्राह्मणांना निमंत्रण करून बोलाविलें, वऱ्हाडीहि असंख्यात गोळा झाले आणि मदनस्त्रिया चंद्रहास राजाच्या करवल्या झाल्या. अशा रीतीनें विषया व चंद्रहास यांचें लग्न यथासांग होऊन ब्राह्मणांनाहि अपार धन वांटलें गेलें. इकडे दुष्टबुद्धि प्रधानानें कुलिंदनगर लुटून राजाला बंदीत घातलें.

आर्या—येतां गृहासि पंथीं भेटुनि कथि वृत्त भोगि निज वदनें ।
मी तों यद्धनरक्षक जातो हरिलेंचि सर्व या मदनें ॥

नंतर प्रधान आपल्या गृहाला येण्याकरितां निघाला असतां मार्गांतच त्याला ग्रामाधिकार्याकडून विषया व चंद्रहास यांच्या लग्नाचें वृत्त समजलें. तो चरफडत म्हणाला, 'हायहाय, आजपर्यंत ह्याच्या धनाचा जणुं काय मी रक्षकच होतो; काय करणार ? आतां मी जातो ! या मदनानें सर्व संपत्ति उधळून टाकिली. ही विपरीत गोष्ट यानें केली तरी कशी ?'

दिंडी—पुढें येतां विप्र ते भेटताती, धन्य तुमचा हो पुत्र बोलताती ।
चंद्रहासा विषयेसि अर्पियेलें, ऐकतां हें क्षोभला तये वेळे ॥

त्याहूनहि जरा पुढें जातो, तों ब्राह्मणांचे थवेच्या थवे येतांना त्याला आढळले. ते म्हणाले, 'प्रधानजी, तुमचा पुत्र धन्य आहे. त्यानें चंद्रहासाशीं विषयेचें लग्न लाविलें. ही पहा केवढी केवढी ब्राह्मणदक्षिणा प्रत्येकाला दिली ती !' हें ऐकतांच त्या प्रधानाला अत्यंत क्षोभ उत्पन्न झाला.

श्लोक—ताडूनि ते द्विज बळें धन घे हिरोनी,
धांवूनि ये अहि तसा सदना निघूनी ।
क्रोधें तदा निज सुताप्रति शब्द लावी,
आणूनि येरु मग पत्र पित्यास दावी ॥

त्या ब्राह्मणांना दुष्टमतीनें ताडण करून त्यांजकडील द्रव्य हिरावून घेतलें. नंतर संतप्त सर्पाप्रमाणें तो आपल्या गृहीं त्वरेनें आला आणि आपल्या पुत्राला

संतापानें शब्द लावून बोलला कीं ' तूं असें कसें केलेंस ? ' मग मदनानें त्याचें पत्र भाणलें आणि दाखविलें. पत्र वाचून पाहतो तो ' विष ' या शब्दापुढें ' या ' हें अक्षर चुकून पडल्याचें त्याला आढळलें. मग—

आर्या—निज पत्र देखतांची राहुन उगला म्हणे कशी भूल ।
पडली मम नेत्रांसी कीं प्राक्तन जाहलेंचि प्रतिकूल ॥

आपलें पत्र दृष्टीस पडतांच दुष्टबुद्धि उगा राहिला आणि म्हणाला, ' असा मोह माझ्या नेत्रांस कसा पडला ? माझे दैवच प्रतिकूल, तेथें करणार तरी काय ? इलाज नाही ? '

श्लोक—पुत्रातें मग शब्द लावुनि म्हणे हें तूं न केलें बरें,
रायातें तरि जाउनी कळविजे आतां अती सत्वरें ।
सांगे तो मग वृत्त भूमिपतितें क्षोभे प्रभू ऐकतां,
वर्जुनी मम कन्यकेसि सचिवें केलें स्वकीया हिता ॥

नंतर आपल्या पुत्राला—मदनाला—दोष्ट लावून दुष्टबुद्धि बोलला, ' मदना, ही गोष्ट तूं ठीक केली नाहीस. आतां तरी त्वरा करून जा आणि राजाला सर्व वृत्त सांगून ये. ' नंतर मदन राजाकडे गेला आणि त्याला त्यानें सर्व हकीकत सांगितली. ती ऐकून कुंतलेश्वर क्षुब्ध झाला आणि म्हणाला, ' या सचिवानें माझ्या कन्येकडे दुर्लक्ष करून आपलेंच हित साधलें ! या दुष्टानें मला फसविलें, तरी आतां त्याच चंद्रहासाला या राजवाड्यांत पाचारण करून त्याला चंपकमालती घावी, म्हणजे झालें, ' असें त्यानें ठरविलें.

साकी—कोणी म्हणती त्याच वरासी चंपकमालति घावी ।
मदनासंगें गज-रथ-शिविका देउन वर तो अणवी ॥

कोणीं राजाला सल्ला दिला, ' महाराज, विचार कसला करतां ? त्याच वराला चंपकमालती घावी, हें योग्य आहे. ' नंतर राजानें त्याच दुष्टबुद्धीच्या मदन पुत्रा-बरोबर गज, रथ, पालख्या वगैरे पाठवून त्या चंद्रहास वराला आणविलें आणि मोठ्या थाटमाटांत चंद्रहास-चंपकमालतींचें लग्न लाविलें. इतका प्रकार झाला, तरी त्या दुष्ट प्रधानाचे डोळे उघडले नाहीत. दुष्ट तो दुष्टच होय, तो कधींहि सुष्ट होत नाही. त्यानें चंद्रहासाच्या नाशाचा नवीन डाव योजिला.

साकी—दुष्टबुद्धिनें इकडे तेव्हां केली पातककरणी ।
प्राणघातकी अंत्यज आणुनि सांगे त्यांचे कर्णी ॥
नगराबाहिर जगदंबेच्या आलयां प्रथमचि जाणा ।
घेउनि पूजा येइल त्याच्या हरणें सत्वर प्राणां ॥

त्यानें पापकर्म असें केलें कीं, मारेकरी अंत्यजांना बोलावून त्यांना गुप्त रीतीनें सांगितलें कीं, ' जो कोणी नगराबाहेरील जगदंबेच्या देवालयांत पूजासाहित्य घेऊन प्रथम येईल, त्याचा वध करा ! ' नंतर चंद्रहासास बोलावून त्याला प्रधान म्हणाला, ' बा चंद्रहासा, लग्न झाल्यावर रात्री जांवयानें एकटेंच देवीच्या पूजनास जावें, असा राजेसाहेबांचा कुलधर्म आहे. तरी आज रात्री तुम्हीं पूजासाहित्य घेऊन देवीच्या पूजनास जावें. ' चंद्रहासानें ती गोष्ट मान्य केली.

साकी—कुलिंदपुत्रा मग तो दुर्जन पाठवि शक्तिपुजेसी ।

पथिं येतां त्या मदन भेटुनी सांगे प्रभुवचनासी ॥

कुलिंदपुत्राला असें सांगून दुष्टबुद्धीनें त्याला देवीपूजेला पाठविलें. परंतु ईश्वरी योजना वेगळीच होती. चंद्रहास पूजासाहित्य घेऊन देवळाकडे निघाला, तों वाटेंतच त्याला मदन भेटला आणि त्यानें कुंतलेश्वराचें म्हणणें त्याला सांगितलें. तो म्हणाला, 'आपणाला महाराजांनीं बोलाविलें आहे, तरी आपण तिकडे जावें. मी हें पूजासाहित्य घेऊन देवळांत जातो. आपण आल्यावर पूजन करावें. ' असें सांगून मदन देवीच्या देवालयाकडे व चंद्रहास राजवाड्यांत जावयास निघाला.

ओंवी—मदन म्हणे मी जाईन, येतां पूजनसाहित्य ठेवून ।

पापकर्माची गति गहन, ब्रह्मादिकां नेणवे ॥

पापकर्माची गति एवढी गहन आहे कीं ती ब्रह्मादिकांनाहि समजत नाही. नाहीतर ' मी पूजासाहित्य घेऊन देवळांत जातो, तुम्ही राजवाड्यांत जा. ' असें म्हणण्याची बुद्धि मदनाला सुचलीच नसती ! त्या रात्री राजानें मोठी मिरवणूक काढून चंद्रहासाला नगरांतून मिरविलें. मिरवणूक दुष्टबुद्धीच्या वाड्याकडे आलेली पाहतांच त्याच्या मनांत धस्स झालें. चंद्रहास देवीच्या देवळांत गेला नाही, हें कसें झालें, म्हणून दुष्टबुद्धि स्वतः जाऊन पाहतो, तों आपला पुत्र मदनच तेथें मृत होऊन पडलेला त्याच्या दृष्टीस पडला. आपली दुर्दशा व दैवाची प्रतिकूलता पाहून आतां मात्र त्याचे डोळे उघडले.

आर्या—देखुनि मृत पुत्रातें मूर्च्छित तो होउनी पडे धरणीं ।

दुःखें प्राणांसि त्यजी ज्याची त्यासचि फळांसि ये करणी ॥

आपल्या मरून पडलेल्या पुत्राला पाहतांच दुष्टबुद्धि मूर्च्छित होऊन भूमीवर पडला. सावध झाल्यावर दुःखानें वेडा होऊन तेथेंच खांबावर डोकें आपटून त्यानें प्राण दिला. यासंबंधीं एक गोष्ट अशी आहे कीं, कोणी बैरागी भजनांत ' ज्याची त्यासचि फळांसि ये करणी ' असें म्हणत असे. तें एका जारिणी स्त्रीनें ऐकून ती मनांत म्हणाली कीं माझे कर्म जाणून हा माझी निंदा करीत

घरोघर फिरतो; म्हणून यासच जिवें मारावें. असा विचार करून तिनें अन्नांत विष घालून तें त्या बैराग्यास दिलें. बैराग्यास त्या दिवशीं भूक नसल्यामुळें त्यानें आपली झोळी खुंटीस लावली. त्याच रात्री त्या स्त्रीचे बंधु व पुत्र गांवास गेले होते, ते घरीं येत असतां रात्र झाली व वेशी लागल्या. तेव्हां त्या बैराग्याचेच घरीं ते उतरले. बैराग्यानें झोळींतील अन्न त्या पाहुण्यांस भक्षावयास दिलें. तें सेवन करून ते निजले असतां जागचे जागींच मृत झाले. प्रातःकाळीं ते मेल्याचें वर्तमान गांवांत कळल्यावर त्या बाईच्या नवऱ्यानें त्यांस उचलून घरीं नेलें. रोजच्याप्रमाणें तो बैरागी गांवांत भिक्षा मागत व 'ज्याची त्यासचि फळासि ये करणी' म्हणत फिरतांना तिनें पाहिला. त्यावरून विस्मय पावून बैरागी कसा वांचला, ह्याचें तिला मोठें आश्चर्य वाटलें. इतक्यांत मृत बंधु व पुत्र यांस घेऊन आपला पतिच येत आहे, असें पाहून बैराग्याचें म्हणणें खरें आहे, असें तिला वाटलें व तिला मोठा पश्चात्ताप झाला. मग ती त्या बैराग्यास अनन्य शरण गेली व आपलें सर्व कपट तिनें त्याला सांगितलें आणि क्षमा मागितली. साधुपुरुष म्हणजे दयासागरच होत. तिची प्रार्थना ऐकून त्या सत्पुरुषास दया आली आणि त्यानें तत्काळ तिचा बंधु व पुत्र यांस जिवंत केलें. तात्पर्य हेंच कीं ज्यानें जसें कर्म करावें, तसेंच त्यास भोगावें लागतें. जामात चंद्रहासाचा घात दुष्टबुद्धीनें योजिला, त्यामुळें अंती त्याचाच पुत्र मृत झाला. तें पाहून त्यानेंही आपला प्राणत्याग केला. म्हणून कवि म्हणतात—'ज्याची त्यासचि फळासि ये करणी.' पुढें—

साकी—चंद्रहास मग दोन्ही कांता घेउनि नृपगृहिं आला ।

वाद्यगजरिं बहु आनंदानें सिंहासनस्थ झाला ॥

चंद्रहास आपल्या दोन्ही स्त्रियांस बरोबर घेऊन मोठ्या गजरानें राजमंदिरीं आला आणि मोठ्या आनंदानें सिंहासनावर बसला.

दिंडी—अन्य दिवशीं गुरव ते येउनीयां, चंद्रहासा सांगती वंदुनीयां ।

दुष्टबुद्धीसहित तो मदन जाण, शक्तिभुवनीं पडियला गतप्राण ॥

चंद्रहासें यापरी भाषणासी, ऐकुनीयां पातला देउळासी ।

प्रार्थि पूजुनियां भावयुक्त चंडी, अनुष्ठाना करितसे सुशतचंडी ॥

दुसऱ्या दिवशीं गुरव आले आणि चंद्रहासाच्या पदांला वंदन करून म्हणाले, 'महाराज, जगदंबेच्या देवळांत दुष्टबुद्धीसहित मदन मृत होऊन पडला आहे.' गुरवाचें भाषण ऐकल्यावर चंद्रहास त्या देवळांत आला, त्यानें भक्तिपूर्वक चंडीचें आराधन केलें आणि शतचंडीचें उत्तम प्रकारचें अनुष्ठान करण्यास प्रारंभ केला.

पद—आदिमाये शंभुप्रिये पाव त्वरें आतां,
 तुजवीण दीन जना नाहिं कोणि त्राता ॥ आदि० ॥ ध्रु० ॥
 हरुनियां दुःखभया देसि सौख्य भक्तां,
 म्हणुनियां शरण आलों वारिं शीघ्र चिंता ॥ आदि० ॥ १ ॥
 गातां तुझे गुण मुखें वेद मौनावले
 चरणांसी लागतांचि फार सुखावले ॥ आदि० ॥ २ ॥
 धांवुनीयां वेगें आतां माये तूं न येसी,
 दास म्हणे प्राण तरी जाईल निश्चयेंसीं ॥ आदि० ॥ ३ ॥

‘ हे आदिमाये, हे शंभुप्रिये, आतां त्वरित मला पाव ! दीनांना तुझ्यावांचून दुसरा त्राता कोण बरें आहे ? भक्तांचें दुःखभय हरून तूं त्यांना सौख्य देतेस. म्हणूनच तुला मी शरण आलों आहे. माझी चिंता हरण करणारी तूंच आहेस ! तुझे गुण गातां गातां वेदहि मौनावले ! तुझ्या चरणीं शरण येऊन अनेकांना सौख्य झालें आहे ! हे माये, तूं आतां सत्वर धावून आली नाहींस, तर माझा प्राण निश्चयपूर्वक जाईल ! ’

साकी—प्रसन्न होउन वरद अंबिका उठवी प्रधान-मदनां ।
 जयजयकारें सर्व गर्जती वर्षति सुरगण सुमनां ॥
 कथिती येउनि दूत चंदनावतिच्या वृत्तांतासी ।
 दुष्टबुद्धिनें बंदिं घातलें कुलिंदनृपती यासी ॥

अंबिका देवीनें प्रसन्न होऊन प्रधान दुष्टबुद्धि आणि त्याचा पुत्र मदन यांस पुनः जीवंत केलें. त्यामुळें सर्वांनीं जयजयकार केला आणि देवांनीं पुष्पवृष्टि केली. इकडे चंदनावतीहून दूत येऊन त्यांनीं कुलिंदराजाला दुष्टबुद्धीनें कैद-खान्यांत घातल्याचें वृत्त सांगितलें.

ओंवी—ऐसी पडतां वार्ता कार्णी, सद्गद झाला अंतःकरणीं ।
 सेवक धाडून गजरें आणी, सपरिवार पितयातें ॥

चंद्रहासालां अत्यंत दुःख झालें. त्यानें सेवक पाठवून आपल्या पित्यास मोठ्या थाटानें नगरांत सपरिवार आणविलें आणि दुष्टबुद्धीला घरीं बसवून प्रधानकीर्ची वस्त्रें मदनाला दिलीं. असें केल्यानें सर्व प्रजा सुखांत नांदूं लागल्या आणि त्यांचें दैन्य निघून गेलें.

साकी—हयमेधीं हें चरित्र पावन नारद पार्था सांगे ।

कृष्णदास म्हणे गातां प्रीतीं अगणित पुण्यहि लागे ॥
 श्रोते परिसावी, भक्तलीला हे बरवी ॥

अश्वमेध यज्ञाचे वेळीं हें पवित्र चंद्रहासाचें चरित्र नारदमुनींनीं अर्जुनाला सांगितलें. कृष्णदास कवि म्हणतात हें गाडल्यानें अगणित पुण्य लागतें अशी याची योग्यता आहे. ही श्रेष्ठ प्रकारची भक्तलीला श्रोत्यांनीं ऐकण्यासारखी आहे. सारांश, ज्यांनीं भगवंताला हृदयस्थ केलें, त्यांस जय आणि लाभ यांची प्राप्ति अनायासेंच होत असते. यास्तव तुकोबा म्हणतात—

सांठविला हरि, जींहीं हृदयमंदिरीं ॥

त्यांची सरली येरझार, झाला सफळ व्यापार ॥

अशा रीतीनें वागणाऱ्यांचें चौऱ्यांशीं लक्ष योनींतील जन्ममरण नाहींसं होतें व त्यांचे सर्व मनोरथ परिपूर्ण होतात. यासाठीं साधूंच्या वचनावर भरंवसा ठेवून तदनुसार वर्तावें आणि प्रभूजवळ हेंच मागणें मागावें कीं—

अभंग—हेंचि दान दे गा देवा, तुझा विसर न व्हावा ॥ १ ॥

गुण गाईन आवडी, हेचि माझी सर्व जोडी ॥ २ ॥

नलगे मुक्ति धनसंपदा, संतसंग देई सदा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे गर्भवासीं, सुखें घालावें आम्हांसी ॥ ४ ॥

कायेन वाचा मनसेंद्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावात् ।

करोमि यद्यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पये तत् ॥

अच्युतं केशवं रामनारायणं कृष्णदामोदरं वासुदेवं हरिम् ।

श्रीधरं माधवं गोपिकावल्लभं जानकीनायकं रामचंद्रं भजे ॥

पुंडलीकवरदा हरिविठ्ठल, पार्वतीपते हरहर महादेव,

सीताकांतस्मरण जयजय राम, श्रीगुरुदेव दत्त.

सुभद्राहरणख्यान

पूर्वरंग

श्रीमन्महागणाधिपतये नमः, श्रीसरस्वत्यै नमः, श्रीगुरवे नमः ।

मंगलाचरण

श्लोक—स जयति सिन्धुवदनो देवो यत्पादपङ्कजस्मरणम् ।
वासरमणिरिव तमसां राशीन्नाशयति विघ्नानाम् ॥
अविरलमदजलनिवहं भ्रमरकुलानीकसेवितकपोलम् ।
अभिमतफलदातारं कामेशं गणपतिं वन्दे ॥
या कुन्देन्दुतुषारहारधवला, या शुभ्रवस्त्रावृता ।
या वीणावरदण्डमण्डितकरा, या श्वेतपद्मासना ॥
या ब्रह्माच्युतशङ्करप्रभृतिभिर्देवैः सदा वन्दिता ।
सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा ॥
मूकं करोति वाचालं पङ्कं लङ्घयते गिरिम् ।
यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥
गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुः साक्षात्परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

किंवा कित्येक हरिदास खालील पद्धतीनेहि मंगलाचरण करितात. तें असें—

पद—जयजयरामकृष्ण हरी, जयजयरामकृष्ण हरी, जयजयरामकृष्ण हरी॥
गोवर्धनधर गोपालनरत गोकुलसंकटहारी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
नवनीरदसम नवनीतप्रिय नवलविनोदविहारी, जयजयरामकृष्ण हरी
दुर्वासोनुत दुःखविमोचक दुर्जनसंगमहारी, जयजयरामकृष्ण हरी ॥
शरणागत दीनां चरणीं नेई, करुणादृष्टिं निहारीं, जयजयरामकृष्ण हरी

पद—बालकृष्णचरणीं लक्ष लागो रे, कीर्तनसंगें रंगांत देह वागो रे ॥
स्वरूपीं मन हें लावितां सौख्य आम्हां, कामक्रोधादिक जाती निजधामा॥
सारासार वदविता सद्गुरुराय, मंगळधाम जीवन नरहरिपाय ॥
सद्रूप चिन्मय नारायणरूप ध्याऊं, तन्मय होउनी बलवंत प्रेमें गाऊं ॥

भजन—रामकृष्ण हरि जयजय रामकृष्ण हरि ॥

याप्रमाणें मंगलाचरण झाल्यावर देवाला साष्टांग नमस्कार घालून ध्रुवपद म्हणावें.

मूळ पद—नवविध भक्ति घडो, तुझिये स्वरूपीं प्रीति जडो ।
 विषयोन्मुख मन होउनि उन्मन, स्वस्वरूपिं मुरडो ॥ ध्रु० ॥
 सत्संगति आवडो, पाउल सन्मार्गीच पडो ।
 याविण आणिक इच्छिन तरि हे जिह्वा समूळ झडो ॥ तुझि० ॥ १ ॥
 निजसेजे पहुडो, माति हे सुखसिंधूंत बुडो ।
 विश्वपटीं हा एकचि तंतू, दृष्टि अशी उघडो ॥ तुझि० ॥ २ ॥
 पूर्ण रंग जोडो, जगदाभास समूळ मोडो ।
 हारपलें जें निजधन माझें, वेगीं मज सांपडो ॥ तुझि० ॥ ३ ॥

भगवद्भक्तावतंस कविवर्य रंगनाथस्वामी ईश्वराजवळ मागणें मागत आहेत, हे ईश्वरा, मी इतकेंच तुझ्याजवळ मागत आहे कीं, तुझ्या चरणकमलाचे ठायीं मला नवविध भक्ति घडावी आणि तुझ्या स्वरूपीं माझी प्रीति जडावी. विषयांच्या ठिकाणीं आसक्त झालेलें माझें मन तेथून ढळावें आणि मनोवृत्तीला असें वळण लागावें, कीं त्याला सर्वदा सत्समागमाची भावड लागावी आणि त्यानें नित्यशः सन्मार्गाचेंच अवलंबन करावें, आतां मागण्यासारखे द्रव्य, स्त्री, गृह, संतति इत्यादि अनेक विषय असतां तूं नवविधा भक्तिच मागत आहेस, याचें कारण काय, म्हणून कोणी विचारील, तर ते विषय क्षणभंगुर आहेत, भक्ति तशी नाही,

नवविध भक्ति घडो, तुझिये स्वरूपीं प्रीति जडो ।
 विषयोन्मुख मन होउनि उन्मन, स्वस्वरूपिं मुरडो ॥

आतां सर्व विषय क्षणिक आहेत, हें कशावरून ? प्रबोधचंद्रोदयकारांची याविषयीं उक्ति अशी आहे—

श्लोक—श्रियो दोलालोला विषयजरसाः प्रांतविरसा
 विपद्देहं गेहं महदपि धनं भूरिनिधनम् ।
 बृहच्छोको लोकः सततमबलाऽनर्थबहुला,
 तथाप्यस्मिन् घोरे पथि बत रतानात्मनिरताः ॥

श्रीकृष्णमिश्र म्हणतात, 'संपत्ति ह्या झोंपाळ्याप्रमाणें चंचल आहेत. विषयांपासून होणारीं सुखें परिणामीं विरस होत. गृह हें सर्व विपत्तीचें स्थान आहे. पुष्कळ धन असलें तरी, त्यावर अनेक प्रकारचीं अरिष्टें येत असतात आणि वारंवार मरणाचाहि प्रसंग येतो. हा लोक तर महाशोकानें व्याप्त आहे आणि अबला म्हणजे स्त्री ही अनर्थांनीं व्यापिली आहे. तथापि अशा भयप्रद विषम मार्गाचे ठिकाणीं अज्ञानी (आत्मस्वरूपाचा विचार न करणारे) लोक सक्त होतात.' म्हणून रंगनाथस्वामी म्हणतात, हे देवा, माझी इच्छा इतकीच आहे कीं तुझ्या ठायीं

मला नऊ प्रकारची भक्ति दे. ती केल्यानेच तुझ्या ठिकाणीं माझी परम प्रीति जडेल. ती नवविध भक्ति कोणती, तें प्रल्हादानें श्रीमद्भागवतांत सांगितलें आहे—

श्लोक—श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥

सर्वातर्यामीं परमात्म्याच्या चरित्राचें सज्जनांच्या मुखानें श्रवण, भगवत्कथांचें उच्चारण, परमात्म्याचें नित्यशः स्मरण, त्याचें चरणसेवन, अर्चन (पूजन), वंदन (नमस्कार), दास्य, मैत्री आणि आत्मनिवेदन हे भक्तीचे नऊ प्रकार आहेत. ही नवविधा भक्ति प्राप्त होण्यास कारण सत्संगति आहे. तिजविषयीं सतत अभिरुचि भसावी, असें रंगनाथस्वामी मागतात—

सत्संगति आवडो, पाउल सन्मार्गीच पडो ।

याविण आणिक इच्छिन तरि हे जिह्वा समूळ झडो ॥ नव० ॥

संतजनांची महती केवढी आहे व त्यांचाच समागम कां करावा याविषयीं ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात—

उत्तमातें धरिजे, अधमातें अव्हेरिजे ।

हें कांहींचि नेणिजे, वसुधा जेंवी ॥ १ ॥

कां रायाचें देह चाळूं, रंका परौतें गाळूं ।

हें न म्हणेचि कृपाळू, प्राण पै गा ॥ २ ॥

गाईची तृषा हरूं, व्याघ्रा विष होउनि मारूं ।

ऐसें नेणेचि गा करूं, तोय जैसें ॥ ३ ॥

कां घरींचिया उजियेड करावा, पारखियां अंधार पाडावा ।

हें नेणेचि गा पांडवा, दीपु जैसा ॥ ४ ॥

जो खांडावया घाव घाली, कां लावणी जयानें केली ।

दोघां एकचि साउली, वृक्ष दे जैसा ॥ ५ ॥

ना तरी इक्षुदंडु, पाळितया गोडु ।

गाळितया कडु, नोहेचि जेंवी ॥ ६ ॥

यांतील वर्णन किती सरस आहे पहा ! किती सोप्या व सुलभ दृष्टांतांनीं ज्ञानेश्वरांनीं संतांचा महिमा वर्णिला आहे ? त्यांतील सहाच ओंव्या उदाहरणार्थ येथें घेतल्या आहेत. ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात, 'साधुपुरुष हे पृथ्वीसारखे आहेत. उत्तमाला धारण करावें आणि अधमाचा त्याग करावा, हा विचार ज्याप्रमाणें पृथ्वीच्या मनांत येत नसतो; ती दोघांनाहि सारखाच थारा देते, त्याप्रमाणें साधु पुरुष श्रेष्ठकनिष्ठपणाचा विचार कधींहि करीत नसतात. अथवा

राजाच्याच देहाचें चलनवलन आपण करावें आणि बापड्या रंकाला दूर टाकावें, असा विचार त्या दयाळू प्राणवायूच्या मनांत येणें शक्य आहे काय ? कधींहि नाहीं. सत्पुरुष त्या प्राणवायूसारखे आहेत. किंवा सत्पुरुष हे पाण्यासारखे आहेत. ओढ्यावर येणाऱ्या गाईची तृष्णा आपण हरण करावी आणि व्याघ्रादिकांना विष होऊन मारावें, असें त्या पाण्याला कधीं तरी वाटतें काय ? अथवा दिव्याचें उदाहरण घ्या. गृहांतील मंडळीलाच उजेड द्यावा आणि परक्यांवर अंधार पाडावा, हें त्याच्या मनांत कधीं तरी येतें काय ? सत्पुरुषांचें वर्तन असेंच असतें. किंवा जो आपणावर कुन्हाडीचे घाव घालितो अथवा जो आपली लावणी करितो, त्या दोघांनाहि वृक्ष सारखीच छाया देतो, आपल्यावर कुन्हाड चालविणाऱ्याला छाया देऊं नये आणि लावणी करणाराला ती द्यावी, असा विचार त्याला कधींहि सुचत नाहीं. याहूनहि अन्य उदाहरण इक्षुदंडाचें घ्या—जो पाणी वगैरे घालून आपली उत्तम निगा करितो, त्याला आपण गोड रस पाजावा आणि जो आपणाला चरकांत घालून पिळून काढितो, त्याला कडू रस द्यावा, असला विचार त्या उंसाला कधीं तरी शिवतो काय ? कधींहि नाहीं. एक सुभाषितकार सत्पुरुषाचें लक्षण थोडक्यांत सांगतात. तें असें—

श्लोक—भुक्तिमुक्तिकृदेकांततमादेशनतत्परः ।

कस्यनानंदनिःस्पंदं विदधाति समागमः ॥

इहसुख तसेंच मोक्षसुख देणारा आणि निरंतर उपदेश करण्याविषयीं तत्पर असा सत्समागम कोणाला आनंदवृष्टि करणारा होत नाहीं ? तो सर्वास आनंदच देतो. यास्तव सत्संगाविषयीं निरंतर प्रीति असावी आणि माझ्या हातून सर्वदा सदाचरण घडावें, याशिवाय दुसरें कांहींएक मी इच्छित नाहीं. परमेश्वरा, याशिवाय दुसरें कांहीं मी इच्छीन तर, ही माझी जिह्वाच झडून पडो. आतां ईशभक्ति, सत्समागम आणि सदाचरण यांपासून फलप्राप्ति तरी कोणती आहे ? तर ती सांगतात—

निजसेजे पहुडो, मति हे सुखसिंधूंत बुडो ।

माझी ही बुद्धि सुखसेजे म्हणजे स्वरूपशय्येवर निरंतर शयन करो आणि त्यायोगानें स्वरूपभूत सुखसमुद्रांत निमग्न राहो. प्रस्तुत आमची मति या क्षणिक, परिणामीं विरस अशा तुच्छ विषयसुखांत निमग्न आहे, त्यामुळें आपले ठायीं विषयावांचून आनंद आहे, याचें भानहि आम्हांस होत नाहीं. याकरितां ज्ञानप्राप्ति झाली पाहिजे. सांप्रत वर्षानुवर्ष अनेक परीक्षा उत्तीर्ण होऊन लोक ज्ञानवंत होत आहेत; परंतु वस्तुतः तें ज्ञान नसून केवळ उदरभरणाचें साधन होय. ज्यापासून आपण कोण, कोठून आलों, कोठें जात आहों, याचें यथार्थ आकलन

होऊन नित्यसुखानंदप्राप्ति होत नाही, तें ज्ञान नव्हे. याविषयीं प्रबोधचंद्रोदयांत कृष्णपंडितांची उक्ति आहे, ती—

श्लोक—शांतेऽनंतमहिम्नि निर्मलचिदानंदे तरंगावलौ,
निर्मुक्तोऽमृतसागरांभसि मनाद्भ्रशोऽपि नाचामति ।
निस्सारे मृगतृष्णिकार्णवजले श्रांतो विमूढः पिब-
त्याचामत्यवगाहतेऽभिरमते मज्जत्यथोन्मज्जाति ॥

जो शांत असून ज्याचा महिमा अनंत आहे, जो निर्मल असून चिदानंदमय आहे, अशा अमृतसागराच्या तरंगयुक्त उदकांत हा जीव निमग्न असूनहि त्या अमृताच्या एका लेशाचेंहि प्राशन करित नाही. उलट निःसार अशा या संसाररूप मृगजलसमुद्रामध्ये श्रमी होऊन मोह पावतो, त्यांतील मृगजलाचें-विषयाचें-आचमन करितो, त्यांत प्रवेश करितो, तेथें रममाण होतो, बुडतो आणि वर येतो. अशा या निस्सार मृगजलरूप विषयशय्येवर जी बुद्धि सुप्त झाली आहे, ती स्वस्वरूपसुखशय्येवर शयन करो. त्यामुळें ती सुखसमुद्रांत निरंतर निमग्न राहिल. यावर कोणी शंका काढतील कीं, अहो, बुद्धि निरंतर स्वस्वरूपीं रममाण झाली असतां अशनपानादिक सर्व व्यवहार बंद होतील. कारण त्या व्यवहारास देहबुद्धि कारण आहे. स्वरूपनिष्ठताच निरंतर असल्यावर देहबुद्धीचा उदय कधींहि होणार नाही. कारण वामनपंडितांनीं निगमसागरांत साधनाध्यायांत म्हटलें आहे—

ओंवी—मी देह कीं मी ब्रह्म म्हणे, तिसरी गोष्टी बुद्धि नेणे ।
ब्रह्मविस्मरणें बाणे, आयती ते देहात्मता ॥

बुद्धीस दोन वस्तूंचें तादात्म्य होतें. विचारकालीं अथवा योगकालीं मी ब्रह्म अशी भावना होते आणि त्याशिवाय इतर व्यवहारकालीं मी देह असें तादात्म्य होतें. आपण तर म्हणतां कीं माझी ही मति निजशेजेवर म्हणजे स्वरूपशय्येवर निरंतर शयन करो. हें कसें बरें घडेल ? याविषयीं रंगनाथस्वामी सांगतात—

विश्वपटीं चित्तंतू एकचि दृष्टि अशी उघडो ॥

स्वरूपस्थितींत ईषन्मात्र भंग न होतां सर्व व्यवहार चालावेत आणि असें होण्यास सर्व जगांत एक चैतन्यच व्यापक आहे असें ज्ञान झालें म्हणजे कांहीं अशक्य नाही. म्हणून ईश्वरा, मला असें ज्ञान दे कीं ज्यायोगानें या विश्वरूपी पटामध्ये एक चैतन्य हेंच तंतूप्रमाणें व्यापक आहे अशी माझी दृष्टि उघडेल. याचप्रमाणें वामनपंडितांनींहि लिहिलें आहे—

ओंव्या—दृष्टीस जें जें दिसे, भगवद्रूप तें तें असे ।
 सविशेष योगीं हेंचि गवसे, विश्वरूप ॥
 विश्वाकार माझे मन, त्याहीपुढें चैतन्यघन ।
 तें तों आपण हें अनुसंधान, हृदयीं असावें ॥

याप्रमाणें सर्वत्र जगांत एक सच्चिदानंदघन परमात्माच भरला आहे, असें ज्ञान एकदां झालें म्हणजे जिकडेजिकडे बुद्धिरूप वृत्ति जाईल, तिकडेतिकडे चैतन्यघन अशा सुखसिंधूंतच ती निमग्न होऊन राहिल, यांत संशय नाही.

श्लोक—देहाभिमाने गलिते विज्ञाते परमात्मनि ।
 यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः ॥

देहाभिमान म्हणजे देहच मी अशी बुद्धि नाहीशी होऊन सर्वव्यापी परमेश्वराचें तत्त्व जाणलें असतां जेथें जेथें मन जाईल, तेथें तेथें समाधिच आहेत. हें लक्षांत आणून रंगनाथस्वामी म्हणतात—

पूर्ण रंग जोडो, जगदाभास समूळ मोडो,
 हारपलें जें निजघन माझे, वेगीं मज सांपडो ॥ तुझिये० ॥

हे ईश्वरा, माझे तुझ्याकडे एवढेंच मागणें आहे कीं माझी बुद्धि निरंतर स्वरूपानंदसुखांत पूर्णपणें रममाण होवो. असें झाल्यानें जगदाभास समूळ नाहीसा होईल आणि अज्ञानानें मला त्या सच्चिदानंदघन परमात्मस्वरूपाची प्राप्ति होत नव्हती, तीहि आपोआप होईल. आतां ईश्वरस्वरूप सर्वव्यापक आहे अशी दृष्टि उघडून बुद्धि निरंतर स्वरूपानंदसमुद्रांत रममाण होण्यास मुख्य साधन म्हणजे नारायणाची नवविध भक्ति हें होय. तीवांचून कांहीं होणें शक्य नाही. म्हणून ईश्वराची प्रार्थना करितात—

नवविध भक्ति घडो, तुझिये स्वरूपीं प्रीति जडो ॥

आतां नवविध भक्तीतून एक भक्ति जरी निष्ठेनें घडली, तरी ती सर्व मनोरथ पूर्ण करिते, मग नवविध भक्तीपासून चतुर्विध पुरुषार्थप्राप्ति होईल, यांत काय आश्चर्य आहे ? अशा अभिप्रायानें कवि सुभद्राहरणाख्यान निरूपण करितात.

उत्तररंग

ओंवी—सकल पृथ्वीचीं तीर्थें । अवधीं अवलोकूनि पार्थें ।
 मग आला प्रभासातें, तेथें सोमनाथ वांदिला ॥
 गोसहस्र भूसुवर्णें, तेथें वांटिलीं कुरुनंदनें ।
 ब्राह्मण संतोषूनि मनें, आशीर्वाद गर्जती ॥

पृथ्वीवरील सर्व तीर्थे करीत करीत धनंजय (अर्जुन) द्वारावतीसंनिध प्रभासतीर्थावर आला आणि त्यानें सोमनाथाचें दर्शन घेतलें. तेथें ब्राह्मणांना हजारों गाई, जमिनी, सोन्याचीं नाणीं त्या कुरुनंदन पार्थानें वांटिलीं आणि ब्राह्मणांनीं संतुष्ट होऊन मोठ्या आनंदानें त्या अर्जुनाला आशीर्वाद दिला. त्या प्रभासतीर्थावर—

साकी—प्रभासतीरथमांहि धनंजय बडे हरखसे न्हाये ।
हरिभगिनीका विवाह सुनकर द्वारावतिमों आये ॥

धनंजय अर्जुनानें मोठ्या आनंदानें स्नान केलें. तेथें त्याला कृष्णभगिनी (सुभद्रे) च्या विवाहाची गुणगुण लागली. ती ऐकून तो तत्काल द्वारकेला निघून आला.

चंपूश्लोक—पापापनोदे फलितेऽर्जुनस्य प्रागेव सेतोरवलोकनेन ।

प्रभासतीर्थे नियमावगाहः पश्चात् सुभद्रागमहेतुरासीत् ॥

तीर्थसेतूच्या अवलोकनेंकरून अर्जुनाच्या दोषांचा नाश पूर्वीच झाला होता. प्रभासतीर्थाचे ठायीं नियम म्हणून त्यानें जें स्नान केलें तें सुभद्रागमास—कल्याण-प्राप्तीस—कारण झालें; पक्षीं, सुभद्रेच्या प्राप्तीला कारणीभूत झालें. असो, इकडे—

आर्या—कृष्णानुजा सुभद्रा लग्नाला योग्य जाहली आहे ।

तीतें स्वमतें हलधर धृतराष्ट्रसुतासि द्यावया पाहे ॥

कृष्णाची कनिष्ठ बहीण सुभद्रा ही उपवर झाली असून तिचा ज्येष्ठ बंधु बलराम हा आपल्याच एकद्वयाच्या मतानें तिला धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनाला देऊं पाहत आहे.

आर्या—तातादिक म्हणति मनीं सुमति खळाला अचक्षुला रत्न ।

शूद्रासी श्रुति देतो राम न चालेचि यापुढें यत्न ॥

तातादि वडील माणसांना ही बलरामाची कृति बिलकूल आवडली नाही. ज्याप्रमाणें दुष्टाला सुविचार, अंधाला रत्न किंवा शूद्राला श्रुति द्यावी, त्याप्रमाणेंच हें बलरामाचें कृत्य अनुचित आहे, असें त्यांस वाटलें; परंतु करणार काय ? त्या रामापुढें कोणाचाहि यत्न चालणार नाही, हें त्यांना ठाऊक होतें.

साकी—तलपत है मनमांहि धनंजय जैसो भिन बिनपानी ।

कैसी प्रभुकी बहन हमारी होवेंगी महरानी ॥

इकडे मासा जसा पाण्यावांचून तळमळत राहतो, त्याप्रमाणें त्या धनंजयाची स्थिति झाली. रात्रंदिवस त्या कृष्णाची बहिण ही आपली पहराणी कशी होईल, ही एकच काळजी त्याला लागून राहिली. इतक्यांत—

चंपूश्लोक—अणुमात्रमिदं सहेत वोढुं नहि विश्वंभरमद्य मामितीव ।

मनसोऽप्यवरुह्य तस्य दृष्टेः पुरतः प्रादुरभूत् पुमान् पुराणः ॥

अणुस्वरूप हैं मन, विश्वंभर जो मी त्या मला धारण करण्यास समर्थ होणार नाही, म्हणूनच कीं काय, त्या अर्जुनाच्या मनापासून उतरून पुराणपुरुष (श्रीकृष्ण) अर्जुनाच्या दृष्टीपुढे प्रगट झाला. तेव्हां अर्जुन त्याला म्हणाला—

आर्या—या चिंतेनें कृष्णा वाटे हा देह मज नकोसा रे ।

होतें चित्त विकल बहु समयज्ञा सांगणें नको सारें ॥

‘कृष्णा, ही मला-मोठी चिंता लागल्यामुळे हा जीव अगदीं नकोसा झाला आहे. त्यामुळे माझे चित्त अगदीं उद्विग्न होउन गेलें आहे. हे समयज्ञा, तुला विशेष सांगण्याची जरूर आहे, असें वाटत नाही. तुला सर्व ठाऊक आहेच. ’ त्यावर कृष्ण म्हणाला—

श्लोक—संसारदवतप्तानां विषयैर्हतचेतसाम् ।

संन्यासेन सुखं पुंसां तस्मादेतद्विधीयताम् ॥

‘संसाररूप वणव्यानें तप्त झालेले आणि विषयांनीं ज्यांचीं मनें क्षुब्ध (चंचल) झालीं आहेत, अशा लोकांस संन्यासापासून सुख होतें, म्हणून तूं आतां संन्यासच घ्यावा आणि तोहि त्रिदंडी संन्यास घ्यावा, हें उत्तम होय.’ परंतु अर्जुनाला सुभद्रेशिवाय दुसरा विषयच नसल्यामुळे तो कृष्णाला विचारतो—

पद—मजला वरिल सुभद्रा काय, कोणि तरि सांगा हो ॥ ध्रु० ॥

आहे लग्नाची मनिं आस, कैसा घ्यावा हो संन्यास ।

दिसतिल दाहि दिशा उदास, होइल त्रास शरीरासी ॥ मज० ॥१॥

मजला अंतरतिल हे पाय, पाहुनि धर्महि म्हणेल काय ।

द्रौपदी करील हायहाय, मुकेल माय प्राणांसी ॥ मज० ॥ २ ॥

जन म्हणतिल संन्यासी पार्थ, नाहीं प्रपंच ना परमार्थ ॥

यांत कैसा घडेल स्वार्थ, हेंही यथार्थ बोला हो ॥ मज० ॥ ३ ॥

‘मला सुभद्रा वरील काय?’ या माझ्या प्रश्नाचें उत्तर कोणीतरी द्या? मला लग्नाची मोठी आशा लागून राहिली आहे आणि अशाच वेळीं मी संन्यास घ्यावा, हें कसें बरें होईल? मी आतां संन्यास घेतल्यास दाही दिशा मला उदास वाटतील आणि शरीरालाहि भयंकर त्रास होईल. आपले पायांस मी मुकेन; धर्मराज हें काय केलेंस, म्हणून विचारील; द्रौपदी हाय हाय करित बसेल; माता कुंती प्राणत्याग करील; सर्व लोक पार्थ संन्यासी झाला असें म्हणतील; प्रपंचहि नाहीं आणि परमार्थाहं नाहीं अशी स्थिति होईल. मग

यांत स्वार्थ कसा घडून येईल, हें मला यथार्थपणें बोला !' इतक्यांत ज्यांची कांति देदीप्यमान अग्नीप्रमाणें तेजस्वी आहे, ज्यांचें नेत्रतेज बालार्कवत् शोभत आहे, ज्यांनीं मस्तकावर जटाभार बांधला आहे व कक्षेंत वीणा बाळगली असून तिच्या साहाय्यानें ज्यांच्या मुखावाटे हरिनामाचा गजर चालला आहे, अशा नारदमुनींची स्वारी तेथें येऊन पोचली. नारदांना अर्जुनानें अभिवंदन केल्यावर कृष्णाकडून अर्जुनाच्या दुःखाचें कारण त्यांना समजलें. मग नारदमुनि अर्जुनाला म्हणाले, 'अर्जुना, माझ्यावर तुझा विश्वास आहे ना ? विश्वास असल्यास तुला एक युक्ति सांगतो. ती हीच कीं, कृष्णाच्या सांगण्याप्रमाणें तूं त्रिदंडी संन्यासच घ्यावा, म्हणजे प्रारब्धयोगानें तुझें इच्छित कार्य सिद्ध होण्याचा प्रसंग आलाच, तर तुला पुनः गृहस्थाश्रमी होतां यावें.' अर्जुनानें नारदमुनींचे म्हणण्यास रूकार दिला आणि—

आर्या—पार्थ त्रिदंडि-वेष स्वीकारी हलधरासि वंचाया ।

युक्तीनें स्वपर-विहित-हित साधी कपटदोष कंचा या ॥

त्या बलरामाला फसविण्याकरितां नारद व कृष्ण यांच्या सांगण्यावरून अर्जुनानें त्रिदंडी संन्यास घेतला. आपलें व दुसऱ्याचेंहि योग्य मार्गानें हित केल्यास त्यांत कोणता दोष आहे ? कोणताच नाही.

साकी—दिया त्रिदंडी वेष सामिको हासि करे प्रभु मनमों ।

फेरकरत तव विनोद अवही करिये भिच्छा जगमों ॥

अर्जुनाला श्रीकृष्णानें त्रिदंडी संन्यास दिला आणि तो मनामध्ये हंसूं लागला. त्यानें अर्जुनाशीं पुनः विनोद सुरू केला आणि त्याला म्हणाला, 'अर्जुना, जा आतां पृथ्वीवर भिक्षा मागण्याला !' पुढें द्वारकापुरांत सर्वत्र वार्ता पसरली कीं—

साकी—आया है संन्यासी वनमों, कोटि सुरजसम झळके ।

शांत दांत अतिकांत तापसी देखनही मन लळके ॥

'कोणी एक संन्यासी वनामध्ये आला आहे. तो सहस्रावधि सूर्या'समान तेजस्वी आहे. तो अत्यंत शांत, वैराग्यशील आणि सुंदरहि तसाच आहे. त्याला पाहतांच कोणाचें मन त्याच्या ठिकाणीं आसक्त होऊन जाणार नाही ?'

आर्या—मौन सदा एकांतस्थिति साधु समाधियोग सुविरक्ति ।

सक्ति न लोकसमाजीं लागे पौरांसि पार्थयतिभक्ति ॥

सर्वदा मौन, एकांतवास, उत्तम प्रकारचा समाधियोग, लोकसमाजाविषयीं अनासक्ति, या गुणांमुळे द्वारकावासी जनांना त्या पार्थसंन्याशाचे ठिकाणीं परम भक्ति जडली.

पद—अर्जुन होउनि संन्यासी, झाला द्वारावतिवासी ॥ ध्रु० ॥
 बरवा परिकर लंगोटी, गुलाबी कडकडित छाटी ॥
 प्रणवोच्चारस्थिति ओंठीं, स्मरणी चालतसे बोटीं ॥
 अंगीं विभूतीची उटी, कपटी वेषकांति मोठी ॥
 पाहुनी भुलले जन त्यासी ॥ झाला द्वारा० ॥ १ ॥
 लोटली द्वारावति सारी, झाली खेट मठद्वारीं ॥
 पुजाया नाना उपचारीं, वेळा साधिताति चारी ॥
 दुर्लभ यतिदर्शन भारी, ढोंग माजविता कंसारी ॥
 पडल्या भेटींच्या राशी ॥ झाला द्वारा० ॥ २ ॥
 वरिवरी ज्ञानयोगमुद्रा, गडबडतसे मनीं सुभद्रा ॥
 भरतें येत स्मरसमुद्रा, रात्रंदिवस नये निद्रा ॥
 हें एक ठावें यादवेन्द्रा, उपजवी भक्ती बलभद्रा ॥
 कुतूहल पंत विठ्ठलासी ॥ झाला द्वारा० ॥ ३ ॥

अर्जुन संन्यासवृत्ति धारण करून द्वारकेला आला. त्याचा तो सुंदर कटिदोरा, ती लंगोटी, ती गुलाबी कडकडीत छाटी, ओंठानें वरचेवर होणारा प्रणवोच्चार आणि अंगावरील विभूतीची उटी पाहून सर्व लोक अगदीं मोहित होऊन गेले. सर्व द्वारकेतील लोक यतिदर्शनाला धांवून आले. त्यांची मठद्वारीं एकच गर्दी उडून गेली. नाना प्रकारच्या उपचारांनीं यतिपूजन करण्याकरितां लोक मोठ्या विचारानें वेळ गांठू लागले. यतिदर्शन होणें अत्यंत कठिण झालें. यतीपुढें भेटींच्या राशींच्या राशी येऊन पडू लागल्या. खरें विचाराल तर हें सर्व ढोंग कृष्णानें माजविलें होतें. यतीच्या चेहऱ्यावर ज्ञानयोग दिसून येत होता; परंतु अंतःकरणांत एक सुभद्रेची तळमळ लागली होती. अर्जुनाच्या अंतःकरणांत कामसमुद्राला भरती येऊन रात्रंदिवस त्याला झोंप येत नव्हती. ही गोष्ट त्या एका कृष्णालाच ठाऊक होती. त्यानें बलरामाच्या मनांत यतीविषयीं भक्ति उत्पन्न केली. ह्या सर्व प्रकारानें पंत विठ्ठलांना मोठें कौतुक उत्पन्न झालें.

आर्या—रामासहि कळलें कीं योगी मोठा असे म्हणे पाहूं ।

आहों ब्रह्मण्य तथा आणूं भिक्षेसि शिर पदीं वाहूं ॥

बळरामाच्या कानांवर आलें कीं कोणी मोठा यति द्वारकेत आला आहे आणि त्याला वाटलें आपणहि त्याच्या दर्शनास जावें. आपण ब्राह्मणभक्त आहों, तरी त्याला आणून पाद्यपूजा करूं आणि त्याच्या चरणांवर मस्तक ठेवूं ! असें म्हणून बळरामाची स्वारी यतिदर्शनाला गेली आणि त्यांनीं तेथें विनंति केली कीं—

साकी—धन्य हमारो जननभाग अजि दरसन भयो तुमारो ।

चलो हमारो गृहमों हमकूं भवजलपार उतारो ॥

‘ यतिमहाराज, आज आपलें दर्शन होऊन जन्माला आल्याचें मार्थक झालें ! महाराज, आमच्या वाड्यांत आपण यावें आणि आम्हांला संसारसमुद्रांतून तरून जाण्याचा मार्ग दाखवावा ! ’ परंतु—

पद—हरहर पार्थ सुभद्रा नवरीसाठीं संन्याशी झाला ॥ ध्रुव० ॥
 तीर्थें हिंडत हिंडत अर्जुन प्रभासासि आला,
 बलरामाचा निश्चय तेथें सविस्तर कळला ॥ हर० ॥ १ ॥
 रंगुनि भगवीं वस्त्रें अंगीं लावुनि भस्माला,
 दंडकमंडलुमंडित हस्तकिं धरिली जपमाला ॥ हर० ॥ २ ॥
 योगधारणा, ध्यान मानसीं समाधि नेमाला,
 मिरवी वरि परि अंतरिं करपवि कामाचा भाला ॥ हरहर० ॥ ३ ॥

हरहर ! आपणाला सुभद्रा नवरी प्राप्त व्हावी म्हणून अर्जुन संन्यासी बनला ! तो तीर्थें करीत करीत प्रभासाला आला. तेथें त्याला बलरामानें घृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनाला सुभद्रा अर्पण करण्याचें ठरविलें आहे, असें निश्चयपूर्वक समजलें. तें ऐकून अर्जुनानें भगवीं वस्त्रें अंगावर घेतलीं, देहावर भस्माच्या उड्या लाविल्या, हात दंडकमंडलूनीं सुशोभित केले आणि जपमाला करांगुळींत धारण केली. वरवर योगधारणा, ध्याननिष्ठ अंतःकरण आणि समाधियोग उत्तम प्रकारें मिरवीत होता, परंतु त्याचें हृदय कामाच्या भाल्यानें करपून गेलें आहे, हेंहि विचारी माणसांस दिसून आल्याशिवाय राहत नसे.

आर्या—तो यति एके दिवशीं बलदेवें आणिला स्वगेहास ।
 पूजुनि सुश्रद्धेनें जेववितां माधवास ये हास ॥

अशा प्रकारें त्या यतीच्या ठिकाणीं भक्ति जडून एके दिवशीं बलदेवानें त्याला— अर्जुनाला—आपल्या गृहीं आणिलें आणि श्रद्धापूर्वक त्याचें पूजन करून त्याला सुग्रास भोजन घातलें. तें पाहून कृष्णाला हंसूं आलें.

आर्या—यतिदर्शना सुभद्रा येउनि वैसे निजाग्रजाजवळ ।
 न बळ प्रेक्षी परि यतिहस्तींचा पाहतां गळे कवळ ॥

यतिदर्शनाकरितां सुभद्राहि आपल्या वडील बंधूजवळ येऊन बसली. तिला पाहतांच यतिहस्तांतून अन्नाचा घांस तत्काल खाली पडला; परंतु ही गोष्ट बलरामाच्या लक्षांत आली नाही. जेवतांनादेखील त्या यतीची किती म्हणून घांदल उडाली ?

आर्या—घाली घृतांत सैधव दुग्धीं जंबीर पायसीं कथिका ।

मथि कामशर जया त्या राम म्हणे साधु मोक्षसत्पथिका ॥

अर्जुन तुपांत मीठ, दुधांत लिंबू, खिरीमध्ये कढी घालू लागला. कामबाणांनीं विद्ध होऊन त्याच्या हातून अशा चेष्टा होत होत्या, परंतु बलराम म्हणाला, 'आम्हांसारख्यांचा उद्धार करून त्यांना मोक्षमार्ग दाखविण्याकरितांच असले साधु पुरुष जन्माला येतात. त्यांचें भोजनादि गोष्टींकडे लक्ष कोठून असणार ?'

आर्या—कन्यारत्न हराया अवसर पाहे जसा खरा चोर ।

घोर प्रताप परि भी भीमानुज कीं अनंतबल थोर ॥

संन्यास घेऊन तो भीमानुज अर्जुन रैवतक पर्वतावर बसला आहे, यति-दर्शनाची सर्वत्र एकच धांदल उडून राहिली आहे, तरी तो सुभद्रारूप कन्यारत्न हरण करण्याची सारखी वाट पहात राहिला होता. त्याचा पराक्रम थोर होता, तथापि त्या अनंताचें-शेषावतारी बलरामाचें--बल थोर आहे, हें जाणून तो भिऊन प्रसंगाची वाट पहात बसला. नंतर थोड्याच दिवसांनीं—

आर्या—अनुकूल ब्रह्म तसें तों झालें तन्मनोरथा पर्व ।

तीर्थस्नान कराया पुरवासी लोक चालले सर्व ॥

ज्याप्रमाणें कृष्ण त्या अर्जुनाला अनुकूल (साहाय्यकारी) होता, त्याप्रमाणें एक पर्वकाल येऊन त्याच्या मनोरथास साहाय्यकारी झाला. त्या दिवशीं सर्व नगरवासी लोक तीर्थस्नान करण्यास निघाले. त्या जनसमूहामध्ये सुभद्राहि रैवतक पर्वतावर गेली होती.

भक्तपति कृष्णानें अर्जुनाला सांगितलें कीं—

ओंवी—वर्म सांगे भक्तपती, जेव्हां रैवताहूनि फिरती ।

सुभद्रा वाहूनियां रथावरती, हरण तुवां करणें ॥

मागें पडेल जो प्रसंग, तो मी संपादीन श्रीरंग ।

यादव करितील पाठलाग, निवारणें त्यांतें ॥

'अर्जुना, पर्वकालीं जेव्हां सर्व द्वारकावासी लोक रैवताहून मागें परततील, तेव्हां सुभद्रेला रथावर घालून तूं तिचें हरण करावें. मागाहून वाटेल तो प्रसंग येवो, तो निभावून नेण्यास हा श्रीरंग समर्थ आहे. यादव वाटेंत तुझा पाठलाग करितील, त्यांचें तूं निवारण कर, म्हणजे झालें.'

ओंवी—करुनी पर्वताची पूजा, द्वारके येतां अच्युतानुजा ।

पार्थ धरुनी सतेजा, हस्तकमळें आकर्षिली ॥

पर्वतावर जाऊन सुभद्रेनें त्याची पूजा केली आणि ती द्वारकेला निघाली, तोंच त्या तेजस्वी पार्थानें तिला आपल्या हस्तकमळानें धरिलें आणि—

आर्या—तेव्हां धांवुनि वैसे पार्थ सुभद्रार्थीं जसा पाटीं ।

सुचिर क्षुधित ब्राह्मण हां हां म्हणतांहि वाढिल्या ताटीं ॥

फार दिवसांचा क्षुधित ब्राह्मण ज्याप्रमाणें लोक 'हां हां' म्हणून निवारण करीत असतां हि पटकन धांवून वाढलेल्या ताटावर जाऊन बसतो, त्याप्रमाणें अर्जुन मोठ्या वेगानें उडी मारून सुभद्रारथावर जाऊन बसला.

आर्या—समयज्ञ, चतुर सेवक धनु तूण तशांत देति आणोनी ।

धांवति रक्षक सैनिक कपटयतिकृतात्यनर्थ जाणोनी ॥

त्या वेळीं पार्थाचे जे प्रसंगावधानी चतुर सेवक होते, त्यांनीं धनुष्यबाण, भाते वगैरे युद्धसामग्री आणून अर्जुनाच्या हातांत दिली आणि इकडे सुभद्रेच्या रक्षणार्थ ठेविलेले सैनिक कपटी यतीनें केलेला अनर्थ बलरामाला कळविण्याकरितां धांवत सुटले. तो वृत्तांत ऐकतांच बळराम क्रुद्ध झाला आणि धांवत येऊन म्हणाला—

अनुष्टुभ वृत्त—घालीन पालथी पृथ्वी, स्वर्ग पाडीन खालती ।

वधतों जातसे कोठें, दुष्ट चांडाळ तो यती ॥

'सर्व पृथ्वी पालथी घालीन, इतकेंच नव्हे, तर स्वर्गहि खालीं पाडीन ! तो दुष्ट चांडाळ यती आतां कोठें जातो, तें पाहतों.'

आर्या—यादव सर्वहि झाले सिद्ध परि हरि स्वयें न लेश वदे ।

बलभद्र म्हणे ऐका यादव हो न मन यांत केशव दे ॥

कृष्ण म्हणे दादाजी पडला आहे असा विचार मला ।

कीं भगिनीहरणास्तव जिष्णु तुम्हां दुष्ट वध्यसा गमला ॥

सर्व यादव सिद्ध झाले, परंतु श्रीकृष्ण कांहींएक बोलत नाही, हें पाहून बलराम म्हणाला, 'यादव हो, ऐका. हा सर्व प्रकार डोळ्यांदेखत घडत असतां हि कृष्ण कांहींच बोलत नाही.' त्यावर कृष्ण म्हणाला, 'दादाजी, मला मोठा विचार पडला आहे, तो हा कीं आज भगिनीहरणास्तव हा जयशील पार्थ तुम्हांला वध्य दुष्टासारखा कां बरें वाटावा ?'

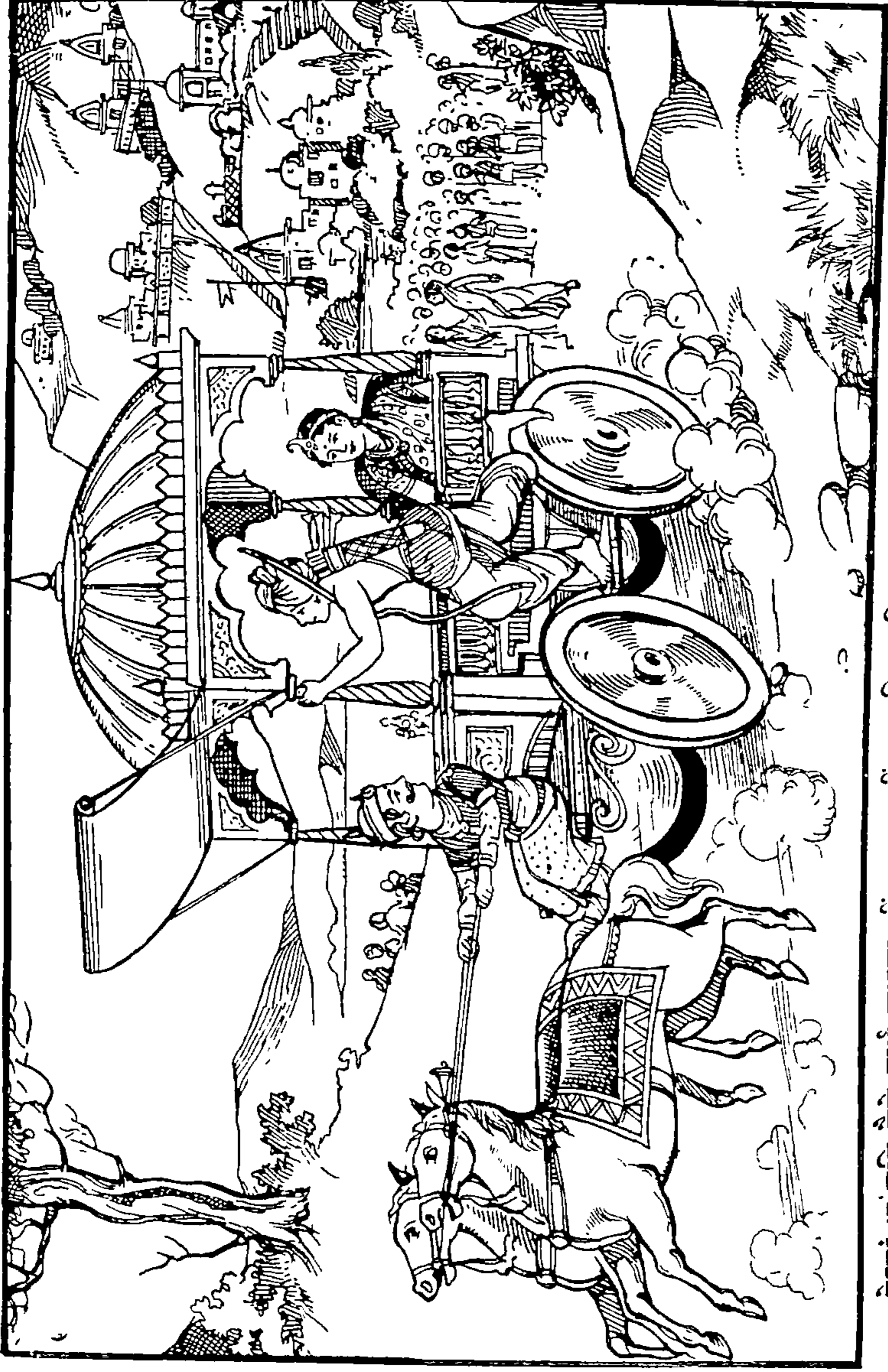
ओंव्या—अर्जुनापासूनी राजकुमारी, हिरूनि आणील ऐसा क्षत्री ।

मातें न दिसे पृथ्वीवरी, ही एक असे गोष्ट ॥

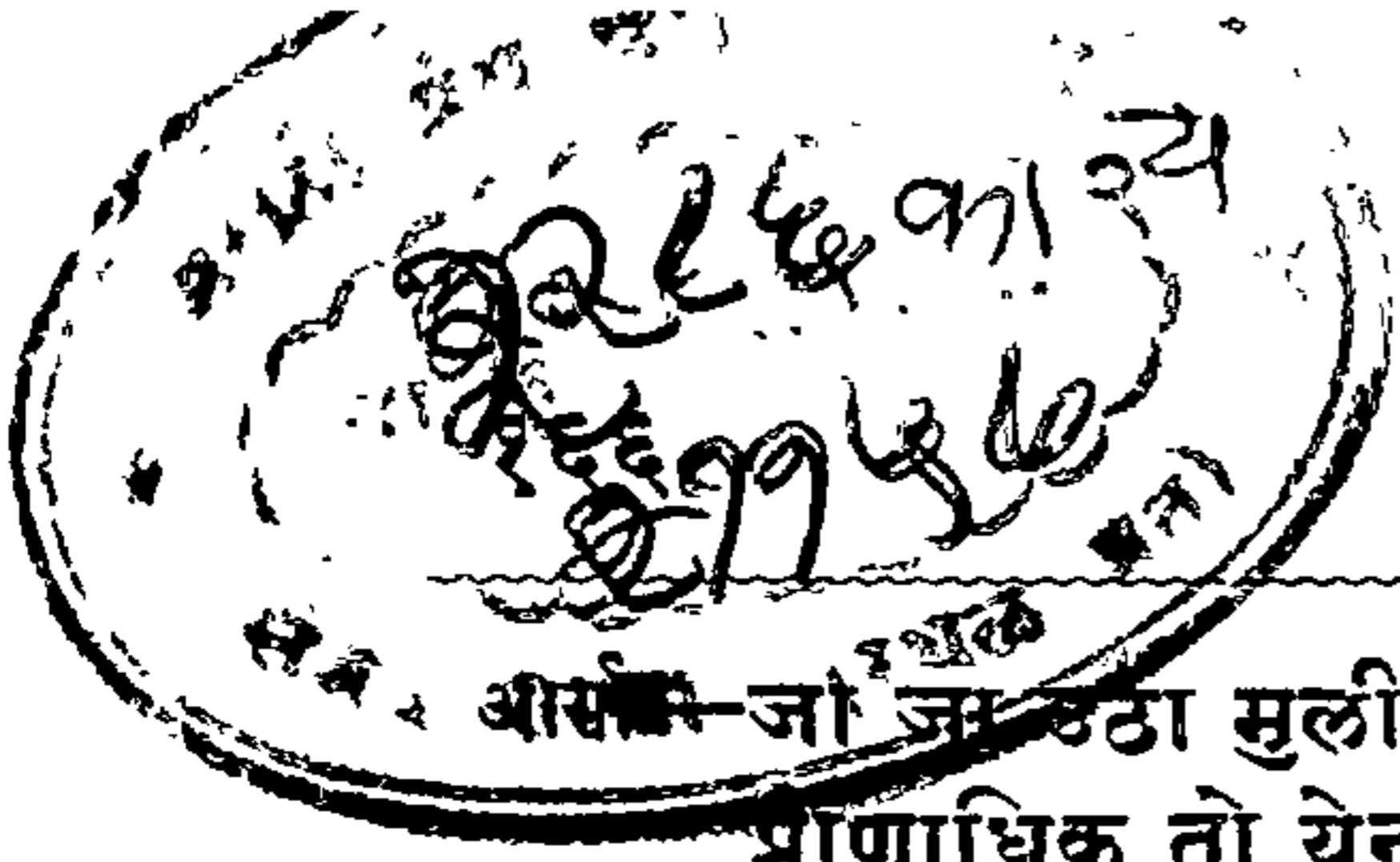
हो कां पार्थ जिंकूनि समरीं, हिरूनी आणिली नवरी जरी ।

पुढें अर्पावी कोणा करीं, जो याहूनि आगळा ॥

अर्जुनापासून ह्या राजकुमारीला जिंकून आणील, असा कोणी क्षत्रिय पृथ्वीवर असेल असें मला वाटत नाही. आणि दुसरी गोष्ट अशी कीं युद्धांत अर्जुनाला जिंकून आपण सुभद्रेला माघारी आणिली, तरी अर्जुनाहून विशेष योग्य अशा दुसऱ्या कोणाच्या हस्तीं आपण तिला अर्पण करणार ? कृष्णाचें हें म्हणणें बलरामाला पटलें. मग तो श्रीकृष्ण सेवकांस म्हणाला—

तेम्हां धांबुनि बैसे पार्थ सुभद्रार्थी जमा पाटीं । सुचिर छुधित ब्राह्मण हां हां म्हणतांहि वाढिल्या ताटीं ॥

कीर्तनतरंगिणी

आर्षा-जा जम उठा मुलीला पाहूं वाहूं वरा घरा आणा ।

प्राणाधिक तो येना तरि घालाव्या मदांघ्रिच्या आणा ॥

‘ आतां उठा, पाहतां काय ? मुलीला आणा आणि त्या वराला घरीं आणून त्याच्या हस्तीं तिला द्या. तो अर्जुन मला प्राणाहूनहि अधिक प्रिय आहे. तो जर येईनासा झाला, तर त्याला माझ्या पायांची शपथ घाला, म्हणजे तो येईल. ’

ओंवी—धाडुनी मंत्री पुरोहित, मानें परतविला पार्थ ।
पाणिग्रहण विधियुक्त, सुभद्रादेवी दिधली ॥
चार दिवसपर्यंत, सोहळा झाला अद्भुत ।
तो वर्णितां ग्रंथार्थ, पसरेल समुद्राएवढा ॥

बलरामानें मंत्री आणि त्यांबरोबर पुरोहिताला पाठवून सन्मानपूर्वक अर्जुनाला परतविलें आणि विधियुक्त त्याचा सुभद्रेशीं विवाह केला. तो सोहळा चार दिवसपर्यंत मोठ्या थाटांत चालला होता. तो वर्णन करूं गेल्यास ग्रंथविस्तार समुद्राएवढा वाढेल. असो. याप्रमाणें श्रीकृष्णाशीं सख्यभक्ति अर्जुनानें जोडून कृष्णसाहाय्यानें सुभद्राप्राप्ति करून घेतली, हें समजून येण्यासारखें आहे. याप्रमाणें ईश्वरभक्तीच्या योगानें मानवास सर्व इच्छित फळें कशीं प्राप्त होतात आणि अनिष्टाची निवृत्ति कशी होते, हें रंगनाथस्वामी सांगतात—

नवविध भक्ति घडो, तुझिया स्वरूपीं प्रीति जडो ॥ इत्यादि ॥

हेंचि दान दे गा देवा, तुझा विसर न व्हावा ॥ १ ॥
गुण गाईन आवडी, हेचि माझी सर्व जोडी ॥ २ ॥
नलगे मुक्ति धनसंपदा, संतसंग दे गा सदा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे गर्भवासीं, सुखें घालावें आम्हांसी ॥ ४ ॥

कायेन वाचा मनसेंद्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावात् ।
करोमि यद्यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पये तत् ॥
अच्युतं केशवं रामनारायणं कृष्णदामोदरं वासुदेवं हरिम् ।
श्रीधरं माधवं गोपिकावल्लभं जानकीनायकं रामचन्द्रं भजे ॥

भजन—हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ।

हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ॥

पुंडलीकवरदा हरिविठ्ठल, पार्वतीपते हरहर महादेव,
जानकीजीवनस्मरण जयजय राम, श्रीगुरुदेव दत्त.

REFBK-0021157